

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2024

МАХ

11
2024

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Шеф-редактор – АЛБОРТЫ Дианæ
Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ Юрий
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критика æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет
ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,
ДЖУСОЙТЫ Клавæ,
КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжела,
БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дæуджыхъæу,
2024

НОМЫРЫ ИС:

ДЖЕОРГУЫБАЙЫ БÆРÆГБОНЫ КУЫВД	5
УАРЗИАТЫ Вилен. <i>Джеоргуыба</i>	7
СКЪОДТАТЫ ЭЛЬБРУС: 65 АЗЫ	
Цæун и дуйнейи, исдæн æ еу хай... <i>Æмдзæвгæтæ</i>	12
ПРОЗÆ	
ХУЫГАТЫ Сергей. <i>Арвы нæмыг. Роман</i>	19
ХЕТÆГКАТЫ КЪОСТА – 165 АЗЫ	
БЕКМÆРЗТЫ Афон. <i>Къостайы балц Фæснæлмæ. Къоста Лабæйы. Мысинæгтæ</i>	71
«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ	
«МАХ ДУГ»-Ы ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТЫ СФÆЛДЫСТАД	
БÆЗАТЫ Эдуард. <i>Нæ ирон зæхх – мæ цин æмæ мæ рис. <i>Æмдзæвгæтæ</i></i>	84
НОГ ТÆЛМАЦТÆ	
ТАБОЛТЫ Артур. <i>Шпион. Роман</i>	89
АИВАД, КУЛЬТУРÆ	
Хъайтарты фæлгонцтæ нывæндæг. <i>Тауаситы Сослæнбеджы райгуырды 130 азы бонмæ</i>	115
АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН	
МАЙРÆМЫХЪУАТЫ Фатимæ. <i>Нывмæ гæсгæ фæлтæрæнты хуызтæ</i>	120
БАКÆСÆМ НÆ ХУРТЫ ХУРТÆН	
ТОХСЫРТЫ Къоста. <i>Хурæн хъазы йæ цæхæр. <i>Æмдзæвгæтæ</i></i>	127
АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД	
Таурæгътæ	133
ХЪÆЛДЗÆГ ХАБÆРТТÆ	
Иу æй акарста, иннæ йæ ахуыдта...	137
МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ	143

ДЖЕОРГУЫБАЙЫ БÆРÆГБОНЫ КУЫВД

- Стыр Хуыцауы хорзæх нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Кæддæриддæр нын æххуысгæнæг куыд уа, уыцы амонд нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Бæрæгбон у, æмæ ныл афæдзæй-афæдзмæ домбайдæрæй куыд цæуа, уыцы амонд нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Уастырджийы бонтæ сты, æмæ, Уастырджи хуыздæр ахъаз кæмæн ракодта, мах дæр уый æмбал куыд уæм, ахæм амонд нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Бинонтæ стæм, æмæ, домбайдæр бинонтæ чи фæци, Стыр Бæрзонд Хуыцау хуыздæр хæртæ кæмæн ракодта, мах дæр уыдоны æмбал куыд уæм, ахæм хорзæх нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Уæдæ нын сыхбæстæ ис, æмæ, уыцы сыхбæстимæ, кæрæдзи æмбаргæйæ, уарзонæй куыд цæрæм, ахæм амонд нæ уæд!
- Оммен, Хуыцау!
- Нæ хистæртæ амонджынæй, хъæлдзæгæй сæ кæстæрты циндзинадæй æфсæст куыд уой!
- Оммен, Хуыцау!

– Бэрæгбон у, æмæ хистæртæн Хуыцау ахæм ахъаз бакæнæд, æмæ сæ кæстæртæ фылдæрæй-фылдæр, амондджынæй-амондджындæр куыд кæной!

– Оммен, Хуыцау!

– Уæдæ афæдзæй-афæдзмæ кусæрттæ фæкæнæм, æмæ сæ Стыр Хуыцау йæхимæ адджынæн кæмæн айста, мах дæр уый æмбал цы фæуæм, Уастырджи нын кæддæриддæр æххуысгæнæг куыд уа, ахæм хорзæх нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Зæдтæ бирæ сты, бирæ адæм сæм фæкуывтой. Нæ кæстæртæн бирæ хорздзинад куыд дæттой, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Хохæй быдырмæ цы дзуæрттæ ис, уыдон нын кæддæриддæр æххуысгæнæг куыд уой, ахæм амонд нын Хуыцау раттæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Тæтæртупп нæ сæрты тæхæг у, æмæ нын нæ цонг домбай куыд кæна, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Уæдæ, бæркаджын куыд уæм кæддæриддæр, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Дуне сабыр куыд уа, зæххы къорийыл адæм сæ кæрæдзи куыд уарзой, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Къæсæры Уастырджи нын нæ къæсæр домбай куыд кæна, нæ фæндæгтæ та – рухс, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Гъеныр, уазæгæй чи ‘рбамбæлди, хæстæгæй чи ‘рбамбæлди, уыдон дæр амондджын куыд уой, уыцы хорзæх нын ратт.

– Оммен, Хуыцау!

– Кусæрттаг хъабыл уæд, афæдзæй-афæдзмæ амондджын бæрæг-бæттæ куыд кæнæм, уыцы амонд нæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

– Оммен чи загъта, уыдоны цардамонд дæр бирæ уæд!

– Оммен, Хуыцау!

ДЖЕОРГУЫБА

Ноябры майы артыккаг кьюыри Хуссары Цхинвалæй Цæгаты суанг Мæздæгмæ ирæттæ иууылдæр кодтой Уастырджийы бæрæгбон *Джеоргуыба*. Йæ кæныны æмгъуыд бæлвырд кæмæн у, уыцы бæрæгбон-иу райдыдта *Майрæмыкуадзæнæй* дыууадæс кьюырийы фæстæ. Ацы бæрæгбон афтæ парыхатæй кодтой, афтæ кадджын уыди, æмæ йын зæгъæн дæр нæй. Афтæ уымæн уыди, æмæ-иу нæ адæмæн ралæууыдысты æппæты кадджындæр дзуар *Уастырджийы/Уасгергий* кувæн бонтæ.

Чырыстон культурон дунеимæ баст иннæ дзуæрттау ацы дзуары номы дæр ис эпитет *уац/уас*. В.Ф. Миллеры ныхасмæ гæсгæ, «ацы цытджын дзуары номы дыккаг хай у *Георгийы* ном æндæрхуызонгондæй, йæ фыццаг хай та у *Уациллайы* раззаг хайы хуызæн. Сыгъдæг Георги у лæгты бардуаг, бады алаæмæттаг урс бæхыл, Уастырджи у давджыты, цæстæвæлдахджыты, мæнгæрдты æмæ марджыты æфхæрæг, раст адæмыл аудæг. Йæ ном ын арæх фæзæгъынц ардбахæрды æмæ арфæйы ныхасты. Уастырджийы тыххæй Ирыстоны ис бирæ таурæгътæ... Йæ бæрæгбон æрцауы æрæгвæззæгмæ. Хуымæтæг куывдтæ, кусæрттæ, фынгæвæрдтытæ скæнынц йæ кувæндонны цур, Уастырджи адæм æмæ фосы дзæбæх кæцæй уына, ахæм бæрзонд ран.

Хуыцауæн табугæнджытæ сихор куы скæнынц, уæд сæ бæхтыл сбадынц æмæ, кувæндонны алыварс зилгæйæ, фæзæгъынц: «Уастырджи, нæхи æмæ нын нæ бæхты фыдбылызæй бахиз», – æмæ хъæумæ æрбаздæхынц. Хъæуы фæсивæд дзæвгар рæстæг фæкæнынц Уастырджийы зарджытæ: «*Уæ Сыгъдæг Уастырджи! Дæ рынтæ мах фæуой! Мæнæ ацы хæдзарæн ахъазгæнæг фæу – фосæй дæр æмæ хорæй дæр æфсæст куыд уа!*» Афтæ заргæ суанг иннæ райсоммæ фæзилынц хæдзæрттыл.

Уастырджийы бонтæм-иу быдырон куыстытæ конд фесты, адæм-иу сæ фæллæйттæ зæрдæхъæлдзæгæй бабиноныг кодтой. Уый уымæн зæгъын, æмæ-иу бæрæгбон ахаста æнæхъæн кьюыри. Бæрæгбонны райдайæн кьюырисæры размæ-иу хуыцаубоны изæрæй иуæй-иу хæдзæртты аргæвстой нывондаг галтæ, уымæ гæсгæ йæ хуыдтой *Галæргæвдæн хуыцаубон*.

Æппæты кадджындæр уыди бæрæгбонны кьюырийы дыццагæхсæв. Хуыдтой йæ *Уастырджийы æхсæв*. Уæд æнæмæнг кодтой кусарт,

скувтой-иу сармагондæй уæдмæ конд бæгæныйæ. Архайдтой, кад-джындæр хойрæгтæ кувæндонæ цæмæй скувой, ууыл. Дыццæгбон арæзтой хъæугуывд, æрæвæрдтой-иу иумæйаг фынг. Иумæйаг нывон-даджы дзидза-иу байуæрстой, куывды чи архайдта, уыцы хæдзæрттыл. Къуырийы фæстæ-иу ралæууыд йе ‘рвитæн бон, æмæ йæ хуыдтой *Уастырджийы фæдзæхсæн*.

Иуæй-иу рæтты-иу бæрæгбон ахаста дыууæ къуырийы бæрц дæр. Уæлдай тынгдæр æй кодтой Куырттаты комы астæуккаг æнусты арæст Дзывгъысы дзуары аргъуаны цур. Ардæм цыди бирæ адæм, симджытæ-иу баисты 300 кæнæ 400 дæр. Уæдæ-иу хъазтмæ иуварсæй чи касти, уыцы фæсивæд дæр къаддæр нæ уыдысты. Дзуары æрдузы-иу сарæзтой дугъæттæ ерыстæ, кастысты-иу бæхыл хъазтмæ, æмæ дзы-иу архайдта 200-300 барæджы. Нæ æнусы 30-æм азты онг дæр ма ам фенæн уыди адæмон драмон равдыстытæ, сæ архайджытæ-иу сæ уæлæ скодтой мæнгдарæстæ. Цыбыр дзырдæй, нæртон куывд дзы-иу рауади.

В.Ф. Миллер æмæ Абайты Васо куыд сбæрæг кодтой, афтæмæй Сыгъдæг Георгийы номæй, ирон æвзаджы домæнтæм гæсгæ йæ рацарæзгæйæ, рауайы *Уастырджы/Уастерги*. Уый уыди, алантæ-ирæттæ фыццаг хатт чырыстон динимæ куы базонгæ сты æмæ йæ куы райстой, уæд – X æнусы фыццаг цыппæрæмхайы. Уæвгæ та хорз зонæм, чырыстон аргъуаны, бæлвырддæр та, бердзенаг æмæ уырыссаг аргъуанты, Сыгъдæг Георгийы ном æрвылаз дæр нысан кодтой 6 майы (зæронд нымадæй 23 апрелы). Ирыстоны уыцы бæрæгбонæн ницы зыдтой. Æмæ бæрæгбæттæ бонтæ иу æмгъуыдмæ кæй нæ цыдысты, уымæ гæсгæ сгуырысхойаг, ирон дзуар чырыстон бæрæгбонмæ цыдæр бар кæй дары, уый.

Ацы ран æрымысын хъæуы, Ирыстонмæ чырыстон дунейы тæваг нæ сыхаг Гуырдзыстонæй кæй цыди, уый дæр. Ацы хабар зæрдыл дарын уымæн хъæуы, æмæ Уастырджийы бæрæгбон ирæттæ *Джиоргуыба/Геусæргоба* кæй хонынц. Уый та цæуы гуырдзиаг «Горгоба»-йæ. Сыгъдæг Георгийы бæрæгбон Гуырдзыстоны бæрæг кæнынц дыууæ хатты. Фыццаг хатт æй саразынц æгас чырыстон дунеимæ иумæ уалдзæджы, дыккаг хатт та – 23 ноябры (зæронд нымадæй – 10 ноябры). Ацы бæрæгбон уыди зилгæ цалхæй мард Георгийы номыл конд, бæрæг æй кодта æрмæстдæр гуырдзиаг аргъуан. Уыцы рæстæг райдайынц

ирәттәм Уастырджийы бонтә. Цәвиттон, ныхас цәуы, кавказаг рагондәр чырыстәттәй иутә кәй кәнынц, уыцы бәрәгбоныл.

Цәмәй алцы дәр бәстон бамбарәм, уый тыххәй нә зәрдыл әрләууын кәнәм Сыгъдәг удтыл нымад адаймәгты тыххәй фыстытәй Сыгъдәг Георгийы кады хъуыддәгтә. Георги уыди зындгонд хәстон, службә кодта ромаг император Диоклетианмә. Чырыстон дин кәй райста, уый тыххәй йә хъизәмарәй фәмардтой. Җертыназдзыд әхсарджын хәстоны ныббастой хъадын цалхмә әмә йә, цыргәгтә сагъд кәуыл уыди, ахәм фәйнаджды сәрмә зылдтой. Фәлә, Хуыцауән кувәг кәй уыди, уый тыххәй йә уәларвон тыхтә мәләтәй бахызтой. Георги әбуалгы фыдмитә куы бавзәрста, уый фәстә чырыстәтты нымәц дзәвгар фәфылдәр. Йә хъәдгәмттән быхсгәйә фәцарди 303-әм азы 23 апрельмә, уәд ын Диоклетианы бардзырдмә гәсгә йә сәр акъуырдтой. 324 азы Кавпадокийы цәрәг арыгон ромаг чызг Нинә, Сыгъдәг Георгийы әмзәххон, фыды 'рдыгәй йын тугхәстәг әййафәг, аләмәттаг фын феныны фәстә сси адәммә Хуыцауы фарн хәссәг.

Динамонаг Чырыстийы ахуыргәнинаг Нинәйы фәрцы Кавказы адәмтә, фыццаджыдәр та ибериәгтә әмә алайнәгтә, базонгә сты Чырыстийы ахуырадмә. Динамындты рәстәг-иу Нинә йә хәстәджды кой ракодта әмә гуырын кодта зилгә цалхәй мард Георгийы мысән бәрәгбон. Бәрәгбон конд цыди Юлианы къялиндармә гәсгә 10 ноябры, ног нымадәй та – 23 ноябры. Уәдә нә бон зәгъын у: уәләуыл зындоны хъизәмәрттә бавзәрәг Георгийы номыл арәзт бәрәгбон (гуырдиагау: *Горгоба*) нысангонд кәй цәуы нә дуджы IV әнусәй фәстәмә. Сыгъдәг Нинә Чырыстийы ахуырад хаста ибериәгты рагондәр әмә сә хәстәгдәр сыхәгтәм – алантәм. Гәе афтәмәй алайнәгтә-ирәттә дәр бәрәг кәнын байдыдтой (әрмәст IV әнусәй фәстәдәр) уыцы бәрәгбон әмә йә хуыдтой *Джеоргуыба/Геуәргоба*. Цыбыр дзырдәй, ацы ран ныхас цәуы кавказаг сыгъдәг чырыстон бәрәгбоныл. Бердзенаг әмә уырыссаг аргъуан уәд зәрдыл әрләууын кәнынц зилгә цалхыл хъизәмәртты бон нә, фәлә Георгийы мәләты бон, зәронд нымадәй уыди 23 апрелы, ног нымадәй та – 6 майы.

Бәрәгбон алы әмгъуыдты конд кәй цыди, уый бамбарын кәнын хъуыди, әмә чингуытә әмбырдгәнәг Захария Чичинадзе йә наукон куыст «История Осетии по грузинским источникам»-ы (Тифлис, 1930) радзырдта ахәм таурәгъ. Ирон ләг Сыгъдәг Георгийә ракуырда йә номыл конд бәрәгбон уалдзәджды нә, фәлә фәззәджды цәмәй кәной,

уыцы бар. Йæ курдиатæн ахæм æфсон загъта: фæнды йæ Уастырджийы номыл уалдзыгон уæрыкк нæ, фæлæ нывондаг тоххъыл аргæвдын. Афтæ æнхъæл дæн, æмæ йын йæ курдиат сæххæст кæныны бар радтаид.

Уæвгæ та Уастырджийы бæрæгбон рауайы Цыппурсы (28 ноябрæй 6 январьмæ) размæйы Комбæттæнау, уæд ма комдарæнты размæ фæстаг хатт вæййы урссаг æмæ сойаг хæрыны бар. Ам зæрдыл æрлæууын кæнæм, адæмон къæлиндармæ гæсгæ ирæтты иу хай Цыппурсы размæ дыууæ къуырийы ком кæй дардтой, уый. Гуырысхойаг нæу, ирæттæ дыууæ къуырийы мархо кæй дардтой, уый комкоммæ чырыстон комдарæнтимæ баст кæй у. Уый дзурæг у, ирæттæ æмæ сæ фыдæлтæ чырыстон дины домæнтимæ (уымæй дæр рагчырыстон дины домæнтимæ) зонгæ кæй уыдысты, ууыл.

Ацы ран æнæ зæгъгæ нæй, рагчырыстон дин æмæ фæткæн баззайæг уырнындзинæдтæ æддæг-мидæг кæй ауадысты, уый тыххæй. Ахуыргæнæн чингуыты куыд фыссынц, ирæттæ чырыстон дин афтæ æнцонæй кæй нæ райстой, уый хорз зонам. Незамантæй фæстæмæ ирæтты зонды чи ныффидар, уыцы цардæмбарынад æмæ хъуыдыкæнынад фадат лæвæрдта чырыстон дзуæртты муртаттаг дзуæртты миниуджытæй схайджын кæнынæн. Уыйадыл нæм фæзындысты, муртаттæгтæн æцæгæлон чи уыди, дины уыцы бæрæгбæттæ, Хуыцауы ахуырад хæсджыты хъуыдымæ гæсгæ сын зæронд адæмон æгъдæуттимæ иумæйагæй ницы уыди. Муртаттæгтæ чырыстон аргъуаны Хуыцауæн кад кæныны æгъдæутты мидис бамбарынмæ дæр нæ тырныдтой, уæддæр дзы федтой, сæ бæрæгбæттæ кæнгæйæ сын иуцасдæр ахъаз чи уыди, ахæм æууæлтæ. Зæххы лæвæрттæй цæрæг адæймаг чырыстон дины размæйы заманты дæр нывæндтæ кодта æмæ куывта гуымырытæн, фæлæ уæддæр царды не сæдас, уæдæ йæм амонд дæр уа хæстæг не ‘рцыди.

Ацы хъуыды загъта культурайы зындгонд иртасæг А.Я. Гуревич. Уый, хуыздæр уæвæн нæй, афтæ æмбарын кæны фыдæлтæй баззайæг къæлиндары бæрæгбæттæ чырыстон бæрæгбæттимæ куыд æнгом баст æрцыдысты, уыдæттæ. Уæвгæ йын æнæ афтæ уæвæн дæр нæ уыди – нæ рагфыдæлтæ чырыстон динимæ зонгæ сты VI æнусæй фæстæмæ.

УАРЗИАТЫ Вилен.

«Ирон бæрæгбæттæ незамантæй абонмæ».

Бицъоты Грисы тæлмац

СКЪОДТАТЫ ЭЛЬБРУС: 65 АЗЫ

(1959)

*Цæун, зæрдæрохс дæн, дессаг, и зинтæй,
Хуцау, дæуæй боз дæн, Сах Хор – дæ тунтæй...
Сæйраг – мæ цæун æй, мæ цуд, итингæй,
Бæлицон некæд тæрсуй дон æма зингæй...*

ЦÆУН И ДУЙНЕЙЙИ, ИСДÆН Æ ЕУ ХАЙ...

* * *

Мæ бæх æ къæдзели цъæпойæй
Хуайуй æ биндзæйдзаг сунтæ цъинггитæй.
Сах хор и дуйней ауиндзуй хæкъолæй,
Цъæх хед мæ цæстити содзуй тъинггитæй.

Исуст донадаги кæсалгæ, дорæй
Хæрдмæ сæ губунтæ схаттонцæ сорæй.
Лæсунцæ бургутæ хуртæбæл туххæй,
Бæстæ хори тъангмæ бунтон ниссухæ ‘й.
Финкæ и æстортæн кæлуй сæ цъухæй,
Гъонгæс толдзи буни ковуй æдухæй.

Хонсар ку ниссурх æй и къолæ зингау,
Цалхнад нард гъонцъиртæй бацæй сафæ сау,
Цæфхад игъæндæн сæ кæнуй æнæвгъау,
Цæргæстæ зелунцæ хуали æнгъæлдзау.

Зæнхæн йæ æскъудтæйкæлуй тулфæгонд,
Цума содзгæ арвмæ цæуй йæ амонд.
Уæлдæф хумти сæрмæ пæр-пæр рæдзæхсуй,
Мулдзуг æ листæг уод æргъи римæхсуй.

...Зумæг ехæн фæууй, сæрдæ фур тæвдæ ‘й,
Хорæн нæ фæббухсæн, узал исæвд æй...
Нæ уаг нæ фæндонæн нæ уй йæ аггаг, –
Уотæ ‘й, уотæ адтæй, уодзæй адæймаг...

Мæ бæх æ къæдзели гъесин цъæпойæй
Хуайуй æ биндзæйдзаг фæрстæ усмæгай.

Сах хор арауй, ауиндзуй хэкьолаэй,
Цаун и дуйнеййи, исдэн æ еу хай...

Цаун, зæрдæрохс дән, дессаг, и зинтæй,
Хуцау, дæуæй боз дән, Сах Хор – дæ тунтæй...
Сæйраг – мæ цаун æй, мæ цуд, итингæй,
Бæлццон некæд тæрсуй дон æма зингæй...

БОНИВАЙÆНТИ

Æмбæрзæн кәнун игон
Мæ уарзтæй дæмæ.
Рæсугъд мæйæ сæумигон
Разиндтæй мæмæ.

Арв цъæх мегътæй фæццох æй, –
Стъалути зæйæ!
Уарзти алцигъон къохæй
Æристон мæйæ.

Æ уиндæ мæ рæвдауй, –
Ци дæгæ-дæгæ ‘й!
Мæхе уодән æвгъау æй, –
Дæуән дæтгæ йæй.

Искувтай ин æ рохсæй,
Иссиахустай.
Уæрзти алцигъон къохæй
Хор ду ‘сасугътай...

* * *

Уодти хуасæ æма уодти лазæ,
Зæрдити рохс æма сæ мæйдар!
Берети кәнуй Уарзт фадзæласæ,
Берети тæхун кәнуй æ зар!

Царди бундор æма цардихалæг!
Неке æй йæ азарæй æдас:
Уарзт ласуй мæкъураёй уодихалæ,
Уарзт кæнуй марди дæр ма æгас.

Ирд æртæхæй сæрттевуи къæразæ,
Нæ рæзбунмæ мæйрохс ку кæла...
Æгас дуйней фагæ зад бæласæ –
Уарзт, фæууæд нин дæ фæткъу хæлар...

* * *

Уинуй ирæзæг уод
Дуйне нивгунæй.
Зæронд, æнæдзигго,
Стухсуй æ унæй.

Зæронд нæма комуй, –
Тæрсуй мæлунаёй.
Æвзонг нæма зонуй, –
А-цард ци-гун æй...

ЦАРДИ БУНДОР

Фæлварæ нæ фæткъу куддæр ниббаст æй,
Фарæ ба, æррæстæ, дæлæмæ састæй.
Нур бабæй аци анз уадзуй æ фæллад,
Æнгъæлдæн, иннæ анз уодзæй хъæбæр зад.

Еубонæ рарвистон мæ усмæ æнкъард,
Уой фæрци æзинаæ феррæстæ ‘й мæ цард, –
Уой фудæй абони уодзæн иуæнгмард,
Цæмæй уа исонмæ мæ нивæ æвард...

* * *

Куд дессаги бон искодта
Тæходуйтæ, – фун!
Фал фур цийнæ лæги уод ба
Нæ комуй кæнун.

Цал хатти мæ барæ уидæ
Ракæсунмæ, цал!
А-дуйнебæл мадæ-фидæй
Ку ма адтæн хъал!..

Нур фиццаг хатт æрæстæфтæн,
Куд рæсугъд æй бон!
Цæугæ ке кæнуй, æррæстæ,
Кумæдæр и дон.

Ходгæ ке кæнуй уæларви
Нæ нивæн и хор.
Уодгæ-додгæ – коми арфи
Æмирæй дæр дор.

Ке ирæзунцæ сифтæртæ
Мах мæтæн се ‘ной.
Косгæ ке кæнуй æ зæрдæ
Нæ Зæнхæн дæр, уой.

Уарзун ке зонуй бæласæ,
Æрхунæй – сæргой!
А-дуйне дæр – æнæасæ, –
Цæрæг уод ке ‘й, уой.

Ци дессаги бонтæ кодта, –
Нæ адтæнцæ фун! –
Фагæ цийнæ лæги уод ба
Нæ зудта кæнун...

МЕДЕС

Райдæдта арви ханс æ еу гур-гурæй,
Нивзедуй ахæри æнзау.
Гъеуæдта зæнхæбæл æ еугур гурæй
Райдзæгъдуй æхе гъæуанзау.

– Халсар, цæбæл ходис, – дæ сор хуаст уодзæй, –
Ехуарди ердзæнæ мæлæт!
Адзали размæ, дан, бафсæддзæн донæй,
Уæдта куддæриддæр дæр уæд.

– Зæнхæ, цæбæл тухсис, – дон дин хуарз уодзæй, –
Де скъудтæ бампъоззæй еумæ.
– Мæ хъанзæй ке схастон ирæзæг уодæй, –
Сæйдзæнцæ, тæрсун, мæ реубæл...

Тохуй Фидæ-арв ба Мадæ-зæнхæбæл, –
Се ‘змæлди ‘й Цардæн æ Медес.
Кафуй фæлмæнуарæ дæргъæ-уæрхæбæл,
Кæнгæй нæ дуйней донæфсес...

РОХС УАРЗТ

– Рохс Уарзт цæмæн исуй лæгæн куд ихæс?
– Уарзун уарзон унæй зиндæр фæххонунцæ.
– Лæгæн уотæ хъазæр цæмæ ‘й Фидикъæс?
– Уордигæй имæ сабийбонтæ ходунцæ...

– Цæй фæрци нивгун æй сабийон дуйне,
Каргунæн æ ростæ ци ‘рхунæй тайунцæ?
– Минкъиййæн еугур дæр уарзунцæ æхе,
Стурæн ба иннетæ уарзгæ рауайунцæ...

ЗУЙМОН ИЗÆР

Мæйи тунтæ – ирд будурти,
 Къæхти бунн – «хъæс-хъæс» мет.
 Кæдзос уæлдæф – лæги хъурти,
 Лæги зæрди – рохс ниннет.

Цалхи къес-къос – идард таги,
 Гъæдæрдæмæ – уæрдунвæд.
 Зуймон æстуф игъусагæ ‘й:
 Карки хъудат, куйти рæйд.

Гъæуи сæрæй – хæлхъойзарæ.
 Гъæуи бунæй – силти гъæр.
 Æнæцирагъ – нæ хæдзарæ,
 Æнæсогтæ – нæ къæсæр.

Дæ реуи гъар – пеци арт æй,
 Коми тулфæ – тохона.
 Ниммин кæнæ фæлмæн батæ,
 ‘Ма мæ зæрдæ «ратона».

Мæйи тунтæ – ирд будурти,
 Къæхти бунн – «хъæс-хъæс» мет.
 Кæдзос дунгæ – лæги хъурти,
 Лæги зæрди – рохс ниннет.

* * *

Берæ мин уæд дæ цæрæнбон,
 Мæ уарзон кизгай!
 Кæд уодзæнæй мæ мæлæн бон,
 Уой-ма мин зæгъай!

Цал æноси мин базагъта
 Хæларæй дæ зæрдæ?
 Кенæ ба мин куд искарста
 Мæ нивæн е ‘гуæрдæн?

Дзæбæх мин уо дæ дуйнеймæ,
Мæ хъазар кизгай!
Мæн гъуддаг ба æй дæхемæ, –
Куд уодзæн, зæгъай.

Цал гъар касти мин бауарззæй
Изолдæр дæ цæстæ?
Кенæ ба мин кæдмæ лассæй
Мæ уодæй бæлæстæ?

Уæлæбæл мард кæдмæ уодзæн,
Цал итинг мин анзи?
Циртдзæвæни гъæди хузæн
Æрлæуун дæ рази.

Финст ибæл фæууй мæ ном ‘ма
Æрмæстдæр ме ‘гурæн.
Нæбал фæккæсуй мæ коммæ
Æндзугæй мæ гурæ.

Дæу идзулдæй ба райгас ун,
Мæ дзæбæх кизгай.
Нивгун лæгæй рагæплассæн, –
Ку мæ æрцарай...

Берæ мин уæд дæ цæрæнбон,
Мæ уарзон кизгай,
Кæд зонис ду мæ мæлæн бон, –
Ма мин æй зæгъай...

АРВЫ НАЕМЫГ*

Роман

18

Бадт куы райхæлд æмæ адæм куы фæцыдысты сæ хæдзæрттæм, уæд хиуæтты маенгагъуысты рабадын кодта Азыбег, уыцы дæргъæццон маенгагъуысты усæй-лæгæй, стæй уатæй ракодта Тинатины, æрбадын æй кодта æмæ фынгæн хистæрæй æрбадт йæхæдæг.

Тынг зæрдиагæй фæцархайдтой чындзæхсæвы дæр æмæ чындзæхсæвы размæ бонты дæр Азыбег дæр æмæ йæ бинойнаг Азымхан дæр. Нырма хæрз ног чындз уыд Азымхан, афтæмæй-ну æм кæсгæйæ баззади Зазнон: æмæ-ну кæм нæ балаууыд æмæ-ну кæцæй нæ фæзынд йæ урсхулон сæрбæттæн!

Æмæ сыстади Азыбег, йæ агуывзæйыл хæрдмæ схæццд.

– Чеховы радзырд хъуыды кæндзыстут, йæ ном мæ æрбайрох и радзырдæн: гимназы ахуыргæнæг, иронау дзургæйæ, хъуыддаг бакодта, æмæ, мæнæ афтæ куы ‘рбадтысты чындзæхсæвы фынгыл, уæд гимназы хистæр ахуыргæнджытæй ну сыстад, арфæ ракодта йæ ‘взонг æмбалæн æмæ афтæ загъта: «Ныронг дын ус нæ уыди, æмæ цардтæ нунагæй. Ныр ус ракуырдаи æмæ цæрдзыстут дыууæйæ». Куыд дзæбæх загъта нæ фæлæ уыцы лæг! Æмæ дын уыцы ахуыргæнæджы ныхас загъын æз дæр, Æзнауыр. Ацы бонай фæстæмæ нунагæй нал цæрдзынæ, цæрдзыстут дыууæйæ нумæ. Æмæ, дыууæйæ нумæ кæй уыдзыстут, уый дыл хъуамæ æфтауа уæлтæмæн æмæ хъæппæрис.

Стæй аздæхт Азыбег Тинатинмæ:

– Мæ дзæбæх хо Тинатин! Мæ ныхасæй йæхиуыл нæ фервæсдзæн Æзнауыр, зонын æй, æмæ æз амонджын дæн, йæ ‘мбал кæй дæн, уымæй – уый нæу ме ‘мбал, æз дæн йæ ‘мбал. Сымах та уыдзыстут æмбæлттæ, уæ ну уæ ‘ннæйы æмбал нæ уыдзæн. Сымах уыдзыстут дыууæ æмбалы, дыууæ æмбары, фæлæ уæддæр æмæ уæддæр хæдзары уæззаудæр уæз Æзнауыры уæхсчытыл æнцайдзæн, æмæ йын уый тыххæй фыццаг ныхасы бар лавæрд куы цæуа, уæд уыдзæни хорз.

* Дарддæр. Райдайæн 2024 азы 6 – 9-æм номырты

Æзнауыры зæрдæмæ фæцыд Азыбеджы ныхас, уæлдайдæр та, Чеховы радзырдæй кæй райдыдта, уый тыххæй.

Зоны Чеховы уацмыстæ, йæ царды хабæрттæ дæр ын зоны. Уый уырыссаг хайады ахуыр кодта, йæ диплом Чеховы фыстæджытыл фыст уыд. Æмæ бузныг уыд Азыбегæй, афтæ зæрдиагæй кæй дзырдта, уый тыххæй. Зæрдиагæй куынæ дзырдтаид, уæд Чеховмæ кæдæм ахæццæ уыдаид? Афтæ агурын хъæуы йæ хуымæтæг алцæмæн дæр – ныхасæн дæр, æгъдауæн дæр, цардæн йæхицæн дæр!

Æмæ бадтысты уыцы дæргъæццон мæнгагъуысты. Сабыр бадтысты. Æмæ, ацы стыр дунейы сабыр фынгыл куы бадай, уымæй хуыздæр цы и! Кæд-иу сæ исчи искæмæ йе исты ахæрынаы бахатыд, йе исты ануазынаы, æндæр фæрссаг ныхас нæ уыд фынгыл.

Сыхæгты чызг дæр-иу – йæ чындздзон кармæ бирæ бауайын кæй нал хъуыди – йæ фæндыр куы ивæзтытæ акодта, куы та-иу æй æнцад æруагъта йæ уæрджытыл.

Æмæ хорз бакодта, Чеховы кой кæй ракодта, уымæй Азыбег. Æвæццæгæн, Чеховы койæ сфидыдта фынг. Азыбег хорз зыдта: Æзнауыр дæр бирæ уарзы Чеховы. Йæ дипломон куыст куы фыста, уæд-иу æй цæмæйдæрты фæрсгæ дæр акодта æмæ-иу æй куы афарста, уæд-иу æм лæмбынаг хъуыста. Уæд уыдысты уыдæттæ, ахуыр ма куы кодтой, уæд. Цалынмæ йыл йæ зæрдæ нæ фæхудт, уæдмæ. Уæдæ йын куыд нæ бацин кодта йæ хъуыдыйыл! Уымæй хуыздæр цы уайд, æмæ разамонæг, разамынд кæмæн дæтты, уыдонæй цæсгомджындæр куы уайд! Цæсгомджындæр! Ахуыр дæр нæ, фæлтæрддæр нæ, фенæгдæр нæ – цæсгомджындæр! Цас зын у кæнæ цас æнцон у уыцы хъуыддаг, куыд фæзæгъынц, царды рауадзын, ууыл дзырд нæ цæуы. Дзырд цæуы, хорз кæй уайд, æрмæст ууыл. Æмæ, дам, утопизм! Ома уымæн гæнæн нæй. Ома уый никуы уыздæн æмæ, нугæр никуы уыздæн, уæд дæхицæн сбад! Уымæй ма гуымирыдæр цæф фæуыздæни лæг!

Тынг æм фæхæрам и уæд. Чи зоны, æгæр тынг. Фæлæ йыл басæтта, уый йæ нæ фæндыд. Æниу æм йæхæдæг дæр йæ цæнгтæ не ‘рбайвæз-æрбайвæз кодта Азыбег. Ныр хъуыддаг йæхимæ айста иууылдæр æмæ йыл аххæссыд. Уæддæр æм æппæты хуыздæр, Чеховы койæ кæй райдыдта, уый фæкаст, уый хуызæн цæсгомджын лæгæй.

Æмæ та-иу йæ зæрдыл æрбалæууыд уыцы хабар: кæмдæр кæцы-дæр горæты уазæгдоны уыд, æмæ йæ йæ тарниз уынгæджы фæкодта,

ахсэв-бонмæ йæ хуыфынæй нæ банцад. Стæй, куы сбон и, уæд, йæ фæйнае фæрстæм чи ахсæвиуат кодта, уыдонмæ бацыд – фыццаг сæ иутæм, стæй сæ иннæтæм – æмæ сæ стыр хатыртæ фæкуырдта, кæй хуыфыд, уый тыххæй, кæд сæ фынае кæнын нæ уагъта, зæгъгæ.

Нæ, нæ, йæ диссæгтæн кæрон нæ уыди Чеховæн. Æмæ йын иртасынц ахуыргæндтæ йæ дисæгтæ. Иу сæ афтæ куы фыста: «Нырыккон фысджытæй исчи афтæ куы ныффыссы, дуар байгом, æмæ дзы адæймаг æрбахызт, уæд ыл не ‘ууæндын, фæлæ, Чехов куы ныффысса, дуар байгом, æмæ дзы хæйрæг æрбахызт, уæд ууыл æууæндын».

Æвæццагæн, уымæй стырдæр аргъ ничима скодта Чеховы стыр курдиатæн. Æзнауыр ын «Тыгъд быдыр» уарзы, хулон уарзт æй кæны. Уым цы быдыры тыгъд и, ахæм иу ран дæр нæй. Æмæ дзы цы дзæбæх цыдысты уыцы бæхуæрдоны! Лæг-иу загъта: тæхуды, уым бад, уыцы бахуæрдоны æмæ цу ‘мæ цу уыцы тыгъд быдыры!

Йæхæдæг Лермонтовы уацау уарзта Чехов – «Не ‘мдугоны фæлгонц». Афтæ фыста йæ хæлæрттæй кæмæдæр: райсин, дам, уыцы уацау æмæ, дам æй хъуыдыйады уæнгтæм гæсгæ æвзарин. Æмæ уыцы хъуыдымæ гæсгæ ахæм хъуыды æрцауы Æзнауырмæ: уый та «Тыгъд быдыр» райсид æмæ йæ куы хъуыдыйады уæнгтæм гæсгæ æвзарид, куы ныхасы хæйттæм гæсгæ – æвзар æмæ йæ æвзар!

Уæд æм фæхæрам. Уæдæ йын уый, йæ зæрдæйы хуыздæрæй цы фæхаста уал æмæ уал азы, цин кæуыл фæкодта уал æмæ уал азы, ныфс кæмæй фæвæрдта, ууыл цин ма бакæн, куыд æм фæзынд, кæд æм фæзынд, уыдæттæй йæ ма бафæрс, фæлæ, дам, утопизм, Жан- Жак Руссо! Æмæ, дам, Анри Сен-Симон! Уæд куыд Сен-Симон?! Колхозонтæ цæсгомджын сæрдар равзæрдзысты сæхицæн, уый Сен- Симон у?! Кæнæ скъолайы директорæй цæсгомджын лæг кусдзæн, уый Сен-Симон у?! Цæсгомджын, исты куы дзура, уæд ын, кæимæ куса, уыдон йæ цæсгоммæ ахсызгонæй куыд кæсой æмæ уый цæсгоммæ гæсгæ сæхи цæсгæмттæ дæр ахсызгон куыд æвдисой. Хъуамæ йыл былысчылтæ мачи кæна, былысчылтæ кæуыл чындæуа, уый ма хорзæй цы хъуамæ сараза?! Уыдæттæ утопизм сты? Æмæ цы хуызæн утопизм сты уыдæттæ! Æмæ цы бар дары, боны фæстагмæ, уартæ французаг утопизм советон бæстæйы колхозы цардмæ? Разамонæг хъуамæ уа цæсгомджын, разамынд кæмæн дæтты, уыдонæй се ‘ппæтæй дæр цæсгомджындæр. Æмæ уый, Жан-Жак дæр куы нæма уыд æмæ Сен-Симон дæр, уæдыккон хъуыды

куы у. Адæм адæм куы систы, къордгæйттæй цæуын куы байдыдтой сырдатæ марынмæ, уæддæр сæ разæй, цæсгомджындæр чи уыди, уый куы цыди. Афтæ куына уыдаид, уæд сæныччы хъус дæр никуы бафтыдаид сæ къухы, æмæ сыдæй аскъуыдаиккой.

Æмæ йыл фæхудти йæ зæрдæ. Зазион куына уыдаид, уæд ын йæ чындзæхсæвмæ дæр кæнæ ацыдаид, кæнæ – нæ, фæлæ йæ Зазион уайдзæфты бын фæкодта. Уый цæмæй зыдта, кæй йæм фæхæрам и æмæ йæм цæуыл фæхæрам и, уый дæр! Æмæ, дам, ды знон дæр хъуамæ уым уыдаис æмæ æндæрæбон дæр. Æмæ, дам дын уымæй æввахсдæр æмбал куына и, уæд, дам, исчи афтæтæ кæны!

Рæстытæ дзырдта Зазион, æмæ бахъарыдысты Æзнауырмæ.

Æмæ йыл тынг фæхудти йæ зæрдæ. Дис дæр ма-иу бакодта; уымæ куыд не ‘рцыди уыцы хъуыды – уый, дунейы мидæг цыдæриддæр хъуыды фæзынд, се ‘ппæтæй ахсджиагдæр куы у! Æмæ иумæ куы цыдысты, иумæ куы лæууыдысты, иумæ куы ахуыр кодтой, иумæ куы кусынц. Уæд диссаг нæу – уымæ æрцыди уыцы хъуыды, уымæ – нæ. Уæд, уымæ цы уæлдай æрцыди, æмæ уымæ цы уæлдай не ‘рцыди? Намæ, уый дæр фæуæд, фæлæ æрцыди хъуыды, мæнæ и, æмæ йыл ма фæхæцай! Æмæ, дам, æмбæлттæ. Хъæуы уынгты иумæ фæцæйцауыны æмбæлттæ? Кæнæ искуы адæмы змæлды фæрсæй-фæрстæм балæууыны æмбæлттæ? Нæ, ахæм æмбæлттæ æмбæлттæ не сты – æмбæлттæ хъуамæ иуæрдæм здæхт уой æмæ иуæрдæм кæсой, хъуамæ иуæрдæм уыной.

Æмæ ацыди Зазионимæ Æзнауыр, цæмæдæрты ма кæсгæ дæр фæкодта. Фæлæ ма цы сахадыдтаиккой уыцы æрæджиауы митæ! Стæй, йæхæдæг уыцы бæстæтты куы æрæвнæлдта Азыбег хъуыддагмæ, йæхæдæг йæхи зондæй къухылхæцæгæй куы агæпп кодта, иннæ хъуыддæгтæн дæр йæхи куы схицау кодта, уæд бахудти Æзнауыр, цыдæр уæлæнгай худт бакодта афтæмæй йæ разы балæууыд.

– Æз дын куы ницы балæггад кодтон уæ чындзæхсæвы, уæд ды мæ фыдæнæн хæлиу ныллæууыдтæ?

Æмæ йæм бахудти Азыбег дæр. Уый йæм удджындæр худт бакодта.

– Ды, æвæццæгæн, уартæ Чысангомы дыууæ сыхаджы куыд фæзулдзых сты, уыцы хабар нæ зоныс. Уæдæ байхъус. Бамидæг сты уыцы дыууæ дзæбæх сыхаджы æмæ бахъæлæба сты, æмæ сæ бахъæлæба кæд не ‘рхаста комахсæны къуырымæ. Уæд дыууæ лæгæй иу йæ комахсæйнаг аргæвста. Æмæ-иу куыд кодтой, афтæ сæр æмæ чъылдымыстджытæм

архуыдта сыхæгты. Кæимæ фæзулдзых, уымæ нæ арвыста хонæг. Уымæн йæ дыккаг бон уый дæр аргæвста йæ комахсæйнаджы æмæ æппæты разæй барвыста уымæ, йæ хылы лæгмæ. Уый æрбацыд, къæсæргæрон æрлæууыд æмæ мидаæмæ маesty ныхас кæны: «Æз дæ куынаæ фæхуыдтон, уæд мæ ды цæмæн фæхуыдтай, агъæца?» Æмæ йæ разы балæууыди фысым, дзуры йæм: «Ды – куыдз, æз – куыдз, уæд ма нын холлаг та чи ныккæндзæн!»

Азыбег йæ ныхас фæци æмæ йæ хъуыддæгтæм аздæхт.

Æзнауыр лæугæйæ баззад. Гъе уый дын хабар! Йæ мидбылхудт базмæлыд æмæ нал хицæн кодта йæ цæсгомæй. Уæдæ куыд дзæбæх лæгтæ уыдысты. Ныр уыцы хъæуы цæр уыцы дыууæ лæджы астæу... Ды дæр схæсс иу нæл хуы, комахсæнты йæ аргæвд, йæ сæр æмæ йын йæ чъылдымыстджытæ цуайнаджы бафтау æмæ æнхъæлмæ кæс уыцы дзæбæх хъæууон лæгтæм. Стæй иугай-дыгай байдайдысты цæуын, уым æрбæдтытæ кæндзысты аджы алыварс æмæ хъæрæй исты худæг ныхæстæ кæндзысты æмæ худдзысты, бадты размæ куыд хъæрæй фæныхас кæнынц æмæ фæхуынц, афтæ. Æмæ сын хъус сæ хъæрæй ныхасмæ æмæ сæ хъæрæй худынмæ!

Уый дзæбæх ирон цард уыди, уый! Æмæ тæхудиæг куыд нæ уыдысты уыцы лæгтæ! Дыууæ-иу дзы куы фæзулдзых сты истæуыл, уæддæр сын бирæ нæ хаста сæ зулдзых – исты стырбон-иу æрцыди æмæ-иу сæ бафидауын кодта.

Ныр бадти Æзнауыр. Йæ разы дыууæ къонайы тетрæдтæ – иутæ, раст кæй скодта, уыдон, иннæтæ, нырма раст кæнын кæй хъуыди, уыдон. Уый бынтондæр дзæгъæлы фыдæбон у – чингуытæй цы хæдзармæ куыстытæ скодтой, уыдоны рæдыдтытæ раст кæнын. Æмæ бирæ хæттыты загъта уый тыххæй ахуыргæнджыты æмбырдты Æзнауыр. Ахуыргæнджытæ-иу йæ фарс рахæцыдысты, хицауады кусджытæ-иу йæ ныхмæ æрлæууыдысты: хъуамæ иу рæдыд дæр æнæ растæй ма баззайа скъоладзауы тетрады. Скъоладзау æй йæхæдæг куы срæст кæнид, уæд бæгуыдæр. Фæлæ йæ ахургæнæг срæст кодта, æмæ йæм уый фæстæ скъоладзау йæ къух дæр нал фæкодта. Афтæмæй тетрады рæдыд рæдыдæй баззад æви раст æрцыди, уыдонæй æппындæр ницы уæлдай ис.

Чидæр дуарыл æрбахæцыд, стæй мидаæмæ æрбахызт. Уый Тинатин у, йæ къахдзæфтæй бæрæг у – зæххыл ахæм къахдзæфтæ, æвæццæгæн, ничи кæны: сæ хъарм сæ уæлæ æрбацæйхæссынц цыма.

– Уыци-уыци, цæмæ æрбацыдтæн? – дзуры Тинатин æмæ йæ мид-былхудт йæ былалгъыл хъазы, хуры фыццаг тынтæ хохы былыл куыд хъазой, афтæ.

– Ды цæугæ не ‘рбакодтай, ды тæхгæ æрбакодтай, ды тыны тын дæ, æмæ тыны тын тæхгæ фæкæны.

– Омæ, уыци-уыци, цæмæ æрбатахтæн?

– Тыны тын дæ æмæ уымæн.

– Омæ тыны тынæй æндæр искуыдæм цæуылнæ атахтæн? Ардæм цæмæн арбатахтæн?

– Æндæр искуыдæм тæхæн дын нæ уыд, уæд ам афтид кодта дунæ æмæ фæхыл уыдаид, сывæллæтты хъеллаугæнæн фæйнаг куыд фæхыл ваййы, афтæ.

– Æмæ, кæд афтæ у, уæд кæцæй рацыдтæн, уым афонмæ афтид у, æмæ уæд куыд нæ фæхыл ваййы дунæ, сывæллæтты хъеллаугæнæн фæйнаг куыд фæхыл ваййы, афтæ?

– Æмæ, чи зоны, фæхыл уа, – бахудт Æзнауыр æмæ Тинатиныл йæ риумæ æрбахæцыд.

Тинатин йæ уадул бауагъта Æзнауыры риуыл:

– Æз дæм æрбацыдтæн, цæмæй дын феххуыс кæнон тетрæдтæ бæрæг кæнынмæ. Æз дæр зонын рæдыдтыгæ раст кæнын. Æз дæр ахуыргæнæг дæн, йæ иууыл бæрзондыл бадинаг ирон æвзаджы ахуыргæнæг! – Æзнауыры риуы хъарм ахъарыд йæ уæнгты æмæ йыл уæлтæмæн æфтыдта. – Хуыздæр ма цы баййафдзæн адæймаг: ирон æвзаджы ахуыргæнæг у, ирон æвзаг амон Иры ирон сывæллæттæн!

Æзнауыр æм касти, æмæ йæ разы айтынг и уыцы мæйрухс изæр, фыццаг хатт сæм куы уыди, Русуданимæ бирæ куы фæныхæстæ кодтой. Тинатин йемæ рацыд уыцы дзæбæх каудуæртты онг, уым æрлæууыдысты.

– Кæд дæ нæ фæнды, уæд æй ма зæгъ, фæлæ дæу та цы фæкомкоммæ кодта уырдаæм? – Тинатинмæ бакасти, афтæмæй бафарста Æзнауыр.

– Кæдæм?

– Мах факультетмæ, – бахудти Æзнауыр.

– Æмæ дæм афтæ цæмæн кæсы, æмæ мæ цыдæр фæкомкоммæ кодта?

– Уæдæ?

Тинатин ницы дзырдта, лæууыди æмæ мæйрухсмæ касти. Æзнауыр дæр лæууыд æмæ Тинатинмæ касти уый та: куыд дзæбæх уыди мæйрухсмæ Тинатин!

– Ёз аёй уым базыдтон, Комгæроны.

– Цы базыдтай уым, Комгæроны?

– Ды уым ахуыр кæныс, уый. Ёмæ уым загътон мæхицæн, Комгæроны.

– Цы загътай дæхицæн уым, Комгæроны?

Ёмæ æрзылди йæ мидбынаты Тинатин, йе ‘ргом Ёзнауырмæ аздæхта:

– Ёгæр мæ нæ систай рафæрс-бафæрс кæнын?

– Тобæ! – бахудти Ёзнауыр. – Абонай фæстæмæ иу фарст дæр нал.

Ёмæ загъта, цыма фыдæнаен дзырдта, уыйау Тинатин:

– Мæн дæр уым фæндыд ахуыр кæнын.

– Кæм?!

– Ды кæм ахуыр кодтай, уым.

– Ёз кæм ахуыр кодтон, уым?

– О.

– Цæмæн?!

– Цæмæйзон, цæмæн! – бабустæ кодта Тинатин, фæлæ уайтагъд фездæхти дзурынмæ, цыма йæ рæдыдтытæ раст кодта, уый хуызæн: – Мæн дæр уырдаем фæндыд – уыцы аудиторийы куыд бадтаин, уыцы ахуыргæнджытæм куы хъуыстаин, уыцы чингуытæ куы кастаин, уыцы уæлдæфæй куы улæфыдаин боны фæстагмæ! Фæрсыс ма мæ?!

Куыд рухс уыди, куыд дзæбæх уыди уыцы мæйрухс. Йæ фыр рухсæй йæ зæлланг цыди, йæ сыгъдæг зæлланг, йæ урс-урсид зæлланг.

Раст уæд чидæр кæмдæр далафæндыр ныццагъта, Ёзнауырмæ афтæ фæкаст, цыма йæм уый уыцы изæры зæлланг раздæхти фæстæмæ, дунемæ æнкъардæй фехсайдта йæ зæрдæ, æмæ раздæхти, цæмæй йæ базмæлын кæна йæ райхæссаг дала мыртæй. Стæй чидæр куы базарид уыцы далафæндыры цагъдмæ, æмæ чидæртæ куы бахъырниккой уыцы базардмæ, æмæ куы бану уаиккой фæндырдзагъдæй уа, зарæгæй уа:

Уæлладжыргомы Касара, –

Йæ дуар комы наæгæн.

Ахæстонмæ чи базара,

Уымæй нæй зæххыл зарæгдæр.

– Ерыстау! – йæ цæстытæ ирдæй аздадысты Ёзнауыраен, æмæ дуарыл йæхи ныццафта. Бынай, асины ныххизæны фæйна-фæйна раны лæу-уыдысты æртæйæ: Ерыстауы къухы уыди дала фæндыр, йæ риумæ йыл æнгом хæцыди, цыма йын æнаæрастæджы куы сцæгъда, уымæй тарсти.

Асымемæ уыди дидинджыты куырис – афтæ стыр уыди, æмæ Асымейы цæсгомæй æппындæр ницы зынди. Æндæр исчи йæ, æвæццæгæн, зонгæ дæр нæ бакодтаид, фæлæ йæ Æзнауырæн, æппындæр дзы куы ницы зындаид, уæддæр цы базонын хъуыд?! Семæ чи уыд, уый гыццыл хибарæй лæууыди, семæ худти, афтæ зынди, цыма йæм кæй ницы уыди, ууыл худти. Йæ худын нæ хъуысти, æмæ йæ дæндæгтæ куынæ зындаиккой уыцы урс-урсид рæгъæй, уæд, худгæ кæны, уый ници рахатыдтаид. Æмæ базыдта Æзнауыр, уыцы худтæй йæ базыдта – куыд æй базыдта уыцы худтæй, уымæн йæхæдæг дæр ницы базыдта – уый у, Ермак у! Ерыстау æмæ Нæуæг ахæстони рудзынгæй кæмæ зарыдысты, уый. Æмæ йæ уæд рауагътой. Ссæрибар æй кодтой уæд, аххосджын нæ уыди æмæ. Æмæ æхсызгон уыди Æзнауырæн, аххосджын кæй нæ разынд Ермак, уый.

Зарæг нырма зæлыд сæ сæрма. Куы-иу иуæрдæм аивылæгау кодта, куы – иннæрдæм. Цыма йæм бавналæн дæр уыди – бавнал æм, йæ фарсыл ын дæ тæпæн арм æруадз, мыды фæзгъæрыл куыд æруадзай дæ арм, афтæ. Касти сæм Æзнауыр æмæ цин кодта, афтæ дзæбæх кæй лæууыдысты, ууыл, цыма сæ бирæ фæралæуу-балæуу кæнын кодта, чи сæ лæууын кодта, уый æмæ, цалынмæ дæлæ афтæ æрлæууыдысты, уæдмæ сæ нæ ныуагъта. Æмæ сæм ныххиза уыцы цыбыр асиныл, уымæ нал арæхсти, æниу æй, чи зоны, афтæ сæм куы кастаид, уый фæндыд!

Тинатин хызти асиныл, цыма, зарæджы хъæрма хызти, йæ къæхтæ афтæ иста асины къæпхæнтыл, æмæ йæм чи бакастаид, уый загътаид: æммыст гыццыл фылдæр уайккой уыцы асины къæпхæнтæ!

Асыме йе ‘рхизæнмæ балæууыд.

– Кæд искуы исчи искæмæн йе стыр азым ныххатыр кодта, уæд ды та мæнæн ныххатыр кæн. Мæ гыццыл мад фæцæйцыди, æмæ ма æз цы хурмæ цыдаин?!

Стæй йæ иу уæраг зæхмæ æруагъта Асыме æмæ дидинджытæ Тинатинмæ бадардта. Тинатин нывнæлдта йæ цонгмæ Асымейæн æмæ, куы слæууыд Асыме, уæд райста дидинджытæ, æмæ та уæд нызмæлыд фæндыр Ерыстауы къухты, æмæ та ныццарыдта сæ зарæг:

*Хъуыды комæй мын Арагуы
Ком-ком Гуырдызмæ афтыди.
Уæд цы бацц йæ зараг уд,
Кæд йæ зараг уд сафтид и?*

Уæд цæхæрадонæй æрбахызт Зазион, йæ раздарæны цыдæртæ уыд, æмæ йын йæ фæдджийыл хæцыд, къабайы фæдджийыл куыд фæхæцынц, афтæ. Уæзджыты куы федта, уæд, æрбахизæны цы тæгæнагонд уыди, уырдаæм æрцагъта йæ раздарæн æмæ йæ къухтæ арвмæ фæхаста.

– Мæнæ ма кæдæй-уæдæй Асыме нæ къæсæрæй æрбакаст! Æмæ йæмæ цы дзæбæх уæзджытæ ис ноджы! Гъæ, Хуыцау уæ сараза! – Бацыди сæм, сæ фæйнаæ æфцагыл сын атыхсти, стæй бадзырдта Æзнауырмæ: – Уæзджыты мидæмæ акæнут, æз Азыбегмæ искæй арвитон.

Лæппутыл ма йæ цæстытæ иу хаст æркодта æмæ кærты дуарыл ахызти.

Æмæ та æруагъта фæндыры тæнтыл йе ‘нгуылдзтæ Ерыстау. Æмæ та базмæлыди зарæг дæр:

*Хъелы цады мын кæсаг бал
Цъил-цъыллинджытæ – алырдæм.
Уыцы телæй быд фæрссагæй
Бар-æнабæры зарыдтæн.*

Æмæ загъта Æзнауыр:

– Мидæмæ!

Æмæ куы загъта, уæд æм афтæ фæкаст, цыма уый нæ загъта афтæ, цыма уый æппындæр ницы загъта, цыма афтæ иннæтæй исчи загъта.

Æмæ бахудти Æзнауыр.

19

– Тæхуды, ныр дæм дæ мæгуыр фыд искуыцæй куы ‘рбакæсид! Хæрзаг йæхицæй ныббуц уайд æмæ зæххыл нал хæцид, – цыма дзургæ нæ кодта мад, фæлæ цыма заргæ кодта, афтæ зæлыд йæ хъæлæс. Йæ цæстытæ ахæм худтæй худтысты, æмæ сæ цин сæ мидæг нал цыди æмæ цæстыты хаутыл лыстæг æртахæй бадт.

Кæсæби раст лæууыд йæ разы, цыма йе ‘фсæддон хицауы раз лæууыд, афтæ: йе ‘фсæддон дарæсы, йе уæхсчытыл – лейтенанты пъагæттæ. Æнауи дæр байрæзти, тынг байрæзти æнауи дæр цы хæрдмæ, цы – фæйнардæм. Уырдаæм куы цыди, æфсæддон स्कьоламæ, уæд Æзнауыры бæрзæндæн нæ уыди, ныр йæ сæрты акасти.

Мады ныхæстæй цъус тыхсти, æнауи та йын æхсызгон уыди мады

ныхасмæ хъусын – уыцы хъæлдзæг, уыцы цардæфсæст ныхасмæ. Ахæм ныхас дзы никуы фехъуыста, æмæ та-иу æм бакаст, афтæ-иу æм сабыр каст бакодта æмæ цин кодта, мад кæй цин кодта, ууыл. Дзурын-иу куы кæцæй райдыдта Зазин, куы кæцæй, æмæ-иу æй кæм æрлæууын хъуыд, уый дæр-иу дзы айрох и, æвæццæгæн.

– Гъеныр ма иу дзæбæх чындз куы бафтид ма къухы, уæд Хуыцау-мæ ницæмæуал баулæфин, ма цæсгом æм нал бахъæцид. Афтæ нæу, нæ, адæм бирæ сты, æмæ, дæу куыд хъæуы, иннæйы дæр афтæ хъæуы. Æмæ уыйас кæм и?! Уæдæ уый хуызæн чындз балæууыд ма къуымы, уæдæ мын ды афицер сдæ, æмæ уымæй хуыздæр куы ничи акуывтаид лæппуйæн: Хуыцау дæ афицер скæнæд! Æмæ ма маъ гъеныр чындз куы фæуа, ма чындзы фарсмæ чи сфидауа, ахæм чындз, уæд уал мæнæн æгъгъæд фæуæд!

Æмæ-иу бакасти мадмæ Кæсæби, цыбыр худт-иу æм бакодта, хæрз цыбыр худт.

Уый уæд уыди, скъола куы фæци, æмæ йæ ардæм рацæуыны размæ сæхимæ куы рауагътой, уæд.

Ныр хуыссыд йæ сынтæджы хъæццулы уæлæ, хуыссыд, хæдзары цы ваййы йæ уæлæ, уыцы дарæсы. Уæлгоммæ хуыссыд æмæ цармæ касти. Бафæллад цармæ кæсынæй. Уæддæр æм касти – уæдæ, уæлгоммæ куы хуыссай, уæд кæдæм хъуамæ кæсай æндæр! Куыд дзæбæх фæцыди ацы дард ранмæ – цыди ‘мæ цыди! Æмæ куыд цингæнгæ цыди! Æмæ куыд дзæбæх уыди! Уыцы æгæндæг хъæды астау, хъæд йæхæдæг куыд стыр уыд, афтæ стыр лæгуын, æмæ йæ астау æнæхъæн горæт уыцы лæгуына. Урс дурæй амæд фондзуæладзыг хæдзæрттæ фæрсæй-фæрс-тæм лæууыдысты рæгъ-рæгъы. Æмæ сæ бирæ рудзгуытæй кæрæдзимæ кастысты. Уым цардысты командыгæнæгæй, салдатæй, æнæуи кусæгæй – алцы дæр йæхи мидæг уыд сæ горæтгондæн, æмæ, истæуыл батыхсай, уымæй ирвæзт уыдысты. Уæдæ уым цы хъæд уыди! Хъæд нæ, фæлæ Хуыцауы цæхæрадон. Уым цына зокъо зади æмæ дзы цына гагадыргъ зади! Æмæ цин кодта Кæсæби. Кæимæ цин кодтаид, уый йын нæ уыди, фæлæ дæм цин кæнын куы цæуа, уæд æй куыд бауромдзынæ?! Йæ салдаттæ йæ уарзтой, йæ уæле цы командиртæ уыд, уыдон æй нымæдтой. Æмæ-иу фæсæхсæвæр йæхи куы æруагъта йæ уаты, уæд-иу ын йæ зæрдæмæ уыцы хъарм фæндтæ бавнал-бавнал байдыдтаиккой, гъе! Мæнæ йæ улæфтмæ ацæуыны афон ралæудзæн,

æмæ афардæг уыздæн Ирыстонмæ. Æнæ ацæугæ нæ фæуыздæн ацы хатт. Æмæ иунагæй хъуамæ мауал раздæха. Хъуамæ сæмбæла иу дзæбæх чызгыл – куыд нæ сæмбæлдзæн, Ирыстоны дзæбæх чызгæй фылдæр цы и! Фæлæ та-иу æм ныххатыдысты æфсæддон хайы разамындæй – кусæг къух нæ фаг кæны. Цæвиттон, æфсæддон хай æхгæд ран уыди, алкæмæн æм цæуæн нæ уыд. Æмæ бирæтæ баззайынц афицертæй. Ноджы сын фидгæ дзæбæх кæнынц, æмæ йæ уый дæр цыбæл кодта. Тынг æй фæндыди, сæхимæ бирæ æхца куы ныххæссид. Мады раздарæнмæ æвгæн æмæ æвгæн æхцайы тыхтытæ, йæ раздæрæн куыд байдзаг уа. Цæхæрадонæй цыдæртæ куы ‘рбахæссы, уæд куыд йедзаг ваййы йæ раздарæн, уымæй ноджы йедзагдæр куыд бауа. Бирæ йедзагдæр куыд бауа, уымæй. Куыд цин кæндзæни мад! Æмæ, мад куыд цин кæны, уымæй хуыздæр цæмæ бакæсдзæн лæг?!

Æмæ цыдысты бонтæ. Бонтæн æрцæуын æмæ фæцæуын у сæ хæс. Æндæр сыл ницы бæрн æвæрд и. Æниу сыл бæрн дæр цæмæннæ и?! Дзæбæхæй æрцу, мацыдæр низæй æрхæсс, мацыдæр сонæй – уый бæрн нæу?! Дзæбæхæй æрцу райсом, стæй изæры дзæбæхæй фæцæйцу. Адæм дæ фæстæ куыд рацæуой, ауæдзтыл куыд ралæууой рæгъ-рæгъы æмæ дæм сæ къухтæ куыд тилой, ома фæндараст фæу, хорзыл амбæл ома.

Æмæ-иу цы хуызæн бонтæ уыд уæд! Лæг-иу сæм кæсынæй нæ бафсæст, афтæмæй-иу ацыдысты. Ныр цыдæргъуызон ныссучын-мучынтæ сты бонтæ. Æмæ уый фæзынди салдæттыл. Афтæ сыл фæзынди, æмæ, сæ дарæс куынае уайд, уæд, салдæттæ сты, уый зонгæ дæр ничиуал бакæнид. Се ‘фсæддон хай цы стыр хъæды уыд, уый дæр нал уыди йæхи хуызæн. Йæ раздæры удæхцон улæфтытæ дзы йе рох фесты, йе сæм йæ зæрдæ нал ради.

Æфтауыцтæ афтидæй-афтиддæр кодтой, æмæ сæ нæ нымайæг уыд, нæ – хъуыдыгæнæг. Хистæр командиртæн сæ цæнгтæ сæ уæлæ æрхаудтой æмæ сæ афтæмæй рахæсс-бахæсс кодтой сæ уæлæ. Кæрæдзи ницæмæй фарстой, кæд сæ тынг фæндыди кæрæдзи истæмæйты фæрсын, уæддæр. Стæй æрыхъуысти: Цæдис фехæлди. Уыцы стыр Цæдис! Арв йæ къабæзтæ кæдæм ауагъта, уырдаæм чи æххæсти, уыцы Цæдис. Лæг-иу ын æрмæст йæ нывмæ куы бакасти нывæдзмæ – уартæ ныгуылæнæй далæ скæсæнмæ сырх чи дардта, адæймагыл цин дæр чи æфтыдта æмæ йын ныфс дæр чи лæвæрдта!

Æмæ, дам, фехæлд!

Æмæ сдыуæрдæм и Кæсæби: цы чындæуа? Службæ цы домдта, уыдæттæй ничиуал ницы кодта. Салдæттæ-иу æхсæвыцъæхæй хъæутæм сæхи аппæрстой – кæм кургæ кодтой исты хæринаг, гæнæн сын кæм уыди, уым давыныл дæр нæ ауæрстой. Сфæнд-иу кодта, сæхимæ ныффысса, кæддæра Æзнауыр та цы зæгъы. Фæлæ-иу бадгæйæ баззад: нæ йæм цыди, цы уавæры бахауд, уый тыххæй фыссын. Стæй, сæ бон у, æмæ посты кусджытæ æрхæцой фыстæгыл. Иннæ ахæм, кæй бахъуыдысты уым амы хабæрттæ?! Æнæуи та ардæм чи фæхæццæ, бæсты кæронмæ, уыцы хабæрттæ уырæм нæ фехъуыстайккой?! Æмæ та-иу йæ ручкæ æрхауди йæ къухæй. Йæхæдæг æм æрвыста фыстæг фыстæджы фæстæ Æзнауыр, кæй фæдыл-иу сæ афыста исты, уый дæр гыццыл исты, кæй фæдыл – æппындæр ницы. Йæ уавæртæ йæ нæ араэтой, æппындæр æй нæ араэтой йæ уавæртæ.

Уæдмæ æрхæццæ и бардзырд: ам цы æфæддон хай и, уый æхгæд æрцæуæд, кæй нал хъæуы, уый тыххæй. Уый та дын нæ номдзыд Сырх Æфсады хъуыддæгтæ! Нал, дам, хъæуы! Уæд куыд нал хъæуы, знон дæр ма йæ аразгæ куы кодтой, æмæ ма дзы бирæ цыдæртæ аразинаг куы уыдысты знон дæр! Æмæ тагъд куы кодтой, уæд уымæн тагъд кодтой, æмæ æхгæнинаг уыди?! Диссæгтæ æмæ ноджыдæр диссæгтæ! Нал, дам, хъæуы! Æмæ кæд нал хъуыд, уæд ма йæ цæмæн араэтой?! Æмæ ныр цы хъуамæ фæуой уыцы урс агуыридур хæдзæрттæ, рæгъ-рæгъы куы лæууынц фæрсæй-фæрстæм, уæд ма кæрæдзимæ цы цæсгомæй кæсдзысты сæ афтид рудзгуйтæй?! Æмæ стæй цы хъуамæ фæуой уыйæппæт æфсад æмæ уыйæппæт командиртæ? Дисæгтæ, æндæр иу дæр нæ æмæ иннæ дæр.

Æмæ-иу цы хъуыдытыл нæ бафтыдаид уыцы фæсахсæвæрты, йæ сынтæгыл уæлгоммæ хуыссыдаид, афтæмæй! Уæд та иунæг куынае уайд, йæ хъæстытæ кæмæн кæнид, ахæм исчи йын куы уайд. Чифæнды дæр уæд, хъусгæ дæр æм ма кæнæд, боны фæстагмæ, дзургæ дæр ын мацы кæнæд йæ хъæстытæм. Æрмæст уым уæд, йемæ уæд! Æмæ йын уый дзурæд, Кæсæби, уый йын дзурæд, æмæ цыфæнды уæд! Æфтæмæй, ныхас кæна, истытæ дзура искæмæн, уый йæм нæ цыд, фæндгæ дæр æй нæ кодта. Стæй, цыма зонгæ дæр нал бакæнид искæмæн истытæ дзурын. Уæдæ сыл æфсæддон лæджы азар скодта?! Æфсад у, æмæ йын æфсæддон хицау сæвæр, удæй дæр æмæ тугæй дæр æфсæддон чи у, ахæм, иронау куыд фæзæгъынц, æфсæддонтимæ цæхх æмæ кæрдзын чи бахордта. Кæннод хæринаггæнджытæн, йæ цæрæнбонты фыцгæ агмæ

чи нэ ныккаст, ахæм хицау куыд сæвæрай, афтæ нэ цæуы хъуыддаг?! Гъеныр æфсæддон куы уайд сæ хицау, уæд йæ къухæй ахæм гæххæтт рацыдаид?! Фæлæ диссаг уый у, æмæ, йæ алыварс цы æфсæддон лæгтæ бады, уыдонæй йæм афтæ куыд ничи бадзуры: цы ми кæныс, сыгъд дыл ссæуа! Ничи йæм бадзуры, уæндгæ йæм нэ кæнынц, æвæццагæн. Гæр æмæ уымæ афтæ бадзурын чи нэ бауæнды, уый хæсты быдыры знаджы раз балæууын куыд бауæнддзæн?! Куыд систдзæн æмæ куыд ныхъхъæр кæндзæн йæ хъæлæсыдзаг: «Мах фæдыл!»

Æвæццагæн сын уалæ сæхимæ колхозы картофты уæрмытæ чи фембæрзы, уыцы Гъентъоры сæвæр хицауæй, уæд уый дæр кусид. Æмæ йæм сæ исчи исты бадзура, уымæ йæ ныфс нэ бахæссид. Гъеныр уыдонæн цæсгæмттæ ис?! Æмæ уыдон цы хуызæн цæсгæмттæ сты, хъуыддаг раст ма аразой дæ цæстыты раз, зонай йæ, уынай йæ æмæ афтæ ма зæгъай?..

Æмæ-иу сфæлмæцыд уæлгоммæ хуыссынæй, æмæ-иу растади сын-тæгæй æмæ-иу рацу-бацу кæнын райдыдта, дуарæй уæртæ рудзынгмæ цы ахаста, уым. Лæугæйæ дæр-иу аззади куы кæм, куы кæм.

Иуизæр куы уыди, уæд ын булкъон йæ дуарыл куы бахæцид.

Кæсæби йæ разы алæууыд, хæдзары йыл цы хызбыд дарæс ваййы, уый йæ уæлæ, афтæмæй.

– Цы ми кæныс, æмбал капитан? – фæрсгæ йæ нэ бакодта, æнæуи загъта булкъон.

– Цы ми хъуамæ кæнон, æмбал булкъон? – сирвæзти Кæсæбийæ.

– Æмæ хъæр цæмæн кæныс? Уæзхъусæй мæм фехсайда дæ зæрдæ? – бахудти булкъон æмæ, йæ фарсмæ цы тæнæгбын къæлæтджын уыд, ууыл æрбадти.

– Хъæр, дам, цæмæн кæныс?! Мах хъуамæ иууылдæр хъæр кæниккам, æрмæст æфсад нæ – нæ Цæдисы цыдæриддæр адæм царди, уыдон. Æмæ хъæры хъæргæнæг мах уаиккам, æфсад. Хъуамæ нумæты-нумæты уырдыг лæууиккам, хъæр кæниккам, суанг дзидзидай сывæллæттæ дæр – хъуамæ сæ мады хъæбысты сæ дзидзи дæйын ныуадзиккой æмæ хъæр кæниккой.

Булкъон касти Кæсæбимæ, йæ сæр-иу бауыгъта, стæй та-иу æй гыц-цыл фæстæдæр ногæй бауыгъта. Æмæ бадзырдта Кæсæбимæ:

– Цы ми кæниккам, зæгъыс, цы?

– Хъæр, хъæр хъуамæ кæниккам.

– Цæмæн?

– Цæмæй нæм фехъуыса, нæ Цæдис кæй фехæлди, уыцы уæззау хабар.

– Æмæ, иууыл куынæ хъæр кæнæм, уæд нæм нæ фехъуысдзæн?

– Нæ нæм фехъуысдзæн. Хъуысгæ нæм фæкæндзæн, фæлæ нæм хъуысгæ нæ бакæндзæн, маенæ нæм ныр куыд нæ байхъуысти, афтæ – хъуысгæ нæ бакодта: йæ цыд нæ ничи фехæлдта, йæ бадын нæ ничи ныууагъта. Нæ хæдзар фехæлди, уый нæ никæмæ бахъарыди. Цæмæй не ‘ппæтмæ дæр бахъара, уый тыххæй хъуамæ не ‘ппæт дæр хъæр кæнæм. Æниу, не ‘ппæт дæр куы хъæр кæнæм, уæддæр не ‘ппæтмæ нæ фехъуысдзæн, адæмæн сæ фылдæрмæ адæмы хъæр нæ хъуысы.

Булкъон йæ сæр батылдта.

– Ай хуымæтæджы капитан куынæ дæ!

Зонгæ кодта булкъон Кæсæбийы, йæ кой ын хъуыста, йæ хорзы кой, æмæ-иу бацин кодта. Æнæуи уыдта, куыд тыхсти, уый æмæ-иу ын тæригъæд дæр бакодта. Ныр, кæимæ аныхас кæна, уыцы хъуыды йæм куы фæзынд, уæд уайтагъд йæ цæстытыл ауад. Дис дæр ма бакодта, уæдæ йæм йæ цинмæ гæсгæ дæр чи у хæстæгдæр, йæ куыстмæ гæсгæ дæр, уыдонæй ничи ауад йæ цæстытыл, фæлæ, далæ дæлиау кæмдæр цы капитан и, уый.

– Хъæр, дам, ма кæн! – нал та баурæдта йæхи Кæсæби. – Уыдон бæстæ фесæфтой, ды та хъæр дæр ма скæн. Уыцы дынджыр Цæдис, дзуары хуызæн чи уыди, кувæндоны хуызæн, уый чи фехæлдта, уыдон хъуамæ арвы цæф фæуой, æмæ сын цоппайгæнæг дæр ма уа, афтæмæй басудзой.

– Цоппай арвы цæфæн цы пайда у, уый зоныс, капитан? – бафарста булкъон.

– Зонын.

– Цæмæй йæ зоныс?

– Къоста йæ фыста.

– Къоста поэт куы уыд, æрвон хъуыддæгтæ дæр зыдта?

– Къоста цы нæ зыдта, ахæм æппындæр ницы и.

– Цоппайгæнгæ федтай искуы?

– Нæ федтон.

– Арвы цæф дæр никуы федтай?

– Нæ.

Булкъон гуыбырæй бадт, йæ иу зæнг иннæ зæнгыл æрбавæрæгау кодта.

– Æз федтон арвы цæф. Раджы, хæсты рæстæджы. Хæстæй ралыгъдысты, уым кæмдæр хæхты цардысты. Адæмæн ницы уагътой. Давтой

сын сæ фосы муртæ æмæ сæ хордтой. Нæ сыхæгтæм иу сæгъ уыди. Сæ лæппутæ дыууæйæ хæсты уыдысты. Зæронд лæг æмæ ус æмæ сæм иу гыщыл чызг уыд – уыцы сæгъы æхсырæй цардысты. Уыдон къæвда æхсæвмæ бахъавыдысты – æддæмæ мачи ракаса! Афтæмæй сæгъы адавтой. Куыддæр хъæуы кæронмæ ахæццæ сты, афтæ сæ арв ахæм тъæпп ныккодта, æмæ æртæйæ дæр фæтæппæлæг сты. Фæлæ йæ диссаг цæй мидæг уыди уыцы арвы цæфæн, уый зоныс?

– Зонын! – бацырд и Кæсæби.

– Зоныс? – йе ‘рфугытæ уæлиау абадтысты, афтæмæй йæм йæ цæс-тытæ фæцарæзта булкъон.

– Зонын. Сæгъ дзæбæхæй баззад.

– Кæс-ма, дæ хорзæхæй! Æвæццæгæн дæм дзæгъæлы не ‘рбацыдтæн.

– Фæлæ, цымæ, куыд баззæди уыцы дзæбæх сæгъ дзæбæхæй?

– Уый арвæн йæхи йеддæмæ ничи зоны; æвæццæгæн, арв куы сызмæлыди, уæд фæтарстысты уыцы æвзæртæ, æмæ сын раирвæзти. Æндæр, табу уæд арвæн, фæлæ лæгтæ кæм фæмард сты, уым сæгъæн дæр куыд ницы уыдаид?! Фæлæ адæм уый кой нæ кодтой – нæ сæ фæндыди уыдæтты кой кæнын. Арв фервæзын кодта йæхæдæг сæгъы. Сæгъы нæ ныццафта, лæгты ныццафта! Лæгтæй адæмы маст иста арв.

– Ай диссаг нæу?! – булкъон банцад æмæ та йæ ныхасмæ аздæхт Кæсæби: – Дунейы зонджынтæ паддзахад фæцарæзтой, æмæ йæ дунейы æдылытæ фехæлдтой!

– Уый царды фæтк у, æмбал капитан: зонджынтæ аразгæ кæнынц, æдылытæ – халгæ. Уæдæ зонджынай, æдылйæ иууыл аразгæ кæной, уый гæнæн нæй.

– Цæмæннæ?

– Цæмæннæ! Цæмæннæ, цæ, – бахудти булкъон, – æдылы аразын нæ зоны.

– Омæ æдылытæ уым цы ми кодтой?!

– Зонджынтæ сæ бакодтой. Зонджынтæ фæлмæцгæ кæнынц кæрæдзийæ æмæ, се ‘хсæнмæ адылы куы бахауы, уæд ыл цинай амæлынц.

– Дыууæ куыдзы иу стæгыл куыд ныххæцой, афтæ ныххæцыдысты уыцы къæлæтджыныл. Иу æй аласы йæхирдæм, æмæ та йæ иннæ дæр аласы, стæй йыл чи æрцæйбады, уымæн йæ тъæпп зæххыл фæцауы. Уæддæр æй сæ иу дæр нæ уадзы æмæ се ‘ннæ дæр, дыууæ куыдзæй стæг куыд ничи фæуадзы, афтæ. Адæм сæм кæсынц, дунейы адæм, æмæ сæ

исчи иу тыгуылдур сиса æмæ сыл æй фехса, куыйтыл куыд фехсынц дур, афтæ, уый – нæй. Ау, цæмæй сыл дур фехсай, уый тыххæй хъуамæ æнæмæнг куыйты мыттагæй рацæугæ куыйтæ уой?! Стæй, куыйты мыттагæй рацæугæ куыйтæ сты – не сты, уый дæр, чи зоны, бынтон бæрæг нæу.

Булкьон та йæ сæр ныттылдта, ацы хатт тынгдæр ныттылдта йæ сæр, æвæццæгæн æм уыцы фæстаг ныхæстæ тынгдæр бахъарыдысты. Кæсæбимæ бакасти. Кæсæби лæууыд гуыбырæй, цыма йе ‘ккой исты уыди, уый хуызæн. Сбада, уый дзы рох фæци, æвæццæгæн. Булкьон æм бахудти.

– Сбад, æмбал капитан.

Уæд йæхи æруагъта сынтæджы тигъыл.

– Не ‘фсад куы ныйиугай уа, куы ныххæлæттаг уа, стæй йæ иуафон куы ‘рцагурой, уæд сын кæцæй æрхæсдзыстæм æфсад?

– Æмæ йæ уыцы агурджытæ нырмæ цæуылнæ æрцагуырдой?!

– Хъæр ма кæн! – ногæй та загъта булкьон. – Æз бирæ фæрафт-бафт кодтон мæ сагъæсты æмæ уыцы хъуыдыйыл ныллæууыдтæн, – булкьон комкоммæ бакаст Кæсæбимæ. – Кæддæра дæумæ та куыд фæкæсид мæ фæнд. Нырма йæ никамæн загътон, æмæ нæ дыууæйы нæмттимæ бацæудзæн историмæ, – бахудти булкьон, – кæд дзы исты рауайа, уæд.

Æмæ йæм комкоммæ бакасти Кæсæби дæр – цы фæнд у уагæры, æмæ йæ комкоммæ уымæ цæмæн фæхаста иннæты сæрты?!

Булкьон йæ цæнгтæ йæ уæрджытæм ныббыцæу кодта, цыма йæ йæ уæз размæ куы ахæсса, уымæй тарсти, æмæ загъта:

– Не ‘фсад хæдзæрттыл байуарæм. Уадз æмæ афтæ службæ кæной. Йæ службæйы æмгъуыд сæ кæмæн куыд хæццæ кæна, афтæ йæ уадз-дзыстæм йæ хæдзармæ.

Кæсæби бахудти. Исдуг æмбæхсынмæ хъавыд йæ бахудт, фæлæ йын нæ бантыст, æмæ, цыма фыддæрадæн бахудт, афтæ рауад, æмæ уæд загъта:

– Ахæм диссаг никуыма фæдтон!

Æмæ йæм фæцырд булкьон:

– Уæдæ цы хуызæн диссæгтæ уыдтай нырмæ?

– Дзæбæх диссæгтæ. Зæрдæ рухс кæмæй кæна, ахæм диссæгтæ.

– Дæ бонæй уай, капитан Ацыгайы-фырт. Цæмæй иу дзæбæх диссаг фенай, уый тыххæй хъуамæ раздæр æвзæр диссæгтæ фенай. Йæ дзæбæх ын уæд бамбардзынæ дæ дзæбæх диссагæн.

– Уад æвзæр диссæгтæ фылдæр ис, æвæццæгæн?

– Æвæццæгæн.

– Æмæ уыйбæрц хæдзæрттæ кæцæй æрхæсдзыстæм?

– Агурдзыстæм. Ам нæ алыварс цас хъæутæ ис, уый зоныс?

– Уый зонын, фæлæ, – Кæсæби цы дзура, уый нæ зыдта, – уыцы хъæуты цæрджытæ дæр афтæ зæгъынц, раканут уе ‘ххормаггуыбын салдæтты, æмæ уын сын мах сæ гуыбынтæ байдзаг кæнæм!

– Нæ, нæ, лæвар сын нæ дзаг кæндзысты сæ гуыбынтæ. Кусгæ кæндзысты, цыма сæ бинонтæй сты, афтæ кусдзысты семæ. Хъæууон хæдзары цас куыст и, уый зондзынæ. Ам сын цæхæрадæттæ ис, фос дарынц, суг цæттæ кæнынц зымагмæ, бирæ суг, хос кæрдынц. Цин дæр ма бакæндзысты хъæууонтæ. Фæкæс-ма-иу!

Кæсæби бадти гуыбырæй.

– Стæй нын фæйнæрдæм куы фæлидзой?

– Куыд нын фæлиддзысты фæйнæрдæм? Сæ гæххæттытæ ам не сты?! Науад кæдæм лиддзысты, кæмæ лиддзысты? Ам æххормагæй службæ кæныны бæсты уым æфсæстæй службæ кæн! Чи зоны сæ исчитæ амыты-уымыты устытæ дæр ракурой æмæ æрбынæттон уой ацы дзæбæх ран.

Æмæ йæ сæр батылдта Кæсæби. Иунаг куы уайд, уый йæ æрфæндыд. Уад сынтæгыл йæхи ауадзид æмæ йæ цæстытæ уалæ цармæ саразид. Булкъон куы ацæуид, уый дæр æй арфæндыд, фæлæ булкъонмæ ацæуыны фæндæй ницыма уыди.

– Сымах дæр ацæудзыстут семæ, уæрст уыл уыдзысты, æмæ алчи йæхиуæттæм кæсдзæн. Æз ам баззайдзынæн, исты хабар уæ кæмæ уа, уый йæ хъусын кæндзæн.

– Паддзахи рæстæджы помещиктæм цы хъазайрæгтæ уыд, ахæм хъазайрæгтæй ма агæпп кæной нæ сырхæфсæддонтæ!

– Ды, капитан, демæ кæй ныхас кодтон, уымæй никамæн раппæлдзынæ, зонын æй. Райсом сихорафон æмбырдтæгæнæн залы уыдзæн æмбырд. Хъуамæ ацы хъуыддагыл æрныхас кæнæм. Цъус-иу раздæр рацу, йæ бон у, æмæ мæ истæмæн бахъæуай, – загъта ма булкъон æмæ ацыд.

Кæсæби йæ фæдыл акаст, куы ‘рбаздæхт, уад бамбæрста – стонджы йын уыд. Кæмдæр скъаппы дзулы къæбæр уыди, уый зыдта. Фæлæ йæм, узал къæбæр рахсын-бахсын кæна, уый нæ цыд. Æмæ æрбадти сынтæджы тигъыл. Бадти æмæ бадти. Стæй, стъолы астау цы гæххæтт æмæ ручкæ уыд, уыдоныл йæхимæ æрбахæцыд, æмæ пъеро фæцудфæцуд-

гæнгæ ацыди гæххæтты сыфыл цæхгæрмæ. Æмæ йæ фæстæ ныууагъта цалдæр рæнхъы, йæ цæрæнбонты дæр ныффыссинаг кæй нæ уыд, ахæм рæнхъытæ: «Ныр уæм цы ныффыссон? Цæй æмæ уæм мацы ныффыссон. Чи зоны, тагъд фæнæм, кæд нæ фæнæм тагъд, уæддæр мæм уæ зæрдæ ма ‘хсайæд. Хорз?»

Стæй бадти. Бадти уыцы гуыбырæй уыцы сынтæджы тигъыл. Бадинай бафæллæд, уæддæр бадти. Æрæджиу кæддæр бафиппайдта, рудзынджы авг куыд барухс и, уый, æмæ, цыма уымæ касти, уыйау райста ручкæ æмæ, йæ разы цы гæххæтты сыгъдæг сыфтæ уыди, уыдоны иуы сæрмæ ныффыста ставд дамгъæтæй: «Рапорт».

20

Алаган йæ ныхыл йæ къух суагъта – бæрзонд уыд йæ ных, æмæ йæм хорз касти: дæ ныхыл дæ къух суадз бынæй уæлæмæ! Афтæмæй сауыр и къух æмæ-иу йæхигъæдæй дæр хъуамæ ахæцыдаид йæхиуыл уæлæмæ. Æмæ бæрзондæй хорз бæрзонд уыд йæ ных Алаганæн, фæлæ фæтæнæй фæтæндæрхъуаг уыди. Уый æмбæрста Алаган æмæ-иу хъуыр-хъуыр кодта: цæмæн афтæ нарæг рауади йæ ных, цы фыд ыл æрцыди?! Уæдæ ных дæ, æмæ хъуамæ дæ дæргъ æмæ дæ уæрх кæрæдзийыл баст уой, адамæн куыд сты, афтæ. Уæвгæ йæ цæсгом йæхæдæг дæр нарæг уыд Алаганæн, æмæ афтæмæй ныхæн фæтæнгæнæн куыд и?! Нæ, цæй фæтæндæргæнæн ис афтæмæй ныхæн! Йæ къух куы æриста йæ ныхæй, уæд æм æркæсынмæ нæ хъавыд – цæмæ йæм кæса, цæ?! Нæй, нæ йæм фæлæууыд, æркасти йæм. Къух лыстæг рызтæй рызти, мæнæ цыма сусæгæй рызти, ризгæ кæй кæны, уый куыд ничи базона, афтæ. Æмæ та сагъæсыл бафтыд Алаган – цæмæн ризын байдыдтой йæ къухтæ?! Кæд, мыййаг, куысты аххос у? Куысты аххос афтæ, æмæ дзы æгæр æвиппайды амидæг и. Куы йæм фæдзырдтой хицауадмæ, уæд фæтарсти – исгæ йæ кæнынц йæ куыстæй! Ныр ПÆК нал у, ныр ÆФС у, æмæ дзы, æвæццæгæн, æндæр искæй æвæрынц, уый та исгæ кæнынц, æвæццæгæн.

Хицау æй йæ разы æрбадын кодта æмæ йæм касти. Алаган æм нæ касти. Фæндгæ йæ кодта, куы йæм бакæсид, уый, фæлæ йæ ныфс нæ хаста, йæ сæрыл схæца æмæ йæм бакæса, уымæ. Æмæ йæ афтæ бафарста хицау:

– Уæд куыд загътай, уый ма хъуыды кæныс?

Алаган ныхъхъуыды кодта: цымæ, цы загъта æмæ кæм загъта, цымæ?

Æмæ ницы æрхъуыды кодта, фæлæ йæм афтæ зынд, «нал æй хъуыды кæнын» зæгъæн нæ уыд, æмæ загъта:

– Хъуыды кæнын.

Æмæ, цыма искай фыдæнæн дзырдта, уый хуызæн хъæрæй загъта хицау:

– Капитализм – уый дунейы ног у? Æмæ йæ ног фæлтæр араза хъуамæ.

Æмæ сулæфыд Алаган. Загъта, загъта уæд уыцы æмбырды, районы фæсивæды æмбырды. Афтæ дæр ма куы загъта: поэты рæнхъытæ, дам, цъус фендæргъуызон кæндзынæн, æмæ сæ куы фендæргъуызон кодта. Фæлæ а хицау куыд дзæбæх бахъуыды кодта уыцы ныхæстæ! Хуымæтæг лæг нæ ваййы хицау, нæ, æмæ алчи уымæн нæ бæззы хицауæн!

Стæй хицау дзырдта, Алаган хъуыста. Хъуыста, фæлæ дзæбæх хъусын нæ фæрæзта, куы-иу фæхæст и лæджы ныхасыл, куы та-иу дзы фæиппæрд и. Мæнæ-иу цыма фынай аци æмæ та-иу фæстæмæ фехъал и. Æвæццагæн æй тынг фæндыди хъусын, æмæ уымæн афтæ уыди – уæды хуызæн байхъусын æм никуы никæмæ цыди нырма. Æмæ куы рацыд, уæд хицауы ныхасæй иу скъуыддзаг рахаста æрмæст, иу гыщыл скъуыддзаг: лæг хъуамæ æгæр ма амона, æмæ йын йæхицæн дæр мачи амона æгæр. Æгæр амынд æгæр кæны. Мæнæ уыцы царды æгæр амыдтой, чи нал и, уыцы царды. Æмæ фегæр сты. Алчи дæр дзы амонгæ кодта уым. Ацы царды афтæ хъуамæ ма уа. Æмæ районы сæрæй раздæхти Алаган. Рæстæгмæ урæд уал уыди, фæлæ рæстæгмæ урæд сæр дæр сæр у, уæдæ цы у!

Афтæ у адæймаджы хъуыддаг. Уæд уыцы æмбырды уыцы ныхас куынае ракодтаид, уæд районан йæ сæр нæ, фæлæ йæ къуди дæр никуы суыдаид. Чи зоны йæ йæхи куыстæй дæр систаиккой, æмæ уынджы хъæбæрыл аздадаид. Æмæ дзы цас хицау уыди! Райком дзы уыди, райæххæстком дзы уыди, райсовет дзы уыди. Ноджыдæр ма цыдæртæ, бирæ цыдæртæ ма ноджыдæр. Ныр та дзы иу хицау и, иунæг хицау. Сæр! Æндæр ницы, æппындæр ницы æндæр. Мæнæ аргъæутты иу авдсæрон уайыг куы уыди. Адæмы æддæмæ ракасын куынаеуал уагъта. Стæй йын иу сахъгуырды йæ авд сæрæй æхсæз куы ахауын кодта. Æмæ йын куы ныллæгъстæ кодта уайыг, уыцы иу сæр ма, дам мын дзы уæддæр ныууадз. Æмæ-иу хъуыды кодта стæй Алаган: цымæ йын ракодта уыцы сæр дæр æви йын æй нал ракодта. Æмæ йæ тынг фæндыди, куынаеуал ын æй ралыг кодтаид! Цæмæн æй фæндыди, уый нæ зыдта, фæлæ йæ

фэндьди, уый зыдта. Ёнæуи авд сæры бирæ у, уæдæ цы у! Иу сæр хорз у, фаг у. Алы ран дæр фаг у. Уæд дæр районæн бирæ сæртæ уыди. Ёмæ йын сæ ралыг кодтой. Иу ма йын дзы ныууагътой, æмæ фаг у иу. Фагæй уæлдайдæр у! Ризгæ уæдæй нырма кæнынц йæ къухтæ. Уæд æнæхъæнæй барызт, куыд барызт, уый нæ хъуыды кæны, фæлæ, кæй барызт, уый хорз хъуыды кæны – уымæн æнæ бахъуыдыгæнæн цы уыди! Стæй йе уæнгтæ банцадысты, къухтæ – нал. Уыцы лыстæг рызтæй ризынц æмæ ризынц.

Дуар базыхъхъыр, æмæ дзы, æдде цы чызг бады, уый йæ лæгъзфаст сæр æмæ йæ урс дæллагхъуыр æрбавдыста, стæй йæ тымбыл былтæ базмæлыдысты.

– Абызаты Сабаз.

– Рацæуæд! – цыма йæ лæгъзфаст сæр фæстæмæ куы фелваса дуары зыхъхъырæй, уымæй фæтарст, уыйау фæтагъд кодта йæ ныхасыл Алаган.

Стæй байгом дуар, дзæбæх байгом и, æмæ дзы йæ барст къахдзæфтæй бахызт Сабаз, Алаганы къух райста æмæ æрбадт, стъолы алыварс цы бандæттæ уыди, уыдонæй иуыл.

– Цæуылдæр тыхсыс, Сабаз, – загъта Алаган хъæрæй, афтæмæй ницы уæлдай тыхстгъуыз уыди Сабаз. Фæлæ Алаганмæ ахæм фæнд фæзынди, Сабазы тыхстыты кой ракæна æмæ йæхи тыхстытæй йæхи фæтылиф кæна.

– Куыд нæ тыхса лæг?! – йæхи нал басаства Сабаз. Ёндæр уыдæттæ дзурынмæ не ‘рбацыд – уыдæттæ нæ, фæлæ ардæм цæуинаг дæр нæ уыди, куынаæ йæм фæдзырдтаид, уæд. – Иу хъуыддагыл ныххæцæм хъуыддагау æмæ йæ кæронмæ ахæццæ кæнæм, уый нæм нæй. Иу ранмæ фæлæбур, иннæ ран амидæг у, уый дæр та фæуадз æмæ фæстæмæ фæздæх æмæ советон цардыуагыл дæхи ныццæв – уырдыгæй цæуынц нæ къуылымпытæ! Уым æвзæр куыстой, уым кусын нæ зыдтой! Ёмæ ацы царды исты аразыны бæсты уыцы цардыл тутæ кæнæм: уый дæр дзы нæ уыди. Ныр та нæм алцы дæр и, нæ бонæй уæм! – Сабаз комкоммæ бакасти Алаганмæ. – Ёгас бæстæйы иу афтæ зæгъæг нæй: куырм баистæм, саугуырм баистæм, æндæр ай халгæ кæнæм, ай аразгæ нæ кæнæм! Колхозтæ фехал æмæ цыдæр фермерон хæдзарадтæ араз! Мæнæ чъырæй амад къултæ куыд халай æмæ сын сæ бæсты цыфæй куыд амайай æндæр къултæ, афтæ. Ёмæ, дам, колхозтæ аразæн нал ис. Ёмæ фермерон хæдзарадтæн сæ кой дæр куы никуы фехъуыстам æмæ уыдон куы аразæм, уæд, колхозтæ нырма знон куы фехæлдтой,

уэд сын куыд нәуал и аразән?! Фәлә сәм уартә денджызы фаллаг фарсәй куыд дзурынц, афтә кәнынц. Худинагдәр ма исты уа?! Уыцы стыр бәстәйы хицауы бынат бацахс әмә уартә Америкамә хьәр кән денджызы сәрты, ныр та куыд бакәнәм? Әмә та сәм әрбахьәр кәнынц денджызы сәрты Америкайә цингәнгә: ныр афтә бакәнут әмә, афтә куы бакәнат, уэд та-иу әрбадзурут! Ахәм худинаджы бынатмә никуыма әрхауд Уәрәсейы рагон зәхх. Афтәмәй дзы сәрәй бакәнән нал и. Дә кьух кәдәм фәкәнай, уым та – сәр. Әмә, хьуыды куы кәниккой уыцы сәртә, уэд бәргә! Фәлә хьуыдыгәнән сәртә не сты, бынатахсән сәртә сты.

– Хуыцауы хатыр бакән, Сабаз, әмә мын алы хатт уыцы удмарән ныхәстә ма кән! Ме уәнгтә бынтондәр ныккәлынц мә мидәг, әмә ма сызмәлон, уымән нал вәййын.

Алаган уый әнхәл нә уыд, әмә Сабаз афтә ахәцдзән ныхасыл иуәрдәм. Комкоммә йә уый тыхстытәм аздахдзән. Әмә йәм дзурын нал цыд, хыл кәнын әм әрцыд. Хыл кәнын әм арәх әрцәуы а фәстаг рәстәг, мәнә зарын ахуыр чи уа, уымә зарын куыд әрцәуы, афтә. Фәлә йәм Сабазимә нә цәуы хыл кәнын. Сабазимә нә рауайы йә хыл. Уымән әмә йын Сабаз йә алы дзырдмә дәр дзырд ары. Әмә йын ныхас әвәры йә алы ныхасмә дәр, әмә, чи кәмә хыл кәны, уый бәрәг нал вәййы: Алаган Сабазмә әви Сабаз Алаганмә? Әмә ахәм хыл цәмән бахьуыд Алаганы?! Алаган хицау у, районы сәр у әмә уый хьуамә хыл кәна иннәтәм, әмә йәм иннәтә фәйнә-фәйнә ныхасы ма әппарой хьуамә фәстәмә, фәлә ләууой әмә хьусой, куыд сәм хыл кәны, уымә. Стәй ацәуой сә бынәттәм, фәстәмә дәр сә мачи фәкәса, афтәмәй.

Нәй, Сабазы тыхстыты фәстә нә бафәрәзта йә тыхстытә әмбәхсын Алаган, уый нә, фәлә йын цыма ноджы разындысты, бынтондәр ын разындысты цыма. Чи зоны йә йәхәдәг не ‘взәрста, тынгдәр разындысты йә тыхстытә, уый. Әмә та загьта:

– Цыдәр хьуаг у нә куыст. Мәнә сәрбосылхәцәг әнахьом куыд уа, галтә та – ахьаззаджы сыкъаджынтә, әмә сын сәрбосылхәцәг сә мукьутә размә аивазын куыд нә фәраза, уый хуызән. Уэд цы гәнгә у?

– Суадзәд сәрбос уыцы сәрбосылхәцәг әмә иуварс алаууәд.

– Гьә дә бонәй уай, мах Сабазджери! – хьәрәй загьта Алаган. Афтә хьәрәй загьта, әмә ләг загьтаид, ныртәккә йә ‘рмттә дәр әркьәрцц

кæндзæн, фæлæ не ‘ркъæрцц кодта йе ‘рмттæ Алаган. – Иуварс алæууæд! Цыма æнцон у уый хуызæн сыкъаджын галты разæй иуварс алæууын! Стæй ма дзы уый дæр ис, æмæ сæрбосыл куынæ хæца, уæд йæ бон иуварс алæууын дæр нæу, нæ. Сæрбос куы суадза, уæд хаугæ кæны, æмæ, куы ахауа, уæд ыл уыцы сыкъаджын галтæ лæгæрдгæ кæнынц.

Сабаз ныххъуыды кодта: афтæтæ радзурдзæн Алаган, уый йæ ницæй тыххæй бауырныдтаид. Уыдæттæ зæгъынхъом æм нæ касти. Уæдæ бынтон цъиудзагъд куынæ кæны йæ цæвæг! Стæй йæ иу къухæй иннæуыл ныххæцыд – Алаган цытæ лæхуры? Уыдæттæ Сабаз куы дзырдтаид, уæд уымæн æмбæлы. Фæлæ уый хицауады лæг у. Районы сæр! Æмæ бахудти, цыма æнæуи бахудти, фæлæ æнæуи нæ бахудти – йæ ныхæстæй иуварс куы аирвæзид, ууыл архайдта.

– Мæ ныхас къуыппытæ адардта фæйнæрдæм мæ сыхаг Джергайы кауы хуызæн.

– Кæй кауы хуызæн, зæгъыс? – æвæццагæн, кауы кой ракæндзæн, уый æнхъæл нæ уыдис Сабаз.

– Мæ сыхаг Джергайы кауы хуызæн.

– Æмæ цы кодта дæ сыхаг Джергайы кау?

Æмæ та бахудти Алаган.

– Йæ цæхæрадон быдыры ‘рдæм у, æмæ алы аз дæр йæ кау кæны ивгæ, æмæ йыл куы иу ран фæхæцы æддæмæ, куы иннæ ран, афтæмæй йын Къоболайы сæгъау цалдæр гуыбыны равæрдта йæ цæхæрадон.

Уæд та дуар байгом и, æмæ та дзы Дæнитæ йæ лæгъзфаст сæр дæр æрбавдыста æмæ йæ урс дæллагхъуыр дæр. Стæй йæ сæры лæгъз фаст ферттывта, рудзынгæй цы хуры тынтæ касти, уыдоны рухсмæ.

– Рынчындоны сæйраг дохтыр дæ агуры, баиу уæ кæнон?

Алаган арф ныуулафыд. Стæй йæ улæфт иу уагъд ракодта, æмæ дзы «уауу» райхъуысти.

– Цы мæ кæны, уый нæ загъта?

– Загъта. Рынчыны, дам, горæтмæ ласын хъæуы æмæ йæ рынчындон-мæ нæ исынц æнæ æхца. Æмæ, дам, искуыдæм бадзурæд, тыхст, дам, у.

– Чи у, цымæ?

– Мæнæ ам чи ахауд асинтыл, уыцы цъуйджынаг лæг у.

– Баиу нæ кæн! – загъта Алаган, стæй æнкъардæй касти, телефоны хæтæлыл куыд хæцыд, уымæ. Иуафон загъта: – Хъусын. – Стæй басабыр, æрмæст йæ цæстыты уæлттыфæлттæ сæ тъæпп-тъæппæй нал æнцадысты.

Сабаз касти Алаганмæ, зыдта, дзырд Угъалы тыххæй цæуы – рынчындоны кæй и Угъал, уый дæр зыдта, зыдта, куыд бахауди рынчындонмæ, уый дæр, фæлæ йæ ныр горæтмæ ласын цæмæн бахъуыд, уый нæ зыдта æмæ тыхсти. Ноджы Алаган дзургæ ницы кодта, æмæ-иу бадын нал фæрæзта. Æрæджиау сдзырдта Алаган, цыма топп уыди æмæ æхсгæ фæкодта, уый хуызæн:

– Цас?!

Æмæ та ныссабыр, стæй бафарста:

– Æмæ йын æрбаласæн нæй уыцы дохтырæн? – æмæ та хъусыныл фæци.

– Кусæнгæртæ, зæгъыс, нæй, зæгъыс? Æмæ, ныр афтæ бакæн, алас æй æмæ йæ кæрты ныуадз, уæд æй бар-æнæбары дæр нæ байсиккой мидæмæ? Салдат, зæгъыс, гæрзифтонг, зæгъыс? Ныр уымæн исты авæр, уæд бæргæ хорз уайд. – Æмæ та хъусыныл фæци. Стæй базмæлыд æмæ йæ былтæ цъуппæй аздадысты: – Уо-гъо! Мыздæн уый фæстæ исты амал кæндзыстæм, лидзгæ никуыдæм кæнæм. Уæд мауал фæстиат кæн! Дæхæдæг ацу йемæ.

Уый фæстæ бадтысты. Алчи сæ йæхицæн бадти, ничи сæ ницы дзырдта. Кæсгæ дæр нæ кодтой кæрæдзимæ. Æмæ та Алаганы сæры базмæлыд уыцы хъуыды: цæмæ фæдзырдтаид Сабазмæ? Цы зæгынаг ын уыди? Кæд æй искуыдæм исты хъуыддаджы фæдыл æрвитын йæ зæрды уыд? Омæ йæм ацы рохзæрдæ та кæцæй касти?! Æмæ афтæ куы ахæсса, уæд афтæмæй куыд кусдæн ацы стыр куысты æнæхъæн районы сæрæй?! Æмæ загъта æрæджиау, цыма, цы дзырдта, уый Сабазы ницæмæн хъуыди, уый хуызæн:

– Хорз, дам, нæу уыцы цъуйджын лæджы хъуыддаг, йæ сæры тугда-дзинтæ, дам, скъуыйынц æмæ, дам, туг сæрымагъзмæ кæлы.

Сабаз æм æнкъардæй каст, стæй йæм бадзырдта:

– Сæ ных бакъуырын хъæуы уыцы банчы кусджытæн, нал сын бафсис и, нал сыл цæсгомы хъæстæ и.

– Сæ ных сын бакъуыр! – загъта Сабазы ныхæстæ хъæрæй Алаган. Сæ ных нæ, фæлæ сæ йæ цæстмæ судзгæ æхсидав кæмæн ныддарай, уый дæр нæ ныуадздæн йæ кæнон. Сæхи афтæ сбастой, цыма паддзахады кусджытæ не сты, фæлæ сæхæдæг хицæн паддзахад сты. Кæмæ сæ сдзу-рай, уымæн дæм, йæ уæле чи кусы, уый дæр фæкхæпп кæндæн æмæ, йæ дæле чи кусы, уый дæр.

– Иу ныхасæй, банчы кусджытæн никæй бон ницыуал у ацы дунейы?

– Дунейы нæ зонин, фæлæ мах бæстæйы – о! Ды уый зонис, æмæ нæ хицауад далæ Мæскуыйы исты капеччытæ куы ракуры, уæд, æхца наема æрхæццæ вæййынц, афтæ банчы кусджытæй исчи ам æрбалæууы: æхца-йæ, дам, нæ хай, банчы кусджыты хай, дам. Ды цы царды æгъдæуттыл ахуыр уыдтæ, уыдон куынаеггонд æрцыдысты. Афтæ ма ранæй-рæтты сæ гæндзæхтæ цы цæгъдынц, æндæр. Афтæмæй цы ми кæндзыстæм, уымæн æз æппындæр ницы зонин.

Стæй та йæ ныхæстæм фездæхт Алаган, лæгæй исты куыд ахауа æмæ уый агурынмæ куыд фездæха йæ фæд-йæ фæд, афтæ. Æмæ йæ сæр ныт-тылдта – цы мæрддаджы лæг у ацы Сабаз! Ныронг ын йæхæдæг дзырдта афтæтæ, хъаст-иу ын кодта, цы аразынц æмæ, цы нæ аразынц, уыдæттæй, ныр ын йæхи бафтауы уыдæттæ дзурыныл! Афтæмæй уымæн уыдæттæ дзура æй, уый хицау у, районы хицау у уый! Фæлæ йæм уæддæр цæмæ фæдзырдтаид? Æмæ йæ цæстытæ сарæзта Сабазмæ – кæд æм бирæ куы фæкæса, уæд æрлæууид йæ зæрдыл, цæмæ йæм фæдзырдта, уый. Знон загъта чызгæн æви æндæрæбон, цæмæй йын фæдзура Сабазмæ? Знон уыди, знон. Ардæм æм куы фæдзырдта Дæнитæмæ. Уайдзæф дæр ма йын куы бакодта. Уæдæ хъуамæ йæ сæр æрбадара дуары зыхъхыраей?! Уæд чызг дæ, уый хуызæн тымбыл былтæ дын и, уый хуызæн урс дæллагхъуыр дын и, æмæ зыхъхыраей цы дзурыс? Мидæмæ æрбахиз æмæ уа! Æмæ йын бауайдзæф кодта: зыхъхыраей ма дзур, уый æнæгъдау хъуыддаг у. Æмæ йын уæд куы бафæдзæхста: Абызаты Сабазмæ мын фæдзур райсомы дæс сахатмæ. Цымæ йæ уый нæ зондзæни, Дæнитæ, цæмæ йæм дзырдта, уый? Нæй, нæ йæ зондзæн, цæмæй йæ хъуамæ зона?! Стæй сыстад, рудзынгмæ бацыд æмæ æддæмæ касти. Арв уыди стыр æмæ цъæх, афтæ стыр уыди, æмæ йыл цæст не ‘ххæссыди. Йæ зæрды уыди Сабазмæ бадзурын – уадз æмæ уый дæр акæса арвмæ, фæлæ йæм нæ бадзырдта. Стæй йæ йæхæдæг дæр нæ базыдта, йæ цæстытæ арвæй зæхмæ куыд æруагъта, уый – зæхх арвау дардыл зылд нæ уыд. Ноджы уыцы фæндæгтæ! Нарæг фæндæгтæ æмæ нарæгæй ноджы нарæгдæр фæндæгтæ. Кæм баиутæ сты, кæм та фæстæмæ фæхицæнтæ сты.

Далæ армукъайы фæзæй цы фæндаг радаргъ и, ууыл сындаг цыди иу лæгуæрдон. Йæ разæй, цыма йыл ифтыгъд уыдысты, уыйау цыдысты лæг æмæ ус. Размæ афтæ агуыбыр сты, æмæ лæг загътаид, ныртæккæ сын сæ уæрджытæ сæ быны æнæ ацæвгæ нæй. Æмæ йæм æрцыди уыцы хъуыды:

ныр ныщцу æмæ сын фæсте дæ тых-дæ бонæй ахæц сæ уæрдоныл, уæд не ‘рыфтид йæ зæрдыл, Сабазмæ цæмæн арвыста, уый? Фæлæ уый гæнæн нæй. Уымæ цæуджытæ уыздæни, уый районы сæр у, æмæ, адæймаджы сæрмæ алы хъуыдытæ куыд цæуы, районы сæрмæ та алы адæм цæуы афтæ. Алкæй дæр сæ хъуыддаг и Алаганмæ, æмæ сын хъуамæ сараза сæ хъуыддагтæ. Æндæр сын ничи сараздæн сæ хъуыддагтæ. Аразгæ сын сæ, æниу, Алаган дæр не скæндзæн. Уыйбæрц адæмы хъуыддагтæ афтæ æнцон ацаразæн сты! Фæлæ уæддæр. Кæмæн сæ ныфс авæрдзæн, кæмæн – цы! Ныфсытæ сын авæрдзæн фæстæдæрмæ, æмæ цæрдзысты. Æнхæлмæ кæсдзысты æмæ цæрдзысты. Лæг истæмæ куы æнхæлмæ кæса, уæд ын цæрын æнцондæр у. Бирæ æнцондæр. Уый æмбарынц адæм сæхæдæг дæр æмæ цæрынц.

Уæд-иу пълантæ кодтой нæ бæстæйы хицауад, фондзæзон пълантæ. Ныр пълантæ нал кæнынц. Ныфсытæ æвæрынæй нæй, æвæццæгæн, пълантæ кæнæн, æмæ куыд кæной пълантæ?! Фæлæ уæддæр ныфсытæ æвæрын хорз æрхъуыды кодтой. Мæнæ уый не ‘рхъуыды кодтой, уæд сæ тъæпп зæххыл фæцыдаид. Фæлæ сæ амонд уыди, æмæ æрхъуыды кодтой ныфсытæ æвæрын, æмæ сæ æрцардта. Стæй ныфсытæ дæр бæлвырд æмгъуыдмæ не ‘вæрынц, уæдмæ æмæ уæдмæ – нæ. Афтæ – æнæуи ныфсытæ.

Æмæ сæм, цымæ, ныр Сабаз куы ныщцæуид æмæ сын уый куы ахæцид сæ уæрдоныл уыцы ус æмæ лæгæн, уæд не ‘рхъуыды кæнид, цæмæ йæм фæдзырдта, уый? Æвæццæгæн æй не ‘рхъуыды кæнид. Уымæн æй не ‘рхъуыды кæнид, æвæццæгæн, æмæ Сабазмæ Алаган фæдзырдта, æмæ ныр уæрдоныл Сабаз ахæцдæн, уый йæм, чи фæдзырдта, уымæ цы бар дары?!

Дуар байгом и, уый базыдта æмæ уæззау-уæззау разылди рудзынгæй. Æрбахизæны лæууыд Дæнитæ. Алаган æм куы раздæхт, уæд йæ тымбыл былтæ базмæлыдысты.

- Ахуырады разамынды хицау Сусаты Делборæ.
- Рацæуæд.

Делборæмæ цæмæ дзырдта, уый хорз хъуыды кодта Алаган. Æмæ сæ, æниу иннæтæй кæй ферох кæны? Иуы дæр нæ! Фæлæ ацы Сабаз! Кæцырдыгон лæг у, уымæн бамбарæн нæй. Хæйрæджыты фатдзæгъдæн! Цæмæ йæм фæдзырдта, уый дæр ын ферох кæнын кодта. Барæй.

Делборæ æрбацыд, фыццаг Сабазы къух райста, стæй Алаганы æмæ

лæугæйæ аздад хатæны бæрæгастæу, цыма, куыд хорз лæууы, уый æвдисынмæ хъавыди дыууæ лæгæн.

– Уæд уал æз ацæуон, – йæхиуыл схæцыд Сабаз, фæлæ йын Алаган йæ тъæпæн армæй ацамыдта – бад, æмæ æрбадти фæстæмæ. Æрбадтысты Алаган æмæ Делборæ дæр.

– Гъы, цы хабæрттæ ис нæ рухсады фадыджы? – загъта Алаган хъæрæй æмæ бахудти, стæй йæ цæстытæ æрхаста Делборæйыл.

Чындздзон æвзонг нал уыди Делборæ. Чындз раджы бацци, фæлæ йе ‘взонг æртæмттæ кодта, æмæ йæм кæй зæрдæ нæ фæкъæпп кодтаид, æрмæст нæлгоймаг у, уый йæддæмæ!

Алаганы зæрдæ та йæм уæд фæкъæпп кодта. Йæ тæккæ чындздзон чызгыл куы уыди, уæд æмæ ма скъолайы куы уыди, уæд. Директорæй дзы куыста, уыцы æрыгон ма уыди, афтæмæй. Фæкъæпп æм кодта йæ зæрдæ, тынг æм фæкъæпп кодта. Фæлæ ацы сылгоймæгтæн бамбарыны амал и?! Уæдæ Алаганы зæрдæйы къæппæ ма байхъус, ма йыл баузæл, æнæхъæн районы ПÆК-ы хицау чи у, уый зæрдæйы къæпп ма æрхъуыды кæн. Фæлæ Азаны фæдыл фæраст у! Хорз, дам, зары, стæй, дам, хъæлдзæг ныхæстæ дзæбæх кæны, мæнæ анекдоттæ кæй хонынц, уыдон. Худæг ныхас, дам! Хъуыддаджы ныхас ницыуал у, Алаган йæ хицауады æмбырдты цы ныхасыл рабады, уыцы ныхас, фæлæ худæг ныхас. Чи кæм цы загъта æмæ, чи кæмæй цы загъта, уыдæттæ! Æмæ цæрынц.

Цот сын и, æмæ сæ цин сæ сæрты кæлы. Азан та зары, лæппуты æрæмбырд кодта æмæ зары. Хъæлдзæг ныхæстæ дæр фæкæны, кæйдæрты фæзмгæ дæр акæны, æмæ худæг бафты клубыздаг адæмыл, уæлдайдæр, кæй зонынц, ахæм искæй куы фæфæзмы, уæд. Уый та сæм иуварсæй касти, Алаган. Касти сæм, уæдæ йæ цæстытæ йæ армытъæпæнтæй бамбæрзтаид! Стæй йын иу бонрæфты æмбырд уыди Саджилдоны скъолайы – хъуамæ, хистæр кълæсты чи ахуыр кæны, уыдон зоной хион æмæ æддагоны кæрæдзийæ хицæн кæнын. Искуы адæмы цур исты тыхтон йæ дзæкъулгонд куы уа, уæд ын цы ми кæнын хъæуы, уыдæттæ-йедтæ амыдта скъоладзаутæн. Делборæ дæр уым уыд, уæдæ кæм уыдаид! Бадти, Алаган цы стъолы уæлхъус дзырдта, уыцы стъолы фарсмæ. Æмæ алцы дæр цыди, куыд æмбæлди, афтæ. Фæдзырдта Алаган, уый фæстæ йæм цы фæрстытæ фæлæвæрдтой, уыдонæн радта дзуаппытæ. Стæй Делборæ куы сыстад æмæ Алаганæн бузныджы арфæтæ куы кодта, уæд ма æрцахсой йæ цæстытæ Алаганæн: уæртæ Делборæйы артæнтæ

сæхиуыл размæ куыд рахæцыдысты, уæртæ! Алаган фыццаг йæ иу къух суагъта йæ ныхыл, стæй та йæ иннæ къух. Делборæмæ бакаст, цыма йæ, йæ артæнтæ цы кодтой, уымæй афæрсынмæ хъавыд æмæ йæ цæстытæ æрцъынд сты – уый сæ не ‘рцъынд кодта, сæхæдæг æрцъынд сты. Æмæ ауад афтæмæй йæ цæстытыл: сæ урс-урсид уаты сæ урс-урсид дарæс кæм сæ уæлæ, кæм сæ уæлæ – нал. Афтæмæй змæлынц, цыма аргъæутты цины цады аирвæзтысты æмæ дзы хуыдуг кодтой цыма æмæ удисæджы змæлд кодтой цыма. Æмæ йæ сæр разылд Алаганæн. Исдуг та схæссинмæ хъавыд йæ къух йæ ныхмæ, фæлæ фæндагыл фæдзæгъæл къух, ныхмæ нал схæццæ, уæлдæфы цыдæр ацагурæгау кодта æмæ æрхауди йæ уæлæ.

– Алаган! – фестæлфыд Делборæ. – Цы кæныс, Алаган?!

Алаган ницы дзырдта, йæ тъæпæн къухæй йæ цæстытæ бамбæрзта æмæ уæззау уæлæфыд. Хъуыды кодта, йæ уæлæфт йæ хъуыры куынаæ абадид. Æмæ цудгæ куынаæ фæкæнид. Æмæ цыма Делборæ дæр уымæй фæтарст, уыйау ын йæ къух йæ дæларм фæтгыста Алаганæн æмæ йын йæхимæ æрбахæцыд йæ цонгыл. Цонг риуы фарсыл банцади, тынг ыл банцади – йæхимæ йыл бахæцыд йæ тыхстæй Делборæ, чи зоны йыл æгæр бахæцыд, æмæ йе ‘муд цæуын райдыдта Алаган. Йæ сæры иу хъуыды бадт, цыма хъеллаугæнæныл бадт, æмæ хъуыды кодта: омæ куыд нæ фæцудыдта уыцы риу уыцы хуыдугæнæн змæлдтыты! Цы ‘гъдауæй базади уыцы æнæвнæлды тымбылæй?! Делборæ та ууыл хъуыды кодта: хорз уыд, æмæ скъоладзаутæ ацыдысты – апæр-пæр кодтой, куыддæр дзырд фæци Алаган, афтæ, æндæр диссагæн нæ фæхастаиккой Алаганы митæ! Æмæ йæм цы фæмидæг и, цыма, цы кодта? Дзæбæх куы лæууыд, дзæбæх куы ныхас кодта? Дзæбæх-иу куы ‘рбакаст уымæ дæр. Делборæмæ дæр. Дзæбæхæй ноджы дзæбæхдæр. Стæй байдыдта йе ‘муд цæуын Алаган. Æмæ, æвæццæгæн, йæ къух айсыныл кæй нæ тагъд кодта Делборæ, уымæн цæуын байдыдта йе ‘муд. Æмæ куыд айстанд йæ къух Делборæ, кæд æмæ лæг цыдæр кодта, ахъазаджы цыдæр!

Алаган стъолы лагъзыл рахæцыд, иу гæххæтт дзы систа, æркасти йæм.

– Ацыгаты Æзнауыр кæм кусы?

– Цъуйджыны.

– Цæмæй кусы?

– Ахуыргæнæгæй.

– Цы амоны?

– Ирон æвзаг æмæ литературæ.

– Ёмæ сæ куыд амонь?

– Иттæг хорз. Ёрæджы нын, маенæ гомдуар урок кæй хонынц, ахæм урок скодта, æмæ йæ дисæн фæхастой, чи дзы уыд, уыцы ахуыргæнджытæ. Урок нæ, фæлæ аргъау, ахуыргæнджытæ сывæллæттау кæмæ хъуыстой, ахæм аргъау. Ныр та нын йæ зæрды ис лекци бакæсын, не ‘взаджы растфыссынады цы хæццæ бынæттæ ис, уыдон аиуварс кæныны мадзæлтты тыххæй, æмæ йæ хъуамæ ам районы скæнæм, цæмæй йæм фылдæр адæм æрæмбырд уа, уый тыххæй.

– Ирвæст стут уыцы лекцийæ.

– Уый та дын цы хуызæн ныхас у?!

– Нал уыздæн.

– Куыд нал уыздæн?!

– Афтæ, нал уыздæн. Ёмæ ды тæккæ абон бардзырд бафысдзынæ, Ацыгаты Ёзнауыр йæ куыстæй ист кæй цæуы, уый тыххæй. Уыцы æмбырды цы ныхас ракодта, уый зоныс?

– Кæцы æмбырды?

– Ирон æвзаджы нырыккон уавæры тыххæй горæты цы æмбырд уыди, уым. Ёмæ, дам, ирон адæмæн иунæг мадæлон æвзаг йеддæмæ нæй, уырыссаг æвзаг, дам, мадæлон нæу махæн, æмæ, дам нын æй тыххæй цæмæн мадæлон кæнынц?! Ахæм ныхас ракодта гъе, сыгъдæг националистон ныхас. Дыккаг мадæлон æвзаг, дам, нæй æмæ, дам, хъæугæ дæр нæ кæны. Нæ йæ хъæуы – уырыссаг æвзаг дæр æй нæ хъæуы, уырыссаг культурæ дæр æй нæ хъæуы! Нæ, ахæм зондыл хæст чи у, уымæн скъолайы бынат нæй. Сывæллæттæ нæ фидæн сты, æмæ сæ ахæм лæджы къухтæм раттæм, уый бар нын нæй. – Алаган йæ къух атымбыл кодта æмæ дзы стъол æргуыпп кодта, тынг нæ, афтæ фæччыгъæдæн. – Тæккæ абон.

– Цы тæккæ абон?

– Скъолайы куыд нæуал уа!

– Цытæ дзурыс, Алаган Какусайы фырт?! Адæм нæ фæндырты фæцæгъддзысты! Ахæм ахуыргæнæг, æмæ йæ куыстæй сис!

– Уæд та нын, цæсгомджындæр чи у, ахæм лæг агуырда хъæуыхицауы бынатмæ, æмæ нырма дæр хъæу æнæ хицауæй чъырхы, хъæуыхицау! – гыццыл ма бахъæуа, йæ хъæлæсыдзаг ныхъхъæр кæна Алаган. Уый тыххæй куы фæдзырдта Сабазмæ, æмæ дзы быны рох куы фæци! Ёмæ йæ тæккæ райсом цæуын куы хъæуы Цъуйджынмæ, цалынмæ нæ

сыхъуыст хицауадмæ, уæдмæ дзы равзарын хъæуы хицау! Чифæнды дæр уæд, боны фæстагмæ, хъæуыхицау йеддæмæ ма исты у! Æмæ йæ кæй æрхъуыды кодта, Сабазмæ цæмæ фæдзырдта, уый тыххæй ма ноджы иу хатт загъта хъæрæй: – Хъæуыхицау!

Æмæ уым ныхасы балæууыд Сабаз дæр:

– Хъæуыхицауæн дæр бæргæ хорз уайд!

– Æмæ? – ныззылд æм Алаган.

– Нæ комы. Æз, дам, ахуыргæнæг дæн, иннæ куыстытæй, дам мæм ничи ницы бар дары. Уый зæгъынмæ хъавын, Алаган, æмæ ахъуыды кæнын хъæуы. Стыр рæдыд куы ‘руадзæм, уымæй тас у, стыр тас.

– Стыр рæдыд уæд æруадздзыстæм, æмæ Ацыгайы-фырт скъолайы куы баззайа.

– Æз ахæм бардзырд нæ бафысдзынæн! – загъта хъæрæй Делборæ æмæ фестад.

Æмæ загъта афтæ хъæрæй Алаган дæр:

– Уæд æз бафысдзынæн æндæр бардзырд!

– Гъемæ бафысе! – Делборæ йæ гæххæттытæ фелвæста стъолæй æмæ дуары æдде фæци. Уыдон бадтысты, Сабаз æмæ Алаган æмæ, Делборæйы къæхты хъæр куыд сысти, уымæ хъуыстой. Стæй загъта Алаган:

– Æмæ дæм уый тыххæй дзырдтон: тæккæ райсом æз æмæ ды цæуæм Цъуйджынмæ хъæуыхицау æвзарынмæ, бамбæрстай?

– Бамбæрстон, – йæ сæр æм банкъуыста Сабаз.

21

– Зарынмæ куыд дæ, Ацыгайы-фырт?

Æзнауыр бахудти. Зæрдæйæ нæ бахудти, афтæ æнæуи бахудти.

– Ардыгæй дæумæ.

– Уæдæ ныр, зæгъæм, базарыдтæн, уæд мын нæ бахъырнис?

— Æвæццæгæн, нæ. Дæ зард дын фехалин, æмæ дæ цæмæн хъæуы?!

– Уæдæ ай хуызæн фæндагыл цæуай ай хуызæн уæрдоныл æмæ ма базарай! Æмæ нæ уый чи базона, уый нæ йæ фынгмæ куы нал бауадздзæн, – Габела бакаст Æзнауырмæ, йæ цæстытæ йыл æрхæстытæ кодта.

– Уæдæ æндæр дзырд куына и хъæуы мидæг – уый афтæ у, уый уфтæ у!

– Чи, дам, у афтæ дæр æмæ уфтæ дæр?

– Ды, дам, ды.

Æзнауыр та бахудти. Ацы хатт цыма цыдæр хин æмбæхсти йæ бахудты.

– Æмæ ныр афтæ гæнæн нæй, æмæ лæг афтæ дæр уа æмæ уфтæ дæр, фæлæ зарын ма зона?

– Нæй! Зарын чи нæ зона, уый цæй афтæ у æмæ цæй уфтæ у?! Зарын чи нæ зыдта, уый чындзхæссаг куы ничи кодта, æмæ йæм цыты уазджытимæ абадынмæ куы ничи дзырдта, уæд цæмæй хъуамæ уыдаид афтæ дæр æмæ уфтæ дæр? – Габела фæлæууыд йæ ныхасæй, фæйнæрдæм адзагъултæ кодта. – Нæ хæдзарæй уыцы дзæбæх зæрдæйæ рацыдтæн, æзын, хъæуæй куыддæр ахизæм, афтæ базардзынæн, уый мын бахъырндзæни, æмæ уым фаламæ заргæ цæудзыстæм дзæбæх, æмæ дын ай мæ митæ! – Габела фæлæууыд йæ ныхасæй, йæ уисæй бæхы сины фæлмæн æрцъыкк кодта, бæх йæ къуди атылдта æмæ асæпп кодта.

Æзнауыр бадти уæрдонæ бадæн фæйнæгыл Габелайы фарсмæ. Габела кодта тамакойы тæф, хъæбæр, хæдзары карст тамакойы тæф. Æмæ хъуыды кодта, цыма, цæмæннæ сдымы уыцы хъæбæр тамакойæ Габела? Гъеныр уый куы сдымид, уæд сдымид уый дæр. Фæлæ уый нæ дымы, æмæ уый куыд сдыма?!

Æмæ бадзырдта Габеламæ:

– Æмæ иунæгæй нæй зарæн?

– Нæй, – цæхгæр загъта Габела æмæ йæ сæр дæр батылдта, – иунæгæй хъарæг чындæуы. Зарæг – нæ. Мæ фыдыфсымæр Годе фынайæ зарыди. Æмæ-иу йæ ус чи уыди, Къориан, уый-иу сыстади æмæ-иу сæ сыхаг Сачинойы æрбакодта, сыстын-иу æй кодта йæ уатæй. Тæригъæд, дам, у иунæгæй зарынæн. Æмæ-иу, æрбацыд Сачино, сбæдт-иу Годейы уаты раз сæ ныллæг бандоныл æмæ-иу ын хъырныдта.

Æзнауыр бахудти, никуы фехъуыста ахæм хабар, æмæ йæм диссаг фæкаст.

– Æмæ-иу ын цас фæхъырныдта?

– Цалынмæ-иу зарыди, уæдмæ.

– Стæй?

– Стæй-иу ацыди сæхимæ. Годе-иу банцади йæ зарынай, æмæ-иу ацыди.

Æзнауыр та бахудти æмæ йæ дзыппæй тамакоты къопп саста.

– Æвæцæгæн нын, иумæ базарæм, уымæй ницы рауайдзæн, фæлæ бавдæлæм æмæ тамако бадымæм иумæ.

Габела ахсызгон цъам-цъам бакодта.

– Ёмæ æз дæуæй куы аргъуц кодтон, зæгъын тамакойы фæздæг ыл куыд скалон! Цæмæй зыдтон, æмæ ды дæр адымы! – æмæ йæ къандзолы дзыппæй систа йæ тамакойы чыссæ. Ёзнауыр æм касти, газеты гæппæлыл тамакойы тæпп куыд æркодта йæ уырзæй, куыд æй стыхта, йæ фарсыл ын йе ‘взаг куыд æрбауагъта кæрæй-кæронмæ, стæй йæ куыд сдымдта. Уæд уый дæр сдымдта йæ «Беломор».

Цъуйджынмæ æрæджы æрлыгъди Габела. Ёмæ уым, Ёзнауырты уынджы кæрон, суадоны сæрмæ Гибыцойы фыртæ ног хæдзар сарæзтой æмæ сæ зæронд хæдзар Габелайæн ауæй кодтой. Цæхæрадонæй дæр ын, хæдзары комкоммæ цы схаста, уый ралыг кодтой æмæ сцъуйджынаг и Габела. Ууыл æртæ азы дæр нæма цæуы, æмæ, Габелайы чи нæ зоны, ахæм къахылдзæуæгæй ничи и хъæуы – кæм нæ балæудзæн йæ бæхуæрдоныл!

Ныр хъæмп ласынмæ цыдысты. Раздæр-иу сæ картоф Грознамæ ластой уæй кæнынмæ, уым хорз æлхæдтой картоф. Кусæг адæм бирæ уыд уыцы нефтыцъиранты. Ныр дзы куы хæст ваййы, куы йæм хæцæнгæртæ фæласынц. Базарæн дзы йæ кой дæр нал и. Ёмæ Ёзнауыр дыууæ къаннаг уæрмы скодта, колхозы куыд кодтой уæрмытæ, афтæ. Иуы дзы уæййаг картоф нывæрдтой, иннаёйы – мыггаджы картоф. Ныр сæ хъуамæ хъæмпæй æрæмбæрзой, стæй сыл фæстæдæр та сыджыт бакалой хъуамæ.

Ёмæ сæм йæхæдæг æрбацыд Габела. Бахъæр сæм кодта:

– Уæ картоф хъæмпæй æрæмбæрзтат, Ацыгата?

– Нæма, Габела, нæма! – йæ разы балæууыд Ёзнауыр.

– Ёмæ ма цы боны хорзмæ кæсыс? Нæ кæсыс, уалæ арвыл уыцы мигътæ дыууæрдæм куыд джеттыра кæнынц, уымæ?

– Бæргæ йæ уынын, фæлæ цы мæ бон у мигътæн?

– Уæдæ ма мæнæ мæ фарсмæ æрбабад, ахæм бынат Ерыстаутæй дæр алкæмæ нæ хауди.

Ёзнауыр йæхимæ æркасти, æвæццæгæн, йæ гæртæ раивын уыд йæ зæрды, æмæ йæ бамбæрста Габела.

– Дæ пысултыл ма тыхс. Мæхæдæг æй авгæндзынæн, цас авгæнинаг у уæрдоныдзаг хус хъæмп!

– Уæд та нæм мидаемæ рахиз.

– Куы раздæхæм, уæд-иу дæ ма фæрох уæд уыцы ныхас, – бахудти Габела. Ёмæ бахудти Ёзнауыр дæр. Уа худæгæй дзы ницы уыд Габелайы

ныхасы, фæлæ æнæуи дзæбæх ныхас уыд, сабыр хъæуон ныхас, æмæ йыл бахудти. Стæй схызти уæрдонмæ.

Ныр бадти уæрдоны æмæ касти фæндæгтæм – куыд цалхнад-иу уыдысты ацы фæндæгтæ! Хуры тынтæм-иу кæсæнтæ фестадсты, даргъ, æнакæрон даргъ кæсæнтæ. Цæстытæ-иу тартæ кодтой сæ ферттывдæй. Цас цъуппамад машинатæ-иу зуыгъ-зуыгъ кодта фæззыгон ацы фæндæгтыл! Цас йедзаг уæрдæттæ сыл цыди, æмæ-иу сæ цæлхыты æфсæйнаг тæлытæ ныссыгъдæг сты, æмæ-иу хуры тынтæ сæ уæлæ пихылæйттæ калдтой. Цас колхозонтæ цыди фæззыгон уыцы фæндæгтыл! Æмæ-иу машина куы рацæйтахт, æмæ-иу гуыффæйыдзаг адæм зарæг куы рацæйскæфтой семæ, уæд-иу машинæйы фæстæ згъорын кæд не ‘рцыди лæгмæ! Афтæ азгъор машинæйы фæстæ æмæ згъор. Уыцы зарæджы хъæрмæ куыд бафæлладаид лæг!

Уæдмæ бахæццæ сты Хъоппæгджынмæ. Уыцы фæтæн кæрдынмæ-иу зиу ракодта колхоз. Зиуæй йæ карстой – иуæй, хæрæгдымхæццæ уыд æмæ зынкæрдæн уыд, иннаемæй-иу карст æмæ иу ссывд куынае ‘рцыдаид, уæд къæвда æрцауын зоны, æмæ дæрæнвæллæд кодта уый хуызæн холлаг. Зиу-иу хуыцаубоны уыд, æмæ-иу ахуыргæнджытæ дæр ацыдысты, районы кусджытæй дæр-иу ссыдысты бирæтæ, машинæйы гуыффæйæ-иу сæ хъæлдзæг ныхас хъуыст. Сæ цæвджытæ-иу тыхтæй ныхъхъылтæ сты сæ сæрмæ сæ даргъ хъæдтыл, æмæ-иу иу бакастæй афтæ зынд, цыма кæдæмдæр лæбурæг цыдысты.

Стæй-иу ралæууыдысты уыцы фæтæны. Уал æмæ уал цæвæджы-иу æмист куы фæкодтой, хуры тынтæ-иу сæ куы ацахстой, æмæ-иу уыцы стыр фæтæн куы сгуыпп кодта уыцы сырхбын арты, уæд ма уымæй диссагдæр цæмæ бакастаид лæг!

Сæ сихор-иу уæлæнгай уыд – халсартæ, цыхт æмæ дзул, фæлæ-иу изæрмæ гал аргæвстой, нуæзт-иу æрбаластой хъæуæй, уым-иу уыцы ногкарст кæрдæджы рæудæфмæ куы рабадтысты, уыцы хъæлдзæг лæгтæн-иу сæ хъæлдзæг ныхас æмæ сæ хъæрæй худын уалæ арвыл куы æмбæлдысты!.. Ахæм хъæлдзæг змæлд æрмæст зиуы баййæфтаид лæг. Æрмæст хосгæрдæн зиуы.

Уыдон уæд уыдысты, уыцы зиутæ æмæ æндæртæ, Росеб сæрдар куы уыди, уæд. Стæй, Росеб куынауал куыста, уæд дæр баззади уыцы фæтк, уæд дæр зиуæй карстой Хъоппæгджыны фæтæн.

Габела дзырдта æмæ дзырдта, зарæджы кой кæнынай нал æнцæд.

– Ёмæ-иу куывд уыдаид, чындзæхсæв уыдаид, куыздæр-иу фынджы хистæр Уастырджийы зарæг ныккодта, афтæ-иу фæкъордтæ-къордтæ сты фынгыл бадджытæ, йæ хъæлæс сæ кæй хъæлæсимæ хуыздæр бадт, уыдон-иу фæиутæ сты, æмæ-иу сын быцæуæй зарын бацайдагъ, – кæцы къорды зард хуыздæр рауайа! Иутæ-иу базарыдаиккой, стæй иннæтæ, стæй аннæтæ. Гъа-гъа-гъа! Цымæ ма лæг хуыздæр истæмæ байхъуыстаид?!

Стæй стыр фæндагæй азылд уæрдон æмæ, дыууæ обауы ‘хсæн цы фæндаг агуыбыр, ууыл фæуырдыг кодта, æмæ уыцы ранæй æрхæцыды-сты йæ цæстытæ Ёзнауырæн – уартæ хуссары рæбын иу ран судзы арт, арты фарсмæ бады чидæр, æмæ йæ Ёзнауыр куыд æвзæрста, афтæмæй кæд касти чиныг! Ёмæ дисы бафтыди Ёзнауыр: кæд æцæг чиныг кæсы, уæд ардæм æрхаста йæ чиныг кæсын?! Хъæуы йæ ничи уагъта чиныг кæсын?! Ёнæуи ам дæр æвзæр нæу чиныг кæсынæн. Афтæ дæхицæн арт скæн уартæ. Стæй йæ фарсмæ сбад артæн æмæ кæс!

– Ёз иуцалдæр хылы раæнон, уæрдоны фæрстæм кæй æртгыссæм, ахæмтæ, цæмæй нын фылдæр бацæуа хъæмп уæрдоныл, – загъта хъæрæй Габела, стæй фæрæт систа йæ къæхты бынæй æмæ уæрдонæй ахызт. Ёзнауыр бадгæйæ баззад. Дзурын дæр ницы сфæрæзта Габеламæ. Бæх иуварс ахæцыд йæхиуыл æмæ кæрдæгмæ æрæвнæлдта. Ёзнауыр бадт æмæ та-иу йæ цæстытæ сæхи фæцарæзтой уыцы артмæ. Каст-иу артмæ, æмæ-иу хаттæй-хатт нал фæзынди арт. Арт-иу нал фæзынди, фæлæ, арты фарсмæ чи бадти, уый зынди æмæ зынди. Ёмæ-иу хъуыдытыл фæци Ёзнауыр: уæдæ уый гæнæн куыд и, æмæ арт йæхæдæг мауал зына, фæлæ, йæ фарсмæ чи бады артæн, уый зына?! Уый зынди. Гуыбырæй бадти, æмæ ма кæд истæуыл æууæнк и, уæд касти чиныг. Ёмæ арф ныуулафыд Ёзнауыр – Гасбол дæр-иу афтæ бадт гуыбырæй, йæ хатæны цы ныллæг бандон уыд, ууыл. Ёмæ-иу афтæ касти уымæн, Ёзнауырæн. Чи зоны-иу бынтон Ёзнауырæн нæ касти, чи зоны ма-иу йæхицæн дæр касти. Касти-иу, йæхæдæг раздæр кæй бакаст, уырдыгæй исты дзæбæх бынæттæ, цæмæй Ёзнауыр дæр бамбара, уыцы бынæттæ цæмæй дзæбæх сты, уый. Аныхас сыл кæной, дыууæйæ куыд фæныхас кæнынц исты æхсызгон хъуыддагыл, афтæ. Ёмæ-иу гуыбырæй касти уæд Гасбол дæр. Йæхæдæг никуы касти арты фарсмæ Ёзнауыр. Пецы раз касти. Пецы дуарыл цы æртæтигъон рудзынгонд уыди, уый рухс-мæ-иу касти, чиныг-иу уыцы рухсмæ дардта æмæ-иу афтæмæй касти. Уæд иууылдæр афтæ кастысты: пецы рухсмæ дар дæ чиныг æмæ кæс.

Афтæмæй цы бакæсай, уый дæ куыд хъуамæ фæрох уа?! Нæ, уый дæ никуы фæрох уыдзæн!

Æмæ тыхсын байдыдта Æзнауыр, цæуыл тыхсти, уый нæ зыдта, фæлæ тыхсти, уый зыдта. Фæфæнд-иу кодта: афтæ сæ фæуадза бæхæй дæр æмæ лæгæй дæр æмæ уыцы арты фарсмæ балæууа! Стæй-иу Габелайы фæрæты хъæр куы ссыд, уæд та-иу æрсабыр. Бæхы бозитæ дæр-иу æрысгæрста. Кæм и, уый дæр-иу æрæмбæрста. Нæ, уæддæр та-иу æрхæцыдысты йæ цæстытæ уыцы артыл, æмæ та-иу иннæ хъуыддæгтæ кæмдæр аздадысты. Тамако куыд сдымдта, уый не 'рхъуыды кодта. Тыхсти фæздæгæй, фæлæ йæ уыдæттæ не 'ндæвтой – ахиза уæрдонæй æмæ адугъ кæна æмæ ма 'рлæууа йæ дугъæй, цалынмæ бахæццæ уа артмæ, уæдмæ – кæддæра чи у æмæ цы ми кæны кæддæра!

Уæдмæ Габелайы ныхас ссыд:

– Нæ бафæлмæцыдтæ æнхæлмæ кæсынæй?

Æмæ йæм акаст Æзнауыр. Габела пыхсбынæй рахызт, йæ фæстæ æрбацæйласта, хъæдурыхылаæй зынгæ ставддæр чи уыд, ахæм хылтæ, – сæ сæртæ сын йæ дæларм бакодта æмæ сæ йæ фæдыл ласта.

– Нæ бафæлмæцыдтæн, – загъта рохзæрдæйæ Æзнауыр.

– Уæдæ хорз, – загъта Габела дæр æмæ, цы хылтæ æрбаласта, уыдон фæстæты æрбатъыста гуыффæйы.

Омæ бынтондæр Гасболы бадт куы кæны, уæд цæмæн кæны Гасболы бадт?! Уым ын хилдасæны фарсмæ цы нарæг дæргъæццон къуым уыди, уым-иу ныллæг бандоныл афтæ гуыбырæй бадт. Æмæ цыдæр цингæнгæ дыз-дыз ацыд йæ уæнгты. Стæй фæздæгæй ферхæцыд æмæ хуыфын райдыдта. Хуыфыд æмæ хуыфыд. Æмæ та-иу æм Габела бакасти.

– Æвæццæгæн, дæ мæнгхъуырмаæ баирвæзти фæздæг, æмæ уæд афтæ вæййы, – загъта æрæджиау Габела. Æзнауыр æм ницы сдзырдта; цы йæм сдзырдтаид, уый нæ зыдта, стæй йæ хуыфæгæй, исты сдзырдтаид, уый бон нæ уыд. Уæдмæ æрлæууыди уæрдон иу даргъ хъæмпы цынайнайы цур. Æзнауыр æрхызт уæрдонæй æмæ, Габеламаæ дæр нал фæкаст, афтæ фæцæуыныл.

Кæдæм цыди, уый нæ зыдта, цæмæ цыди уырдаæм, уый дæр нæ зыдта. Уæддæр цыди æмæ цыди. Куы баввахс и, арт кæм уыди, уырдаæм, уæд æрлæууыди. Бакаст-иу, æмæ уæртæ Гасбол. Бынтон Гасбол-иу нæ уыди, фæлæ-иу уæддæр Гасбол уыд. Стæй-иу бакаст, æмæ нæу Гасбол, цæмæйдæр у Гасболы хуызæн, фæлæ Гасбол нæу. Уый ныр, Гасболы

хуызæн дæр чи уыд æмæ Гасболы хуызæн дæр чи нæ уыд, уый лæууыди арты уæлхъус æмæ, артыл цы аг уыди, уырдыгæй иу цыргъ хылаей иста дзидзайы хæйттæ. Иста сæ æмæ сæ, артæй гыццыл æддæдæр цы къуырф тæбæгъ уыд, уым æвæрдта.

Æмæ йæм бадзырдта Æзнауыр, куыд æм бадзырдта, уый нæ бамбæрста:
– Гасбол нæ дæ?!

Уый лæугæйæ аздади. Цы дзидзайы хай систа хылы цъуппыл, уый дæр хылаей аздади йæ къухы. Бахудти.

– Гасбол дæн, фæлæ мæ иугæр нæ базыдтай, уæд, æвæццæгæн, бынтон Гасбол нæ дæн. Ды Æзнауыр дæ, фæлæ мæ иугæр нæ базыдтай, уæд, æвæццæгæн бынтон Æзнауыр нæ дæ ды дæр.

Стæй йæ хыил, йæ цъуппыл дзидзайы хай, афтæмæй тæбæгъмæ ныппæрста æмæ йæ цæнгтæ фæйнаердæм фæхаста, афтæмæй фæцæйцыди Æзнауырмæ. Æмæ уæд Æзнауыр дæр ахæцыд йæ цæнгтыл.

– Ам цы ми кæныс? – кæрæдзи куы суагътой, уæд фæрсы Æзнауыр; худгæ кодта, афтæмæй йæ тыхст нæма ‘рцыди, æмæ йæ худт бынтон æххæст худты хуызæн нæ уыд.

– Мæнæ дзидза фыцын, – худы, афтæмæй дзуры Гасбол.

– Æмæ дæ дзидза фыцын ардæм æрхастай?

– Æмæ ам цæмæй æвзæр у дзидза фыцынæн, – йæ худынæй не ‘нцади Гасбол.

Ныр дзидзатæ Æзнауыр иста, Гасбол лæууыди.

– Алибар мын куы загъта, ардæм цæудзыстæм, уæд бацин кодтон – фендзынæн дæ! Фæлæ дыл ам сæмбæлдзынæн, уый базонынæн хæйрæджыты дзуг хъуыди. Фæлæуу, фæлæуу, цымæ, хæйрæджытæ куы æрæмбырд вæййынц, уæд сæ дзуг рауайы æви рæгъау æви æндæр исты?..

– Дзуг дæр нæ, рæгъау дæр нæ, æндæр исты дæр нæ, – загъта Æзнауыр æмæ касти Гасболы мæллæг цæсгоммæ.

Йæ цæстыты цыдæр рухсы цыртт зынди, фæлæ цæстыбынты уæззау æрхæндæг бадт æмæ катæй æфтыдта лæгыл.

– Уæдæ цы?

– Ницы.

– Куыд ницы?

– Афтæ – ницы. Хæйрæг нæй, æмæ дзы цы хъуамæ æрæмбырд уа!

– Тынг дæ уырны?

– Цы?

– Хэйрæг нэй, уый?

– Æмæ дæу нæ уырны?

– Нæгъ! Мæн, хэйрæг куы уайд, уый фæнды.

– Цæмæн?

– Хэйрæджытимæ хъæлдзæгдæр у цард.

– Цæмæй?

– Хэйрæджытæ дзы кæй ис, уымæй. Хэйрæджытæ хъæугæ кодтой адæмы, æмæ сæ хъуыды дæр уымæн æркодтой.

– Уыныс! Хъуыды сæ æркодтой.

– Хъуыды сæ æркодтой, æмæ сты. Дзидза фыцын дæр хъуыды æркодтой æмæ фых дзидза хæрынц хом дзидзайы бæсты.

Стæй йæ худын фæурæдта Гасбол.

– Ды та ам цы ми кæныс?

– Хъæмпмæ æрбацыдтæн. Хæдзарон лæг фæкæнын.

Æмæ зæхмæ ныккаст Гасбол, афтæмæй дзырдта – алы дзырд дæр-иу хицæнæй загъта, цыма йæ фæстæ æндæр дзырд нал уыдзæни, æмæ йæ разæй дæр нæ уыд æндæр дзырд, афтæ.

– Æз æй зонын, ды уыдтæ. Иунæг нæ уыдтæ, уый дæр зонын. Иунæджытæн уыйас не ‘нтысы. Уым цæдис хъæуы. Афанасий Афанасийы фырт уæ тынг æппæлыд, уыдон, дам, æцæг æмбæлттæ сты æмæ, дам сыл фидар хæц.

Гасболы ма цыдæр зæгъын фæндыди цыма. Фæлæ уæдмæ уæртæ таучел цыд æрбакæны куывдвæг лæгты бал. Разæй Габела æмæ, Габелайæ цъус кæстæр чи уыдаид, ахæм лæг, йæ тегла худ йæ къухы атил-атил кодта. Йæ сæр хъустæй уæлæмæ уыди лæгуын æмæ йæ фыр урсæй тæмæнтæ калдта хуры рухсмæ. Йæ фындзы бын йæ сау рихитæ, цыма дзы цæугæ нæ кодтой, уыйау пыхцылæй лæууыдысты. Æмæ дзырдта уыцы лæг:

– Стæй сæ æрæмбырд кæндзынæн – иууыл-иууыл. Автобусы сæ сбадын кæндзынæн æмæ сæ ам æрбалæууын кæндзынæн. Ацы бынат мæ зæрдæмæ тынг цæуы. Цалынмæ Азимæ нæ ацыдтæн, уæдмæ-иу ам суг цæттæ кодтон нæ куыстуатæн уæртæ уыцы хъæды, – йæ цонг комы дымæгмæ фæцарæзта лæг. – Тынг дзæбæх ран у ацы ран. – Уым фæурæдта йæ ныхас, цыма йæ тыхурæд фæкодта, афтæ зынд, æмæ ма загъта: – Сæфти мæ магуыр хойы лæппу, æмæ, уымæн чи баххуыс кодта, уыдон мæнæн мæ туг, ме стæг сты.

Æмæ рахабар кодта Гасбол Æзнауырæн:

– Уый ма мадыфсымæр у. Далæ таджикты республикайы царди. Бирæ дзы фæцарди. Нырма æрæджы æрцыди. Йæ ном Алибар хуыйны.

Æмæ бафарста Æзнауыр:

– Æмæ, цымæ, Габелайы цæмæй зоны, кæнæ Габела уый цæмæй зоны?

– Габела кæй хоныс, уый æз Алибартæм фæдтон. Йæ хæдзармæ зылыны куыстытæ кодта Алибар, æмæ уым уыди æд бæх, æд уæрдон. Æххуыс ын кодта. Куыд æй бамбæрстон, афтæмæй кæрæдзи дзæбæх зонынц. Чи зоны, исты хæстæг дæр бавæййынц кæрæдзийæн.

Æмæ ныхъхъуыды кодта Æзнауыр: уæд, æвæццагæн, зонгæ дæр кодта, ам сæмбæлдзысты, уый. Чи зоны йæ кæнгæ дæр уымæн ракодта. Уæдæ хъæмп ласынмæ æндæр никæимæ рацыдаид?! Акæсæд-ма исчи Габелайы митæм!

– Омæ, дам æй ахсгæ цæй тыххæй кæнæм, кæй сæ цы бахъыгдардта? – бафарста Габела æмæ æрлæууыд. Æмæ æрлæууыд Алибар дæр. Æмæ æрлæууыдысты иннæ лæгтæ дæр.

– Бахъыг сæ дардта: уый æмæ уый цæмæй зоныс, кæм æй базыдтай, цæмæн æй базыдтай?! Уым æмæ уым афтæ æмæ афтæ цæмæн загътай? Æмæ йæ æрцахстой.

Иннæ лæгтæй дзургæ ничи ницы кодта, лæууыдысты æмæ хъуыстой.

– Лæгты та хонгæ ракодта, æвæццагæн, – загъта Æзнауыр.

– Лæгты – хонгæ, маеныл цин кæнынмæ сæ рамбырд кодта, – бахудти Гасбол, – афтæмæй сæ æз никæй зонын, уыдонæй дæр ма ничи зоны. Чи сæ йæ сыхаг у, чи æнæуи йæ зонгæ.

Стæй æрбадзырдта Гасболмæ Алибар:

– Гъа-ма, Гасбол, машинайы цы и, уыдон радавут дæ дзæбæх æмбалимæ æмæ фынджы кой бакæнут, – машинайы дæгъæл радта Гасболмæ æмæ аздæхт Габеламæ: – Мæнæ ам æрбадæм, нæ, Габела?

– Кæд нын æнæ бадгæ нæй, – бахудти Габела, – уæд ам комæй кургæ бынат куы у!

Гасбол æмæ Æзнауыр сæ къухтыдзаг дзæкбълтæ рахастой машинайæ. Стæй, арт кæм уыди, уырдыгæй гыццыл æддæдæр иу дæргъæццон гæххæтт айтыгътой, йæ сæрмæ йын æртæ чырийы æрæвæрдтой иу урс хъæдын табæггы мидæг, æмæ сфидыдта уыцы дæргъæццон гæххæтт. Стæй ныгтуыбыр сты, афтæмæй æвæрдтой уыцы гæххæттыл цæхджынтæ æмæ халсартæ. Гæххæтт йедзагæй-йезагдæр кодта.

Æмæ та баздæхти Габеламæ Алибар:

– Гъеныр дæ сæр бахъуыди, Габела, мæнæ ацы къуыдырыл æрбад, æмæ нæ дзæбæх чи нæ æррасур-басур кæна, уымæн арс дæр амæлæд æмæ бирагъ дæр.

Лæгтимæ цы куырафцæг лæппу уыд, уый йæхицæй уырдыгystæг акодта. Сыкъа радта Габеламаæ, æмæ скуывта Габела:

– Хуыцау, табу Дæуæн. Мæнæ ацы дзæбæх ран бамбырд стæм, цæмæй Дæм не ‘ртæ чырийæ бакувæм, æмæ Дын барст фæуæнт! Цæуыл тыхсæм, уый дæр зоныс, цæмæ бæллæм – уый дæр, гъемæ, цæуыл тыхсæм, уымæй æдыхст куыд уæм, цæмæ бæллæм, уымæй – ифтонг, уыцы тæразы нæ бафтау, о Дунесфæлдисæг æмæ Дунедарæг Хуыцау!

Лæгтæ, цал уыдысты, уалæй лæууыдысты, Габелайы дзыхмæ кастысты, æмæ-иу куыддæр фæлæууыдысты Габелайы былтæ æмæ-иу сæ бынаты абадтысты, афтæ-иу аиу и сæ хъæр:

– Оммен!

Æмæ-иу нæргæ ацыд уыцы удахцон дзырд, цыма арв нæрыди, уый хуызæн.

– Ацы фынг цы лæппуйы тыххæй арæзт у, уымæн бираæ фынгтыл куыд фæкувой, кæдæм цæуа, уым йæ размæ куыд гуылф кæной адæм, кæцæй цæуа, уым æй лæг рæгъауæй куыд фæндараст кæной, уыцы амонд ын Дæ цæст бауарзæд! – афтæ ракуывта Габела æмæ кувæггаг Гасболмæ авæрдта. Стæй рæгъ ратагъд кодта, æмæ къухтæ базмæлыдысты, æмæ бацæрæццаг и фынг. Хъарм дзидза æмæ уыцы цæхджынты тæф амидин кодтой æмбудæнтæ, æмæ къухтæ уырдыг ныллæууыдысты.

Фæлæ та уæдмæ сыстади Габела, æмæ та сыстадысты иннæтæ дæр æмæ та ракуывта Габела:

– Уæ, нæ фыдæлтæн цæрын æмæ хæрын чи амыдта, сæ байрагæй сын афоныл бæх чи кодта, сæ лæппуйæ – лæг, сæ хорхæссæн фæндæгтыл сæ рæствæндаг чи кодта, сæ тоххæссæн фæндæгтыл сыл уæнгдых æмæ цæнгдых чи æфтыдта, уыцы сыгъдæг Уастырджи, табу дæ тæхгæ-нæргæ номæн! – æмæ, хъуысыл куы фесты Габеламаæ, уæд зарæг, цыма ракуывды мидæг æвæрд уыди æмæ уырдыгæй рагуылф кодта, афтæ ныннæрыди:

Йей-уой,

Далæ Æрджынареджы

Нæ бæлццæтты йæ рахиз дæлбазыр

Чи бакæны,

*Фыдкъах съл куыд нæ бамбæла,
Фыдбон æмæ фыдлæггæй иртæст
Куыд уой,
О, табу дæхицæн,
Сызгъæрин Уастырджи!*

Лæгтæ раст лæууыдысты æмæ хъырныдтой. Сæ былтæ æмхуызон батымбыл сты, йæ къухы сæ кæмæн чъирийы карст уыди, кæмæн дзидзайы кæрдих – зарæг сын сæ сæ къухы æрæййæфта, æмæ сæ ахæрой, уый сын нал бантыст, фынгыл та ма сæ æвæргæ куыд æркодтаиккой фæстæмæ! Сæ цæсгæмттæ ныррухс сты, цыма Габелайы къухы сыкъайы бæсты æхсидав уыди, фæйнардæм судзгæ стъæлфæнтæ кæмæй хауди, ахæм æхсидав. Æзнауыр лæууыд æмæ хъуыды кодта: æвæццæгæн æй æмбæрста уым мидаæмæ, базарыны фадат ын фæуыздæн. Уæмæн афтæ бацинхъус и.

Уæдмæ зарæг айста Алибар:

*Йей-уой,
Нарты сæрæнтимæ
Æфсымæры цард чи кодта,
Сæ магуырты сын фосджын
Æмæ хорджын чи кодта,
Чызгамонæг кæмæн уыд
Æмæ чындзхæссæг кæмæн цыд,
О, табу дæхицæн,
Сызгъæрин Уастырджи!*

Æмæ йæ хъуыдыйы фæдыл цæуын нæ фæрæзта Æзнауыр, уæддæр цыди, тыхцыд кодта уæддæр. Дунейы адамтæй ирон адамы йеддæмæ Уастырджийы зарæг никæй фынгæй райхъуысы. Уый диссаг нæу, стыр диссаг нæу уый?! Æмæ уæд цас хъæздыгдæр сты ирон адам иннæ адамтæй! Æмæ сын тæригъæд дæр куыд нæ бакæна лæг, уымæ чи нæ байхъусы, уый улæфтытæ кæй зæрдæйы къултæ нæ бахойынц! Уастырджийы зарæг! Уæ, æмбисонд фæуат, нæ фыдæлтæ, кæд куыд æрхъуыды кодтат, Уастырджийыл зарæг скæнат, уый! Æмæ куыд фидауы уыцы зарæгæй Иры фынг, æмæ дзы куыд фидауы Иры уæзæг!

Тæхгæ-нæргæ Уастырджи! Мæгуырты-иу куыд схъæздзыг кодта Хуыцауы хъомысæй, фос æмæ-иу сын хор бирæ чи радта, фæлæ-иу йæ хъæздзыг цæсты чи акаст, уый-иу йæ мæгуыр къæсы чи абадын кодта! Цы зондыл æфтыдта адæмы, цы раст зондыл, цы арф зондыл æмæ цы хуымæтæг зондыл! Æмæ йæм, уыцы хъуыдытæ куыд кодта, афтæ къухаууæтты бадзырдта Гасбол:

– Æз уæм искуы æрбаæудзынæн, дард искуы нæ, хæстæг искуы. Æмæ уæд бирæ фæныхæстæ кæндзыстæм – иннабонæй иннабонмæ, – бахудти Гасбол.

– Сом, куыддæр кæрчытæ ныуасой, афтæ дæм æнхъæлмæ кæсын райдайдыстæм, – бахудти Æзнауыр дæр.

Æмæ та йæ сæр ныттылдта Габела, афтæ ныттылдта йæ сæр, цыма йæ хъæлæсæй судзгæ цæхæр скæлынмæ хъавыд. Æмæ та ныннæрыд йæ хъæлæс:

*Йей-уой,
Уалæ Сæнайы хохыл
Гæнах-мæсгуытæ кæмæн уыд,
Сагтæ æмæ дзы сæгуытты рæгъæуттæ
Чи дардта,
Изæрмилты-иу йе 'рткъах бæхыл
Сиргæ чи фæцæйцыйд Æрфæны фæдыл,
О, табу дæхицæн,
Сызгъæрин Уастырджи!*

22

Рæстæг цыди, фæлæ цыма нæ цыди. Кæд цыди, уæд йæ фæд куыд нæ зынди? Фæлæ æдзæугæ дæр куыд уыдаид? Уый гæнæн куыд и, æмæ рæстæг уа æмæ цæугæ ма кæна! Мæнæ, цæугæ дæр кæмæ ницы кæна æмæ цæугæ дæр кæмæй ницы кæна, уыцы цады лæуд куыд кодтаид? Нæ, уый гæнæн нæй. Цыди рæстæг, æвæццæгæн, фæд дæр уагъта, æвæццæгæн. Фæлæ, кæд уагъта фæд, уæд æй адæм куыд нæ уыдтой? Нæй, нæ йæ уыдтой, æппындæр æй нæ уыдтой. Æмæ кæрæдзимæ кастысты, æнахуыр каст кодтой кæрæдзимæ, цыма стуртæ сты æмæ бауасынмæ хъавыдысты кæрæдзимæ.

Хицауад дэр змæлыди. Фæлæ цыма не змæлыди хицауад дæр. Кæд змæлыди, уæд цæмæннæ исты зынди йе змæлдæй? Æмæ, дам, бæстæ тынг ныххæлæттаг и уыцы саусыгъд баййафинаг нæуæдзæм азты. Æмæ, дам ыл мæцъисæй рахæц-бахæц кæнæгау кæнæм, кæд ма, дам, исты амæлттæй йæ къахыл слæууид. Æмæ адæм кæрæдзийæн хъаст кодтой, гæр æмæ, дам, бæстæ уыцы æнæхъæн цыппар азы йæ туджы куы февдылди æмæ, дам, уайтагъд куы слæууыд йæ къахыл, уæд, дам æм ныр аразæнтæ кæдмæ æвæрдзыстут?!

Æмæ, дам, змæлæм. Фæлæ ницы бæрæг зынди се змæлдæй, æмæ диссаг касти адæммæ, уæдæ, хицауад змæла – уыцы стыр бæстæйы стыр хицауад, æмæ макуыцæй зына йе змæлд! Æмæ не ‘ууæндыдысты адæм – нæдæр хицауадыл æууæндыдысты, нæдæр цардæн йæхиуыл. Æмæ-иу фарстой, хицауадæй-иу фæрсынмæ кæй баййæфтой, уыдоны: нал и раздахæн уыцы цардæн, уыцы рухс æмæ хъарм цардæн? Æмæ йæм кæдæм дзыназдзыстæм? Уæдæ не уæнгыл ахæцынхъом куы нал стæм æмæ нæ дзыхыдзаг бахудынхъом, уæд ныл ай цы бон ныккодта?!

Æмæ-иу сæ сæртæ ныттылдтой, тынг-иу ныттылдтой сæ сæртæ, кæй-иу фарстой хицауадæй, уыдон, цыма афтид уыдысты сæ сæртæ, уый тылд-иу сæ ныккодтой, гъе!

Нæй, дам, нæй, цард, дам, ахæм стыр ивддзинæдтæ баййæфта, æмæ, дам, уымæн гæнæн нал и. Æмæ, дам æй цас тагъддæр фæрох кæнат, уыйас, дам, уæхицæн æнцондæр уыдзæн. Æнæуи, дам, раст куы зæгъæм, уæд, дам дзы ахæм хорзæй куы ницы уыди, цы, дам дзы æрæмысат, ахæмæй!

– Рухс дзы уыди, рухс! – хъæр-иу систой, дæлейæ уæлæмæ чи фарста, уыдон, – фæсонтæ дæр чи тавта æмæ зæрдæмæ дæр чи касти, ахæм рухс!

Фæлæ хицæуттæм нæ хъуысти адæмы хъæр. Кæд сæм хъуысти, уæддæр сæхи афтæ дардтой, цыма сæм нæ хъуысы. Стæй сæм, чи зоны, нæ хъуысти – тынг хъуысаг нæу, бынæй цы дзырдæуа, уый уæлæмæ.

Æмæ, дам ын нал и саразæн. Диссаг нæу, стыр диссаг, уæдæ йæ кой дæр куы никуы уыди уыцы цардæн – рухс бирæ кæм уыди, уыцы цардыл цæуы дзырд – куынæ чингуыты баззади фыстæй, куынæ лæгæты къулыл баззади нывæй, æмæ йæ афтæмæй куы сарæзтой, уæд, нырма йæ бынат хъарм куы у, йæ гæрæнтæ бæрæг куы сты, уæд ын куыннæ-уал и саразæн?! Сæхæдæг ныфсытæ æвæрдтой, уæд æмæ уæд уыдзæн нæ дзырдтой, афтæ æнæуи дзырдтой, сæ ныхасмæ сын къух бакæнæн

куыд нæ уа, афтæ – мæнæ сом, кæнæ иннæбон, кæнæ, уый фæстæ цы бон æрцæуа, уæд. Æмæ, дам, тагъд нæ кæнæм. Кæдæм, дам, тагъд кæнæм, бонты, дам, мыстытæ нæ бахордтой. Бæстон, дам, аразæм, бæстон адæмы цард, хъуамæ, дам дзы афтæ бирæ гæнæнтæ уа, æмæ дам сын ныккæнæн дæр ма уа.

Æмæ, дам, ууыл архайæм, цæмæй адæмæн сæ цард сæ сæрты акæла. Æндæр мæт, дам нæ нæй æмæ, дам, уыцы мæтæй æхсæв фынай дæр куына кæнæм. Чи, дам нæ афынай вæййы, уый дæр æрмæст йæ иу цæстæй. Дыууæ цæстæй, дам, чи афынай вæййы, уымæн, дам æй уайтагъд йæ цæстмæ бадарæм.

Æмæ сайгæ кæнынц, æмæ сайын дæр зонын хъæуы. Хъуамæ афтæ сайай, æмæ сайды хуызæн ма зына дæ сайд. Адонæн та карды лыгау бæрæг фæдары. Æмæ, дам нын, Цæдис кæй фехæлд, уый нæ астæумагъз асаста, нырма дæр, дам, раст слæууæм, уый хъом нæма стæм. Афтæмæй, Цæдис халджытæн сæ тæккæ бугъадæр чи уыди, уымæн цырт ныццарæзтой Мæскуыйы астæу, хуымæтæг цырт нæ – цыртдзæвæн, адæмы сæрыл йæ сæр чи ‘рхæсса, уымæн цы цыртдзæвæн сæвæрынц, ахæм. Гъеныр, уыцы ныхæстæ чи загъта æмæ стæй уыцы митæ чи бакодта, уымæ хъуамæ адæм фæдисы ма фæцæуиккой – алæ-ма, фенæм æй, кæддæра лæг у æви хайрæджыты фæтдзæгъдæн у?! Уый хъуамæ арв ныццавтаид, фæлæ афтæ чызи уыд удæй дæр æмæ буарæй дæр, æмæ арв йæ стыр ном бахызта – нæ йæ ныццавта. Æмæ кæсы адæммæ йæ лæууæн бынатæй, фæлæ сæ уынгæ нæ кæны – никуы сæ уыдта æмæ сæ ныр дæр нæ уыны. Адæм та йæм кæсгæ дæр нæ кæнынц – сайды-майды сыл фæцыди уал æмæ уал хатты, æмæ ма йæм цæмæ кæсой?! Диссаг нæу, – цыртдзæвæн ныццаразай, æмæ йæ кæмæн сарæзтай, уый уынгæ ма кæна адæмы?! Адæм æм сæхæдæг та кæсгæ ма кæной!

О, æмæ æрцæуы уæддæр уыцы бон – боны æнæ ‘рцæугæ цы бон и! Стæй æрцæуы уыцы сом дæр, æрцæуы уыцы иннæбон дæр, стæй, йæ фæстæ цы бон вæййы, уый дæр, æмæ, адæмæн ныфсытæ цæмæй-ты фæвæрдтой, уыдонæй куы ницы вæййы семæ, уæд фæлæбурынц ногæй ныфсытæ æвæрынмæ. Сайгæ кæй кæнынц, уый сыл зынын байдайы. Фæлæ ницæмæ дарынц уый. Уый зонынц, æмæ сайын æвзæр нæу. Сайгæ куына кодтаиккой, уæд афтæ стымбыл кодтаиккой сæ рæцæуæн æмæ сæ бацæуæн бынат? Не стымбыл кодтаиккой. Уый хуызæн тымбыл, æмæ йыл цæстытæ ирвæзтытæ кæнынц, уд – тартæ. Тымбыл,

æмдымбыл. Бацауæн нæ, фæлæ йæм бакæсæн дæр никуыцæй и. Уалæ Цæгат бæстæты сагдартæ цы тымбыл цæрæнуæтгæ саразынц, уæдонæй зæхмæ мур нæ уадзы, нæдæр ыл мит хæцы, нæдæр дзы къæвда хъары. Рыг абадæн дæр ыл нæй. Стæй йыл куы абада рыг искуыцæй, уæд йæ алыварс ахæм даргъцонг лæппутæ сæпп-сæпп кæнынц æмæ йæ цæсты фæныкбуылдмæ афтæ асыгъдæг кæндзысты, æмæ, цы уыди, уымæй авд хатты хуыздæр фестдзæн.

Æмæ уырдыгæй рафтыдысты, ацы тымбыл хицауад чи сарæзта, уыдон, уыцы хъарм æмæ рухс кæм уыди, уырдыгæй. Уыцы рухсмæ бафтыдысты сæ фæндæгтыл, æндæр, æвæццæгæн, карчы цыиутау ныдздзæгъæлтæ уыдаиккой царды хæмпæлты. Æмæ диссаг у, стыр диссаг у, уыцы æнæ-уынон цæстæй цæмæн ракастысты сæ тымбыл хицауадæй, уыцы рухсæн йæ кой-йæ хъæр куынауал уайд, уымæн нывæндтæ цæмæн кæнынц?! Цы ‘взæры сын бацыди уыцы рухс? Царды фæндæгтæ цы рухсмæ федтой, уыцы рухс?! Æмæ лæгыл гуырысхо бафты – кæд, цы сты, уый не сты? Уæдæ, кæд цы сты, уый сты, уæд сын уыдон цы митæ сты?!

Фыдæлтæ æдзæсгом адæм хуыдтой ахæм адæмы. Ома сын цæсгом нæй. Æмæ цæсгом алыгъуызон æвдыст цæуы алы адæммæ. Бирæтæн сæ цæсгом, адæймаг адæммæ цы цæсгом æвдисы, æндæр ницы нысан кæны – фындз кæм зайы, хъил фындз кæнæ гуыбыр фындз, цæмæй уæлдæф улæфа, цæстытæ – йæ развæндаг уына, дзых – хæра æмæ искæй кой кæна. Æндæр ницы. Æппындæр ницы æндæр. Фæлæ ирæттæм æндæр у цæсгом: æмæ цы нæ æвдисы – уды хорзæй дæр цы и, уый дæр æвдисы æмæ дзы æвзæрæй цы ис, уый дæр. Уымæ гæсгæ адæм дих кæнынц дыууæ хайыл: сæ иутæ сты цæсгомджынтæ, иннæтæ æдзæсгæмттæ, ома цæсгом кæуыл нæй, ахæмтæ. Уыдон, уыцы æдзæсгæмттæ, тынг мондаг кæнынц хицауы бынаты абадынмæ, уыдон æрхъуыды кодтой сайын. Уартæ скифаг Анахарсис къахæйзилгæ хъуырауаразæн кусæнгарз куыд æрхъуыды кодта, афтæ. Æмæ, адæм хъуырауаразæныл куыд кусынц, хъуырауттæ йыл куыд аразынц, уыцы æдзæсгом адæм та сайгæ кæнынц афтæ. Хицауы бынаты сбад æмæ сай! Адæмы сай, сæ сæргъы кæмæн лæууыс, уыцы адæмы, се скаст дæумæ кæмæн у, уыцы адæмы. Арв сæм æргом куыд нæ рацауы уыцы адæммæ æмæ съл фæйнае нæмыджы куыд нæ раскъæры уыцы бæрзондæй.

Цардысты Цъуйджыны дæр. Алчи сæ йæ царды кой кодта ‘мæ нæ кодта. Æххормаг не ‘ййæфтой. Макъаронтæ æмæ æхсынæнты зети

æлхæдтой. Хъæуы раздæр иу дукани уыд, ныр ма дзы фæзынди гыццыл дуканигæндтæ. Кæцæйдæр сæм ластой хæринагты муртæ, уыдон ма сын сæ аргъмæ æфтыдтой æмæ сæ уæй кодтой афтæмæй.

Адæм сдыгъуырццæг сты. Лæгтæ ма иумæ алаууой, хъæууон хъæлдзæг ныхас ма акæной, уый нал уыди. Зарæг бамынаг. Клубы раз бон дæр – афтид, изæрмилты дæр – афтид. Æмæ нæ фидыдта уыцы афтидæй клубы раз, æппындæр нæ фидыдта. Цæст æм бакæсын нæ уарзта. Ивта, æндæрхуызон кодта хъæу. Æдде йыл афтæ нæ зынди, кæй ивта, уый, фæлæ йæм мидæмæ ныккæс искауылты, уæд узал смаг кодта.

Джорджы хæдзар йæхиуыл схæцыд. Фыццаг уæладзыджы рудзгуйтæ савæрдтой, æмæ уынгмæ цингæнгæ кастысты, æвæццæгæн, кæй фæзындысты, ууыл цин кодтой æмæ стæй ноджы ам, Цъуйджыны, кæй фæзындысты, Джорджæн йæ фыдæлты уæзæгыл, ууыл. Æнауи афтид æйæфта уынг. Кæд-иу дзы Бодзыбойыл æрхæцыд цæст, æндæр. Бодзыботæм, иуæй, хæстæг уыд, хæдзар кæм арæзтой, уыцы бынат, иннæмæй йын мады ‘рдыгæй цыдæр бавæййаг разынди Джордж. Æниу æй ам Джордж ничиуал хуыдта. Джиуæр хонын æй райдыдтой. Æмæ йыл сфидыдта уыцы ном, цыма Америкæйы йæ фыдыфыды цъухъхъæ æфснайдæй æрбахаста æмæ йæ ам скодта, афтæ. Æмæ-иу арæх суади Бодзыбо Джиуæры хæдзармæ, уым-иу дурты цæндыл слæууыд, йæ цæнгтæ-иу йæ синтæм айста æмæ-иу æнахуыр цыртдзæвæны хуызæн зынд. Æвæццæгæн-иу иунæгæй кæй лæууыд, тынгдæр-иу уый тыххæй зынд цыртдзæвæны хуызæн. Джиуæр йæхæдæг цы сырх машинæ балхæдта, ууыл рацу-бацу кодта йæ хъуыддæгты фæдыл, æмæ-иу Бодзыбо йæхимæ кусджыты куыстмæ цæстдарæджы хæстæ дæр райста. Хъæуы йæ фæзмьдтой æмæ йæ ахудыны тыххæй фæзмьдтой. Цæвиттон, кусджытæй кæйдæр куысты цыдæр йæ зæрдæмæ нæ фæцыд, æмæ бауайдзæф кодта кусæгæн, æмæ йæм фæстæмæ фæкъæпп кодта кусæг, ома дæу та дзы цы хъæуы, æмæ дын уæд лæгыл йæ къæхтæ ма сцæгъда а сабыр Бодзыбо:

– Ты где находиш?!

Ома кæм дæ, уый зон æмæ фæстæмæ ма къæпп кæн. Æвæццæгæн, уырыссагау бынтон раст кæй нæ загъта Бодзыбо, худгæ уымæн кодтой. Фæлæ йæ адæммæ чи рахастайд? Æвæццæгæн, кусджытæ сæхæдæг. Уыдон дæр – ахудыны тыххæй. Кусджытæ горæтагтæ уыдысты, фæлæ уым цардысты, кæйдæр афтид хатæн баххуырстой.

Стæй ма ноджы иу хабар æрцыди Цъуйджыны: хъæуыхицау равзарын

сын бантысти æппынæрджау, æмæ кæд равзæрстой Сабазы! Алаган æй йемæ сласта йæ машинæйы. Æмбырдæн хицау дæр йæхæдæг уыди, æниу дзы хицау уа диссаг хъæугæ дæр ницæмæн кодта: хорз зыдтой Сабазы æмæ, Алаган нæ, фæлæ æппындæр куы ничи уыдаид йемæ, уæддæр æй равзæрстайккой. Стæй йæхæдæг дæр нæ ныццафта йæ къæхтæ. Уый тыххæй афтæ дзурджытæ уыди, уæлдайдæр сылгоймæгты ‘хсæн: «Де ‘дде йæхæдæг хъавыди уыцы бынатмæ. Уымæн афтæ ахæц-ахæц кодта».

Фæлæ иннæрдæм дзурджытæ дæр иутæ æмæ дыууætæ нæ уыди: «Нæ мæтæй марди! Уæдæмæ йын æндæр гæнæн нал уыди, æмæ сразы». Фæлæ йын, цæмæн нал уыд æндæр гæнæн, уымæй ничи никæй фарста, æмæ дзуапп дæр ничи никæмæн лæвæрдта.

Æмæ æрбадти хъæуыхицауы бынаты Сабаз. Æмæ æрсабыр и хъæу. Налдæр цæсгомджындæр агуырджытæ, налдæр хъæздыгдæр. Æмæ ма иу хабар æрцыди ноджы Цъуйджыны. Æзнауыры йæ куыстæй систой. Райсомæй иумæ ацыдысты Тинатинимæ, куыд-иу цыдысты, афтæ æмæ Делборæйы уым баййæфтой. Директоримæ ахуыргæнджыты хатæны астæу лæууыдысты. Гуыбырæй лæууыдысты, кæрæдзийы ныхмæ лæууыдысты, цыма сæ иу иннæмæн тæфæрфæс кодта, уый хуызæн.

Ахуыргæнджытæй чи бадгæ кодта, чи – лæугæ, фæлæ бадгæ дæр æнæуи кодтой æмæ лæугæ дæр, æндæр сæ цыма бадыны мæт дæр никæй уыди æмæ лæууыны мæт дæр, афтæ зынди. Стæй акодтой Æзнауыры директоры бынатмæ, æмæ йын уым Гæлæба бакаст районы ахуырады разамынд бардзырд: уыцы æмæ уыцы æмбырды цы ныхас ракодта, уым националистон æмæ экстремистон хъуыдытæ кæй дзырдта, уый, æмæ уый тыххæй ист цауы йæ куыстæй.

Æзнауыр фæрсгæ дæр ницæмæй бакодта, æнæуи дæр ницы загъта. Делборæ зæхмæ касти, афтæмæй æрлæууæрлæугæнгæ радзырдта:

– Бардзырды бынмæ мæ къух æвæрд и, фæлæ уый мæ къух нæу, уый нæ районы къух у, йæ сæргъы Алаган кæмæн лæууы, уыцы районы къух, уымæй дарддæр куы дзурæм, уæд нæ дуг æмæ нæ рæстæджы къух. Мæ къух нæу.

Æнæ дзургæйæ рахызти ахуыргæнджыты хатæнмæ Æзнауыр. Уым, фæсдуар, цы афтид бандæттæ уыд, уыдонæй иуыл æрбадт. Стæй, ахуыргæнджытæ уроктæм куы ацыдысты, уæд уый та сæхимæ рацыди.

Дыккаг бон Азыбегимæ хъаст ныффыстой æмæ йæ республикæйы разамындмæ арвыстой. Азыбег загъта:

– Кæд æй иу лæгау лæгмæ раттой равзарынмæ, уæд хъуамæ хорз ацæуа хъуыддаг.

Æзнауыр æм бакаст.

– Æмæ дзы разындзæн лæгау лæг?

– Ау, уæдæ бæстæ фесæфти?

– Бæстæ фесæфти, бæстæ!

Уыцы бонрæфты Угъалы бабæрæг кодтой Азыбегимæ. Горæтмæ йæм ацæуа, уый сæ никæй къухы бафтыд, æмæ йæм хæдзармæ бацыдысты. Азымхан дæр семæ. Уæдæ хуын ацæттæ кодта, хъæууон хуын, æмæ йæ нæлгоймæгтæй искæй дæларм акодтаид?! Угъал фæдзæбæхдæр и. Лæдзæджы æнцæйтты цæугæ дæр кодта – галиу къах-иу айста, стæй-иу рахиз къах йæ фæдыл баласагау кодта. Дзургæ дæр дзæбæх нæ кодта, фæлæ дзурынæй нал æнцади.

– Уыцы бандон кæдæм хауди мæ къухтæй, мæ куыдзы туг ыл ныккæла! Бæрзонд æй систон дзæбæх, уырдыгæй йын æй йæ сæрыл æруадз, уæд бæргæ фæтымбыл уыдаид. Фæлæ нæй! Феуæгъд и мæ къухтæй. Уæд, чи зоны, рынчын дæр нæ фæуыдаин, – Угъал фæд-фæдыл цалдæр улæфты ныккодта æмæ-иу мидæмæ дзæбæх сулæфид, фæлæ-иу æддæмæ цыдæр хъæрзыны скъуыддзæгтæ рахаста улæфт йемæ, æмæ тыхстысты Азыбег æмæ Æзнауыр. Азымхан æдде баззади, тыргъы, æфсинаен йæхи фембал кодта фынг ацæттæ кæнынмæ. – Уæд, æвæццæгæн, рынчын дæр нæ фæуыдаин – мæ маст æрцыдаид, æмæ ма цæмæн рынчын кодтаин! Æмæ мæ куыд тынг фæндыд, куыд тынг! – Угъал фæлæууыд йæ ныхасæй æмæ уæззау улæфид.

– Цы дæ фæндыди афтæ тынг? – бафарста йæ стæй Азыбег.

– Куы йæ ныуудæстаин уыцы бандонæй, æндæр ницы! Уæд, чи зоны, нæ фæрынчын уыдаин, фæлæ йæ дзы нæ ныуудæстон, æмæ уæд афтæ вæййы.

– Хицауады хæдзармæ ма, цымæ, цыдтæ? – бафарста Азыбег æмæ йæ фæсмон йæ разæй фæци – афтæ йæ цæмæн бафарста? Æндæр истæмæй фæрсын æй хъуыд, бынтон æндæр истæмæй, цæмæй йыл уыцы хъуыдытæй иуварс ахæцыдаид.

– Чидæр ма мæ фарста уымæй, æмæ йæ нæ хъуыды кæнын – цæмæ дзы цыдтæн, уый дæр нæ хъуыды кæнын, куыд цыдтæн, уый дæр нæ хъуыды кæнын.

Æзнауыр йæ уæрджытыл агубыр и, афтæмæй гуыбырæй бадт. Йæ

цæстытыл уади, Угъал расыг лæгау йæхи дыууæрдæм рахæсбахæсгæнгæ фææуы уартæ хицауады хæдзармæ. Фæлæ дзы цæмæ цыдаид? Кæд ма йæ хъуыдыйы кæрон кæмдæр ахæм цыдæр баззад, цыма ма уыцы хæдзары раздæры хицауад бады, – чи дзы нал бады, уыцы хицауад æмæ сæм, йæ-хæдæг æй не ‘мбæрста, афтæмæй йæ хъаст хаста. Ома райкоммæ баæуон.

– Диссаг нæу, стыр диссаг, махæн дæр милуаны æрдджытæ, уымæн дæр милуаны æрдæг! Æмæ сæ мах æфстау истам. Уый та?! Махæн сæ уæлдайджынтæй фидын хъуыдаид, уымæн – нæ. Æмæ, кæд алы æфстауисæгæн дæр афтæтæ кæны, уæд ауындзинаг нæу?! Хъæбысыдзаг æхца дæ хæдзармæ бахæсс, дæу ма уой, афтæмæй, уый, адæм диссагæн кæй фæхæссой, ахæм хъуыддаг нæу?! Ноджы мын хъахъа кæнын ма сиса, хорз дуг, дам, ралæууыди, стыр хорз дуг, дам, ралæууыд. Уæдæ нæ ралæууыд?! Кæмæн ралæууыд, кæмæн – нæ.

Стæй йæ сæр батылдта Угъал, æртхыраен чи фæкæны, уый куыд батилы йæ сæр, афтæ.

Æмæ уæд та Æзнауыр бафарста:

– Æнауи хостæ-йедтæ хъуаг не ‘ййафыс кæд?

Угъал бахудти, æвæццæгæн, афтæ иу цыбыр худт бакæнынмæ хъавыд, фæлæ, цыма йæ худын уромын нал фæрæзта, уыйау худти æмæ худти. Æзнауыр æм касти æмæ касти, стæй йын йæ цонгмæ бавнаелдта – уæдæ цавæр худт у! Æмæ загъта ферхæцферхæцгæнгæ Угъал:

– Хостæ мын уыйбæрц рафыстой, æмæ сæ не ‘фсин æмæ нæ чызг тыххæй æрбафæрæзтой. Æмæ сæ куы рафыстой, уæд сын бафæдзæхстой, кæцы афтечи сæ балхæнын хъæуы, уый, æндæр, дам, никуы сты ацы хостæ. Ныр маенæ не ‘фсины æфсымæры лæппу хосты хъуыддæгтыл ахуыр кæны дæлæ Пятигорскы кæмдæр. Куы ссыди, уæд нæм æрбауади. Уыйбæрц хостæ куы федта, уæд сæм кæсгæйæ баззад. Стæй сæ рауын-бауын ма райдайа; æмæ-иу куы худгæ бакодта, куы та-иу йæ дæндæгты хъыррыст фæцыд. Хостæн сæ фылдæр, куыд загъта, афтæмæй ма низмæ ницы бар дарынц. Чи мын сæ бæззы, уыдонæй та уыйбæрц рафыстой, æмæ сæ лæг дæс азмæ дæр нæ фæуыдзæн нуæзт.

Æмæ загъта Азыбег:

– Хъæбæртæ нæм бырсы, уыцы мæлæтдзаг капитализм чи у, уый. Уыдон цæдис сты, уыцы дохтыртæ æмæ уыцы афтечи куджытæ.

– Уый цæдис нæу! – хъæрæй загъта Æзнауыр, – уый, куыдзы бæлæгъæй дон чи нуазы иумæ, уыдоны æмдзæхдон у.

– Уый ахæм зыгъуыммæ фæлдæхт цард у, æмæ дзы авгæнæг уымæ бæллы, их куы рацæуид æмæ адамы æвгтæ куы ныссæттид. Гъеныр уыцы цардæвæрд æлгъыст нæу Хуыцау æмæ зæххæй?!

Æмæ йæм бадзырдта Æзнауыр:

– Кæд бирæ нал ахæссид. Æмбийын, дам, райдыдта, куы фыста Маркс, уæд кæдмæ æмбидзæн, кæдмæ калдзæни йе ‘мбыды тæф?!

– Нырма бирæ. Стæй афтæ уыдзæн, æмæ, цас фылдæр æмбийа, уыйас йæ тæф дæр кæлдзæн фылдæр. Ноджы ма дзы уый дæр ис, æмæ йæ тæф тынгдæр махæрдæм цæудзæн. Махæн не ‘мбудæнтæ уыцырдæм здæхт æрцыдысты уыцы цардивæнты, æмæ ма сæ раздахæм нæхимæ, уый нæ бон нал у.

Æмæ та ныууыгъта йæ сæр Угъал.

– Ай диссаг нæу? Милуан, дам, ахæсдзынæ, милуаны æрдæг, дам, ныууадздынæ ам. Уæд цæй тыххæй? Уымæн йæ тæрттыл ныххæц æмæ йæ ныууигъ, афтæ йæ ныууигъ, æмæ йæ уд йæ хъæлæсы хуынкъæй куыд сгæпп кæна.

Уыцы рæстæг æдде æрбайхъуыст Сабазы ныхас:

– Гъеныр дæр ма нæ фæдæн афоныл цыд?! Уæдæ куы фæсхæрд бафтын, кæдæм бафтын, уырдаæм, куы та æппындæр нæ бафтын, цыма арвы дуар гомæй федтон.

Хъæлдзæг кæй уыди Сабаз, уый æхсызгон уыди лæгтæн. Сæ цæстытæ дуармæ сарæзтой. Фæлæ Сабаз ныхасыл фæци сылгоймæгтимæ, æмæ та уæд уыдон дæр аздæхтысты сæхи ныхасмæ.

– Цас фæдæ рынчындоны? – бафарста Азыбег.

– Не ‘фсин куыд зæгъы, афтæмæй иу мæй æмæ авд боны.

– Хуыздæрхъуаг у, æвæдза, иу дзырдæй, медицинæ кæй хонынц, уый. Адæймаг ацы дунейы куы æрцарди, уæдæй нырма милуангай азтæ рацыд. Æмæ уыйæппæт азты дæргъы дохтыр хъуамæ афтæ сдæсны уыдаид, æмæ иу бакастæй зонид, лæг цæмæй рынчын у æмæ йын цы хос хъæуы, уый, – загъта Азыбег.

– Æмæ, дам, цыдæр фæлтæртæ куы баййафы цард. Афтæ баййафы уыцы фæлтæртæ, æмæ, дам, уæды онг цы уыди дунейы, уый куы ныссæрфы, лæг йæ хæдзары къуымтæ куыд ныссæрфы, афтæ. Æмæ та стæй кæддæрты-кæддæрты базмæлы адæймаджы зонд, æмæ та абетæ кæсынæй райдайы, цивилизаци кæй хонынц, уый, – дзырдта уыцы иу хъæлæсыуагæй Æзнауыр. – Нæ, дам, уадзы дуне йæхи афтæ рабæгънæг

кæнын. Лæг æгæр куы сцыбæл вæййы, æгæр ын куы бавналы йæ сусæг æвæрæнтæм дунейæн, уæд ын афтæ бакæны, æмæ, цы базыдта, уыдонæй дæр æй афтидæй фæуадзы. Афтæтæ дзурынц дунезонджытæ, ацу æмæ сыл ма баууæнд кæнæ ацу æмæ сыл баууæнд!

– Æмæ ма бауадз, мæнæ уал ма къахыл слæууон, стæй кæд йæ фарсы тæнæгæй нæ фæуой иууылдæр, уæд-иу æй лæппутæн раппæлæд! – загъта та Угъал, цыма уæды онг дæр Абхадзы кой кодтой, уый хуызæн.

Æмæ кæрæдзимæ нæ кастысты Азыбег æмæ Æзнауыр, афтæмæй сæ хъуыды кодта алчи дæр: цымæ йын цы хуызы фæкæнынмæ хъавы йæ митæ йæ фарсы тæнæгæй? Кæд бынтон нæма ссыгъдæг и йæ сæр, æмæ ма уыцы хицауадыл дары йæ зæрдæ, чи нал и, уыцы хицауадыл, æви ма уыцы бандонмæ æхсайы нæ зæрдæ?

– Йæ фындзы бын йæ дыууæ рихийы раст ныддасын чи нæ зоны, уый йæ йе ‘хцатæн хицауæй цы паддзахад сæвæрдта, уыцы паддзахадæй цы ныфс бавæрæн ис, уый-ма мын исчи зæгъæд?!

Уæд мидæмæ æрбахызт Сабаз. Уыцы хъæлдзæгарæст уыди æгасæй дæр. Къæсæргæрон раст алаууыд.

– Æдде æфсинтæн мæхицæй æппæлынмæ фæдæн, кæй нæ байрæджы кодтон, уый тыххæй, – загъта Сабаз æмæ бахудти.

Лæгтæ сыстадысты, Сабазы къухыл ныххæцыдысты. Сабаз æрбадти. Бахудти та.

– Цыдæр хъæлдзæг хæссын æмæ мæхиуыл худын – хæрзаг мачи зæгъа, хъæуыхицау сси æмæ схъал и. Мæнæн та ма цины сæр æндæр цыдæр у, цы у, уый дзæбæх нæ ахсын, фæлæ, æндæр цыдæр кæй у, уый хатын. Уый мын чи бацамонид, ма цин цæй фæдыл у, уый, уымæн цухъхъайаг рабарин нæхи хохаг тынæй.

– Цы дын бацамонын хъæуы, зæгъыс, цы? – бафарста Азыбег.

– Цæмæн хъæлдзæг хæссын байдыдтон а фæстаг бонты, уый.

Æмæ йæм сæ тæрттæ бадардтой æртæйæ дæр, цыма йæ сæхиуыл дзуар æфтауын кодтой, уый хуызæн.

Æмæ бахудти Æзнауыр.

– Дæ тын уал равдис.

Æмæ та бахудти Сабаз дæр.

– Сырдон кæмæйдæр тын куы дардта æмæ йын æй куыд фидынвæнд кодта, уый нæ хъуыды кæныс? Уæд ды райсоммæ нал лæууыс?!

– Фæлæудзынæн. Хуыздæр гæнæн мын нæй. Зæгъон æй?

– Нæ йæ зæгъдзынæ!

– Зæгъдзынæн æй. Ды сфæнд кодтай Цъуйджыны æрцæрын.

– Æцæг зæгъыс?

– Æцæг зæгъын!

– Фæлæуу-ма, фæлæуу, – йæ бынатæй рабадти Сабаз, – цæмæй йæ базыдтай?

– Базыдтон æй.

– Цæмæй йæ базыдтай?

– Цæмæйзон, цæмæй йæ базыдтон! Стæй йæ, чи зоны, зонын, цæмæй йæ базыдтон, уый. Кæд æгæр дзæбæх фидауыс нæ хъæуы уынгты?! Куы-иу фæцæйцыдтæ, кæцырдæмфæнды цыдаис, уæддæр афтæ зынд, цыма дæ куыстмæ фæцæуыс. Иу ныхасæй, а хъæуы цæрæг нæ уыдтæ, афтæмæй а хъæуы цæрæджы хуызæн уыдтæ, афтæ тынг фидыдтай хъæуы уынгты. О, фидыдтай! Ам чи царди, уыдонæй дзы афтæ ничи фидыдта! Мæнмæ афтæ каст, стæй мæм ныр дæр афтæ кæсы. Стæй, чи зоны, канд мæнмæ нæ кæсы афтæ.

Сабаз куыд рабадт, афтæ гуыбырæй баззад, йæ цæстытæ ныкъулгæ нал кодта, афтæмæй сæ ныццарæзта Æзнауырмæ.

– Ацу æмæ, ахæм дæснытæ кæм и, уыцы хъæуы ма æрцæр, фæлæ æндæр искуы! – загъта æрæджиау Сабаз æмæ йæхи æруагъта йæ бандоныл – Алаганы ныхасыл сразы дæн, разы йыл нæ уыдтæн, афтæмæй. Уый диссаг нæу?! Мæнæ йын ныр зæгъдзынæн, мæнæ йын уæд зæгъдзынæн – нæгъ! Фидарæй йын зæгъдзынæн. Куыд и уый гæнæн?! Афтæмæй ницы загътон. Æнæ загъдæй баззади мæ зæгынаг.

– Уый дæр уымæн афтæ рауади, гъе! Уымæн ын нæ загътай уыцы «нæгъ». Æнæуи кæцы хъæуккаг уыдтæ нырмæ?

– Ацы хъæутæй никæцыйы цардтæн. Ахуыр куы фæдæн, уæд райкомы райдыдтон кусын, æмæ мын фатер радтой. Ахуыр кæнынмæ хохæй рацыдтæн, – афтæ куы загъта Сабаз, уæд бадзырдта Æзнауырмæ: – Дæумæ дæсныйы хинтæй мацы хæццæ кæна, уый гæнæн нæй, æмæ йыл басæтт. Уадз æмæ дæм дæсны фæрсынмæ цæуой сæ уæззау хуымиллиæгтимæ, чи зоны-иу дзы махмæ дæр истытæ æрхауа, – бахудти та Сабаз æмæ Угъалмæ баздæхт: – Ды цæуылнæ исты дзурыс?

– Мæ дзуринаг цæттæ кæнын. Базон-базон, не ‘ртæйæ кæмæ хæс-тæгдæр æрцæрдзынæ?

Лæгтæ бахудтысты æмæ фæлæууыдысты, æмхудт бакодтой æмæ

æмлауд фæкодтой, цыма сын афтæ фæдзæхст уыди. Стæй йæ лæдзæгмæ бавнæлдта Угъалæн Сабаз.

– Де ‘ртхыраентыл та фæстæдæрмаæ фæцауæрд. Æнауи дын дзæбæх æртхыраентæ сты, гъæйтт лæджы æртхыраентæ, тыргъмæ мæм айхуыстысты. Æмæ мæ зæрдæмæ фæцыдысты, – бахудти та Сабаз.

Лæгтæ се ‘ртæ дæр бакастысты Сабазмæ, æвæццæгæн ын цыдæр æмбæхст бафиппайдтой йæ ныхасы. Æмæ загъта Сабаз:

– Хылы бахауди дæ хылы лæг. Дæ хыл ын фæсте аздади.

– Абхадзæн? – йæ бандоныл базмæлыд Угъал.

– Уæдæ!

– Цæй хылы бахауди?

– Æвзæр хылы.

– Æмæ цы кодта?

– Цы ма кæна?! Йæ сæрыл ын бандон фæкодта, кæимæ фæхыл и, уый.

– Æмæ?

– Æмæ, дам, бандонаен ницы уыд, фæлæ, дам, сæры хуыддаг хорз нæу. Азыбег æмæ Æзнауыр сæ цæсгæмттæ æмзылд бакодтой Сабазмæ.

– Æцæг зæгъыс? – бафарстой йæ иумæ.

– Æцæг зæгъын, уæдæ хъазгæ кæнын!

– Æмæ чи уыди? – бафарста Азыбег.

– Уымы кусджытæй уыд чидæр, банчы кусджытæй.

– Бандон, зæгъыс, бандон? – бацырд и Угъал. – Уæд уыцы бандон уыдаид, уыцы!

– Кæцы бандон? – йæ къух йæ былтыл авæрдта Сабаз.

– Уæд мæ къухæй чи æрхауди, уыцы бандон. Æмæ мæ къухæй дæр уымæн æрхауди, æвæццæгæн.

– Цæмæн ома?

– Цæмæй йын æй æндæр исчи дзæбæх фæкодтаид йæ сæрыл.

– Дзæбæх?

– О, дзæбæх. Мæнæн мæ бон нал уыди, дзæбæх ын æй фæкодтаин йæ сæрыл, уый. Акæсæд-ма исчи уыцы бандоны диссæгтæм!

Стæй Сабазмæ кастысты. Æмæ Азыбег бафарста, цыма иннæты бæсты дæр фарста, уый хуызæн:

– Æмæ афтæ цæуыл фæхыл удаиккой, кæд уый дæр уым кусы, уæд?

– Æхца, æхца! – фыдæнæнгæнæгау хъæрæй загъта Сабаз. – Уыцы хæйрæджыты хойраг чи у, уымæй цæуынц дунейы фыдбылызтæ. Æхца-

йыл нæ бафидыдтой, æндæр сын сæ бæрзонд хъуыдытæ куынæ райсын кодтой кæрæдзимæ бандæттæ!

– Æмæ æвзæр цæф у, зæгъыс? – бафарста Æзнауыр дæр.

– Æгæр цæф, æгæр. Нырма, дам, йæхи не ‘рæмбæрста. Мæскуымæ, дам æй ласынмæ хъавынц.

Æмæ хъæрæй загъта Угъал. Стæй йæ ныхас дæр уæлдай сыгъдæгдæр уыд ацы хатт:

– Мæскуымæ нæ, фæлæ йæ уартæ Америкæмæ куы аласой, уæддæр ын ницы схос кæндзысты. Уый йыл тæригъæд æрцыди, адæмы тæригъæд æй баййæфта, æмæ уымæн хос нæй, – афтæ куы загъта, уæд бахудти, æнæвдæлон лæджы худт бакодта Угъал: – Йæхæдæг уал æй аласта, гъеныр та йæ уыдон ралас-балас кæнæнт!

Стæй Æзнауыр сыстад.

– Æз боныгъæдмæ акæсон.

Æмæ йæ бамбæрстой, тамако адымын та æрлæууыд йæ зæрдыл. Æмæ йæм ничи ницы сдзырдта.

Къæсæрæй куы ахызти, уæд Сабаз йæ армы тъæпæн Азыбеджы уæрагыл æрæвæрдта.

– Хъæуы мын лæгау лæг нал баззад, минæвар кæй нæ барвыстон, æмæ ницы уайы мæ хъуыддагæй. Ныр дæр уымæн раппæрстон мæхи, ам стут, уый куы базыдтон, уæд. Уымæ кусын мæ фæнды, Æзнауыримæ. Цыма нын иумæ истытæ бантысид, афтæ мæм зыны. Ау, йæ хъæуæн исты хорзы бацæуа, уый та йæ куыд нæ фæнды!

– Йæ хъæуæн хорзы кæм цыд, уым æй нæ ныууагътой.

– О, фæлæ уый уыди æмæ нал и. Æз цы Алаганы зонын, уый æндæр уынаффæйыл ныллæууа?! Æмæ æгуыстæй цæрынмæ хъавы?! Æмæ æгуыстæй цæрæн куыд и, æз æй нæ зонын.

– Æз дæр æй нæ зонын.

– Гъемæ ма йæм бахат. Дæумæ кæд байхъусид!

– Бахатдзынæн æм.

– Бахат мын æм. Стæй ды зоныс æмæ æз, – бахудти Сабаз.

Уыдзæн ма

КЪОСТАЙЫ БАЛЦ ФÆСНÆЛМÆ

Мах нæ хистæртæй арæх фехъусæм: «Æрыгонæй цы федтон æмæ фехъуыстон, уыдон мæ зæрдыл лæууынц абоны хуызæн, фæлæ райсомæй цы бахордтон, уый та мæ рох фæци». Раст загъынц хистæртæ. Æз дæр мæ ныхас райдайынмæ хъавын, мæ рагбонтæй фæстæмæ мæ зæрдыл цы цау бадардтон, уымæй.

Уæд ахуыр кодтон Къæмынты райдайæн скъолайы дыккагæм къласы. Ахуыргæнæг нын уыд нæхи хъæуккаг Атайты Дзодзыкъо. Иурайсом дзæнгæрæджы фæстæ нæ бынæттæ куы æрцахстам, уæд нын загъта:

– Кæсдзынаен уын Хетагкаты Къостайы уацмыстæ, лæмбынаг хъусут.

Уыцы ныхæстимæ йæ дзыппæй систа чысыл чиныг «Ирон фæндыр» æмæ нын фæкасти поэты кадджытæ æмæ зарджытæ. Мах афтæ лæмбынаг хъуыстам, æмæ, урок куы фæци, уæддæр нæ йæ бынатæй ничи змæлыд. Бирæтæ сæ цæссыгтæ сæрфтой. Уый сын Къостайы «Сидзæргæс» фæцагайдта сæ зæрдæтæ.

– Коста нæхи Уæллагкомы дæр уыди, – загъта нын Дзодзыкъо. – Суанг дæлæ Фæснал æмæ Тъæпæн Дыгурмæ дæр ныххæццæ... Афæрсут-ма-ну хистæрты, уыдонæй ма йæ исчитæ хъуыды кæндзæн.

– Æмæ Къоста ардæм нал æрыздæхдзæн? – афарста Хъараты Барис.

– Нал, нал, Барис, – йæ сæр батылдта ахуыргæнæг. – Къоста раджы амард, фæлæ нын йæ диссаджы кадджытæ æмæ зарджытæ баззадысты.

– Махæн дæр ма ратт Къостайы чингуытæ, – нал æй уадзы Барис.

– Къостайы чингуытæй мæм ну йеддæмæ нæй, фæлæ дзы цалдæр зарæджы сахуыр кæндзыстæм.

Æмæ дзы сахуыр кодтам «Додой», «Фесæф» æмæ «Æрра фыййау». Арæх-ну сæ зарыдыстæм уынгты, сæрвæтты фыййауæй.

Гъе фæлæ æз мæ зæрдыл бадардтон нæ ахуыргæнæджы ныхæстæ: «Къоста Уæллагкомы дæр уыди...»

1932 азы каст фестæм Къæмынты фондзæзон скъола, æмæ нæ фылдæр бацыд Фæсналы астазон скъоламæ. Уым-ну мæ зæрдыл арæх æрлæууыдысты Дзодзыкъойы ныхæстæ: «Къоста Фæсналы дæр уыди...»

1935 азы иубон урокты фæстæ афæстиат дæн Фæсналы. Фæзæй уæлбылмæ сызгъордтон. Кæсын, æмæ Хуссары цæрæг Къуыбызты

Хосдзау дурыл бады, йæ галтæ та уæрдоны ифтыгъдæй хæстулæфт кæнынц. Ам-иу Уæллагкомы быдырдзаутæ кæддæриддæр сæ галты аулæфын кодтой.

– Лæппу, фæлæуу, иумæ цæуæм, – фæдзырдта мæм зæронд Хосдзау. – Фæндаг цалдæр раны хæлд у æмæ мын галты сæрыл фæхæцдзынæ.

– Хорз, – загътон æз æмæ уæрдоны фарсмæ æрлæууыдтæн. Хосдзау йæ нымæтхудæй йæ хид æрсæрфта æмæ иу цементæй астæрд тарвазмæ бацамыдта:

– Рухсаг уæд Къоста... Пагромты размæ фабрикæмæ куы ‘рцыд, уæд, йæ худ йæ сæры бын, афтæмæй ам афынæй... Хъал дæр æй мæхæдæг ракодтон...

Æз мæхимидæг бацин кодтон, ныр Къостайы хабæрттæ бæлвырддæр базондзынæн, зæгъгæ, æмæ Хосдзауæй ракуырдтон, цæмæй мын лæмбынæгдæр радзура поэты тыххæй.

– Уый дын мæ быгъдуан, лæппу, – фестад Хосдзау, – цом сабыргай æмæ хъус.

– Цæвиттон, – райдыдта дзурын Хосдзау, – Къостайы хæлар Баситы Мишкæ иуцасдæр фабрикæйы акуыста подрядчикæй. Йе ‘фсымæр Гадзо дæр дзæвгар рæстæг ам куыста. Сæхæдæг цардысты Цъæйы. Фæззæджы, 1901 азы уыд æви 1902 азы, нæ хъуыды кæнын, Мишкæ Хъивоны æфцæгыл æрхызт иу æмбалимæ. Æрфысым кодтой Дымты Къусыраты Уырысбимæ. Уыцы бон Хуссарæй бафтыдтæн Дымтæм. Мишкæйы æмбæлццон разынд Къоста. Бацин ыл кодтам, уæдæ цы.

– Уæ бæстыхъæд рæсугъд у, – дзырдта Къоста æмæ алырдæмты фæлгæсыд.

Уыцы изæр Дымты лæппутæ Ныхасы хъæбысæй хæцыдысты, æмæ сæм Къоста бирæ фæкаст.

– Ехх, ацы хъаруджын рæсугъд фæсивæдыл аив уæлæдарæс скæн, фадæттæ сын сараз æмæ сæ ахуыры фæндагыл бафтау, уæд кæуылты хорз уайд, – бафиппайдта Къоста.

Æхсæв баззад Къусыратæм. Уырысби йæ хорз сбук кодта. Уымæн йæ дыккаг бон уыд æви æртыккаг, афтæ Къоста бæхыл ныццыд Фæснæлмæ. Йæ хайуан уæлбыл ныууагъта, йæхæдæг къантормæ бацыд æмæ цыдæр гæххæттытæ, номхыгъдмæ фæкаст. Уырдыгæй куы рацыд, уæд кæмæндæрты бафæдзæхста:

– Кусджытæ куыстæй куыд цæуой, афтæ сæ клубмæ æрвитут, æз та уал цæуын уæлбылмæ.

Сменайы фæстæ куджытæ æмæ шахтертæ куы бамбырд сты, уæд мæн Къостама фервистой. Сæййæфтон æй фынаейæ. Райхъал æй кодтон.

– Ёнхъæл дæн, æгæр афынаей дæн, – фæтыхст Къоста æмæ тагъд-гомау ныццыз æмбырдмæ. Адæмæн салам куы радта, уæд ын къухæмдзæгъд сарæзтой.

– Къоста, цырдыгонау дзурдзынæ? – афарста чидæр. – Махæн хи-цауттæ уырыссагау фæдзурынц.

– Иронау, иронау, нæ фыдæлты æвзагыл, – загъта Къоста. – Адæймагæн йæ мадæлон æвзаг йæ цæх, йæ кæрдзын у; лæг бæркадджын йæхи бæрæчæтæй ваййы... Мæнмæ гæсгæ мæ иууылдæр æмбардзыстут...

– Ацы хæхты хæзнатæ хъуамæ фæсарæнтæм ма цæуой, фæлæ зайой нæхимæ, – дзырдта Къоста. – Каем фæхæсджын стæм мах Франц æмæ Бельгийы концертæй? Айсæнт сæхи ардыгæй. Ацы фабрика æмæ шахтæтæ хъуамæ бацæуой нæхиуæтты къухмæ. Сымах дæс-дывуадæс сахаты зæххы бын кусут бел, къахæн æмæ бæлдыæ. Ноджы уыл цæуы стыр зиантæ... Фæмард сты Агкаты Алыксы, Габолаты Иуане æмæ Хъæвдын. Динамит фехæлд Гокъоты Сандырыл, æмæ йæ цæстытæ фæсахъат сты. Ахæм фыдбылызтæ арæх цæуынц Садоны дæр. Уым æнæ аххос не сты бельгиаг капиталист Дюкен, немыцаг æндзылер Брокс æмæ уыдоны хуызæттæ... Уæдæ уæ царды уавæртæ дæр хуыздæр не сты, нæй уын фатертæ, кусæн дарæс... Хъуамæ уын отпусчы бонтæн дæр фидой мызд... Æппæт уыцы хъуагдзинадтæ аиуварс кæнын хъæуы æмдых-æмзондæй...

Фæстаг куджыты фæллойадон чингуытæй цасдæры йæхи къухæй бафыста: «Куысты бон – аст сахаты, мызд æппынкъаддæр бон – иу сом».

– Уый та дын Къостайы хабæрттæ, – фæци йæ ныхас Хосдзау.

Зындгонд хъисфæндырæй цæгъдæг, фæсналыхъæуккаг Баликъоты Слангери дæр радзырдта йæ мысынаг:

«Къостайы ныхасмæ хъуыстон Фæсналы. Æмбырды фæстæ фæхицæн Гокъоты Гаспо, Скъодтаты Елмæрза, Хадаты Дзодзи æмæ Хадзымуссæимæ. Къоста сæ æнæнхъæлæджы афарста:

– Ам Царахатæй ничи кусы?

– Ничи, – дзуапп ын радтой.

Къоста сын æрæджиау радзырдта:

– Мæ фыд Леуан æмæ Царахаты Тепсарыхъо лымæнтæ уыдысты. Тепсарыхъойы фырт Хъайтыхъо та мæхи хæлар у æмæ мæ зæрдыл æрлæууыд.

Уыцы лæгтæ Къостайы семæ акодтой Сонгуытыдоны ‘рдæм. Уæдæй фæстæмæ йæ нал фæдтон».

Слангерийы мысинæгтæ ныффыстон 1939 азы.

1940 азы мын Гæлиаты цæрæг Бæлæуты Харитъо дæр радзырдта йæ мысинæгтæ.

«Уæд ма ахуыр кодтон скъолайы дыккæгæм къласы. Ахуыргæнæг мын уыди Куыдзойты Майрæм. Уыцы азты мæ фыд Налыхъ куыста Фæснаелы фабрикайы. Иубон, скъолайæ куыд рацыдтæн, афтæ мæм мæ мад фæдзырдта:

– Исты ахæр æмæ дæ фыдæн хæринаг ныддав.

Æз хæрыныл куы ‘рбадтæн, уæд нæм æрбауад не ‘рвадæлты Дзамболаты ус Фатъи.

Уый та мын нæ хæстæг Цæголты Слангерийæн хуын æрвыста. Слангери дæр куыста фабрикайы. Хордзентæ мын аккой кодтой, æмæ Фæснаелмæ ныммидæг дæн. Мæ фыды хæринагтæ йе ‘мбалмæ радтон, фæлæ Слангерийы уаты дуар разынд æхгæд, æмæ йæм æдде къуыбырыл æнхъæлмæ кастæн.

Уалынмæ, Сардыдоны былыл цы ныллæг агъуыст уыди, уырдыгæй куджытæ æмгуыппæй рацыдысты.

– Далæ Къоста рацæуы, – ауад мæ хъустыл.

Æвиппайды мæ цæст ацахста æнахуыр лæджы. Адæмы æхсæнæй мæм зынди астæуæй уæлæмæ. Йæ рæсугъд сау рихитæ æмæ цыбыр æлвыд зачъетæй бæрæг дардта. Йæ уæлæ – къурткæ æмæ цъупп худ. Йæ рахиз къухы цыдæр линейкæ, æмæ дзы цæугæ-цæуын йæ галиу къухы арм æрцъыкк-æрцъыкк кодта.

Йемæ цæуджытæн цыдæр дзырдта. Куы фæаууон сты, уæд ацыдтæн Слангеримæ. Ацы хатт æй баййæфтон бынаты. Æнхъæлмæ йæм кастæн, уый куы базыдта, уæд загъта:

– Уæртæ Къоста куджытимæ ныхас кодта, æмæ уым афæстиат дæн.

Къоста Ныхæтты скъолайы дæр уыди...

Уый уыди фæззæджы, хуымгæрдæнты, 1901 кæнæ 1902 азы.

– Гъе афтæ хъуыды кæнын Къостайы, – загъта Харитон. – Фæлæ ма иу хабар та ахæм уыд. Цæвиттон, нæ хъæуккаг Дзылыхты Джена Къостайы хорз зыдта. Дзæуджыхъæуы поэты куы ‘рцахстой, уæд ыл Джена рабæлд æмæ йæм, камвойæ бар ракургайæ, бацыд. Ныхъхъæбыс ын кодта æмæ йын аивæй йæ дзыппы сæвæрдта фондз туманы. Къоста йæм хастæй писмо дæр ныффыста».

1938 азы мын йæ мысинагтæ радзырдта нæхи хъæуккаг Цопанты Микъала дæр:

«Къоста Уæллагкомы куы уыд, уæд ма æз ахуыр кодтон Æрыдоны семинары, – райдыдта йæ ныхас Микъала. – 1901 æви 1902 азы фæззæджы уыдтæн нæхимæ. Нæ хъæумæ сыхъуыст хабар, зæгъгæ Къоста Дымты ис. Мæ фыд Едза мæм фæдзырдта:

– Мах Къостайæ хæсджын стæм, ацу æмæ йын Къæмынты хистæрты номæй еблуггæ зæгъ. Æнхæлмæ йæм кæсæм.

Къоста уыд Къусыраты Уырысбитæм. Ныццыдтæн æм бæхыл. Бамбарын ын кодтон хистæрты фæндон.

– Стыр бузныг, лæппу, хистæртæн арфæ ракаæ, – загъта Къоста, – фæлæ мæн дарддæр цæуын хъæуы.

– Æтт, Къоста, хъæубæстæ дæр нымаинаг сты, – æрхатыд æм Уырысби. – Сæ зæрдæ дæм хæстæг куынае уайд, уæд дæм нæ равыстаиккой.

Къоста сразы. Мемæ рацыдысты сæ дыууæ дæр. Бæхыл бадын сæ ничи бакуымдта. Къоста мæ фæндагыл фарста Герцен, Чернышевский, Белинский, Некрасов æмæ æндæртæй.

– Чысыл цыдæртæ сæ кастæн, – дзуапп ын радтон æз.

– Кæсын сæ хъæуы, кæсын, цард уыдоны зондыл ацæудзæн, – загъта Къоста.

Къæмынты ныхасы хистæртæ уазæгыл бацин кодтой. Уырдыгæй ссыдыстæм нæхимæ. Уæд нæ бинонтæ уыдысты 42. Къоста фæдис кодта, уыйбæрц бинонтæ хæлар æмæ фидыдæй куыд цæрынц, зæгъгæ.

– Куынае цæриккой, уæд сыл исчи тых у, – бахудт мæ фыдыфсымæр Хъуыбады, – марадз зæгъай, кæд æфсымæртæй иу дæр байуарын комы.

...Рæфтады фæстæ Къостайы бафæндыд æрдзыл йæ цæст ахæссын. Уæллагхъæуы азылд обæуттыл, фæкаст цыртдзæвæнты фыстытæм... Кæрæджыны тигъæй фæлгæсид хæхтæ, кæмттæм. Гæххæттыл сарæзта, Елиа кæй хонынц, уыцы æрдзон мæсыджы ныв.

– Хуымзæхх, уыгæрдæнтæ, фосхизæн сæрвæттæ – бирæ, – бафиппайдта Къоста, – фæлæ уæм дон къуыстилæй кæй хæссынц, уый та сылгоймæгтæн сæ цард удхайраг кæны... Уæд та боцкъаты куы ласиккат йе хайуантыл куы хæссыккат...

Къостаимæ Кæрæджыны къулты ныццыдыстæм Ныхæттæм, Уæллагкомы иумæйаг скъоламæ. Æз кæрты баззæдтæн, Къоста ми-

дæмæ бахызт. Фæстæмæ рацыд иу сахаты фæстæ, æмæ фæрстыл нæхимæ сцыдыстæм. Нæ уæлындзы сæййæфтам хъызт. Фæндырæй цагъта Мæрзаты Фатъи. Гæбуты Тæтæри æмæ Тахохты Азæмæт дæр сæ хъисфæндыртимæ уыдысты махмæ. Къоста ракафыд мæ хо Ефенаимæ. Буц уазæджы кадæн фæсивæд æхстой дамбацатæй. Къоста æхсæвы баззад махмæ. Райсомæй йын аходæныл нæ мад Нæгъуыда Уæллагкомы сылгоймæгты номæй бахаста нуазæн. Къоста йæ арфæйы ныхасы æрхатыд лæгтæм, сылгоймæгты къуыстилай фервæзын кæнут, зæгъгæ.

Мæ мад Къостайæн балæвар кодта басылыхъ, местæ æмæ æндæр лыстæг митæ. Уый тынг ныфсармы. Нæгъуыдайæн арфæ ракодта:

– Стыр хæсджын мæ фæкодтай... Нæ зонын, уæ хæрзтæ уын цæмæй фиддзынæн...

– Нæ, нæ, мæ къона, дæу аккаг хæрзтæ махмæ нæй, – дзуапп ын радта мæ мад, – мæнæ нын лæппу дæ кадджытæ дæр фæкæсы.

Хистæртæ уазæгæн зæрдиагæй фæндараст загътой. Къостаимæ хъæугæрон кæрæдзийæ фæхицæн стæм. Уæдæй фæстæмæ йæ нал фæдтон».

Къостайы йæ зæрдыл бадардта Болатты Мосе дæр. Радзырдта афтæ:

«Скъоламæ цæуын афон мын нæма уыд, фæлæ-иу мæхицæй хистæртимæ фæлыгътæн Ныхатты скъоламæ. Ахуыргæнæг мæ цалдæр хатты къласæй рарвыста, ды нырма чысыл дæ, зæгъгæ. Æз-иу кæуын байдыдтон. Фæстагмæ мын фæтæригъæд кодта æмæ мæ ныууагъта. Иубон нæм уæлдæр къласы ахуыргæнæг Куыдзойты Майрæмимæ æрбацыд иу æнæзонгæ лæг. Æрзылд партæтыл, æркаст нæ чингуытæм, тетрæдтæм, стæй йæхи мæ фарсмæ партæйыл æруагъта.

– Цæй-ма, истытæ афысс, гыццыл лæппу, – дзуры мæм.

Æз кърандасæй цыдæр хæххытæ æркодтон. Уазæг мидбылты бахудт, мæ къухыл мын æрхæцыд æмæ цалдæр дамгъæйы æрфыстам. Стæй фестад, мæ сæрыл мын йæ къух æрхаста æмæ бафиппадта:

– Хорз уæ чи ахуыр кæна, уыдоны арвитдзысты стыр скъолатæм, æмæ фæстæмæ æрыздæхдзысты ахуыргæнджытæ, дохтыртæ, æндзылæртæй.

Уазæг къласæй куы ахызт, уæд нын Майрæм загъта:

– Уый Хетæгкаты Къоста уыд, йæ ныхæстæ йын уæ зæрдыл бадарут».

1950 азы мын йæ мысинагтæ радзырдта Ленины орден хæссæг, адæмон ахуырады отличник Тemyраты Тазе дæр.

«Уæд æз кусын райдыдтон Æхсæуы райдайæн скъолайы ахуыргæнæ-

гәй, – загъта Тазе. – Цæргæ та кодтон Фæрæскъæты сыхы. Фæззæджы, хуымгæрдæнты фæстаг бонтæй иуы, ныфтыдтæн Мæхческмæ. Кæсын, æмæ иу-фондз лæджы ныхасы лæууынц. Уыдонæй дыууæ уыдысты мæ зонгæтæ – Фæснаëлы фабрикайы кусæг Икъаты Мæхæмæт æмæ сауджын Цæретели.

– Уазджытæн «æгасцуай» зæгъ, – фæдзырдта мæм Мæхæмæт.

Сæ къухтæ сын райстон. Сæ иу разынд Хетæгкаты Къоста. Ныр сæм мæ хъус лæмбынæгдæр æрдардтон. Къоста йе ‘мбæлттимæ азылд Мæхческы обæуттæ æмæ зæппæдзтыл. Йæхæдæг дзы цалдæрмæ мидаммæ дæр бахызт. Уырдыгæй ацыдысты мах хъæуы ‘рдæм. Æз дæр аздæхтæн нæхимæ. Уазджыты суадоны раз цъæх нæууыл бадгæ сæййæфтон.

– Ацы суадонæй фæйнæ куы бануазиккам, – дзуры Къостайы æмбæлттæй иу, – фæлæ цæмæй?..

Уыцы ныхæстæм æз сыхы ‘рдæм бауадтæн æмæ иу чызгмæ фæдзырдтон, къоппа радав, зæгъгæ. Чызджы фæдыл хистæртæй чидæртæ рацыдысты æмæ уазджытæм архатыдтой, фысым бакæнут, зæгъгæ. Фæлæ уыдон не сразы сты. Уым сын ныхас бацайдагъ. Къостайы фæрстытæй мæ зæрдыл бадардтон ахæмтæ: «Фос цастæ дарут æмæ сæ кæм фæхизут? Хос уæм зымæгваг ваййы æви нæ? Быдыры уын хуымзæхх ис æви нæ? Æппæт сывæллæттæ дæр скъоламæ цæуынц æви нæ? Кæцæй æрцæугæ сты бадилатæ? Чи сын радта зæххытæ, мулк? Адæмæн хаццон цы зæххытæ раттынц, уыдонæн хъалон цас исынц? «Уæздæттæй» ма исчи хохы цæры æви нæ? «Сау адæм» кæй хонынц, уыдонæй чызг курынц æмæ сын чызг дæттынц æви нæ?»

Ноджы фарста хæхтæ, кæмтты нæмттæй, мæсгуытæ, обæуттæ, бынæттон æгъдæутты тыххæй. Хъæуккагты ныхæстæй йæхимæ цыдæртæ фыста...

Къостамæ уыди цавæрдæр картæ, æмæ Дыгургомы хъæуты нæмттæ йæхæдæг дзырдта, фæлæ кæцытæ сты, уымæй та мах фарста...

Фæстагмæ нæм сыхы сывæллæттæ æввахс æрбацыдысты æмæ цымыдисæй кастысты æнахуыр уазджытæм.

– Ауайут ардыгæй, кæннод уæ мæнæ пырыстыфтæ арцахсдзысты, – фæзыст сыл кодта чидæр.

Уыцы ныхæстæм Къоста бафиппайдта:

– Сывæллæтты сайгæ ма кæнут, кæннод уын зæрондæй уæхи сайдысты.

Йе ‘мбэлттэй иу Къостайы тыххэй аэппэлээн ныхэстэ ракодта. Уый поэты зэрдэмэ нэ фэцыд, амэ йэм фэзылд:

– Мэн тыххэй ныхас цэман хъауы, аз уэлбикъон, мыййаг, нэ дэн, ма ма ‘фхэрут...

Хистэртэй сын чидэр Зэдэлесчы Нанайы тыххэй дэр радзырдта.

Къоста зына-нэзына къуылых цыди. Йэ къухы – зонтлэдзэг. Фэссихор йе ‘мбэлттимаэ аздэхт Мэхческмэ.

– Гье, афтэ хъуыды кэнын Къостайы, – загъта Тазе».

Къостайы арымысыд нэ кадджын хистэр Бытэаты Пыало дэр. Пыало райгуырд Къэмынты 1887 азы, цард Сындзыхъауы.

«Къоста уыд хэлларзэрдэ адэймаг, лымэн-зонгэйы сэрраппонд йэ уд дэр не ‘вгъау кодта, – загъта Пыало. – Мэ хистэр афсымэр Афысмайхуэ Стъараполы куыста хуызисаггэй. Къостаимэ цардысты иу хэдзары. Уыдысты хэлэрттэ. Уым Афысмайхуэ уэззау рынчын фэци, амэ йэ Къоста сласта Арыдонмэ нэ хэстэг Зэнджиаты Зауырбегмэ. Къоста фэндагыл рынчынимэ бирэ тухи фæкодта. Рухсаг уэнт сæ дыууэ дэр...»

1938 азы мын йэ мысинэгтэ радзырдта ма фыд Габран дэр. Цал дэр азы Фэсналы фабрикайы фæкуыста хъалагъурæй.

«Æз Фэсналы зыдтон Къостайы хэллар Баситы Мишкæ амэ йе ‘фсымэр Гадзойы, – загъта ма фыд. – Иуахæмы нын Мишкæ радзырдта ахæм хабар: «Къостаимэ уыдыстæм Арыдоны амэ Салыгæрдæны. Къоста бахъæлдзæг амэ мæм дзуры:

– Цэй амэ Рæзбынмэ (Рæзбыны хъау уыдис ныры Дур-Дуры сæрмæ) Тугъантæм «усгур» бафардæг уæм, бафæлварæм сын сæ уæздандзинад.

– Гъемæ хорз, – загътон аз.

Къоста йæ бæхыл сæвардта зæронд саргъ, йæ уæлæ скодта дæрдджын дарæс... Мэн бæхыл та – æвзист саргъ, мæхæдæг – усгурарæзт. Æцæг усгуртау бæхтыл хъазгæ цыдыстæм... Мæнæ «уæздæтты» хъау. Уынджы хæрхæмбæлд фестæм Тугъанты инæлар Дзаххотимæ.

– Æгас цæут, уазджытæ, – загъта Дзаххот амэ ныл йæ цæст ахаста. Мэн къух райста, фæлæ Къостайыл йæхи атигъ кодта. «Усгур» стæм, уый куы бамбæрста, уæд мæныл уæлын байдыдта. Еблугъæ, зæгъгæ ма уазæгдонмæ бахуыдта. Къоста уынджы баззад. Фысым ма цалынмæ хабæрттэй фарста, уæдмæ фынгыл фæзынд хæрд-нозт. Арбацыд Дзаххоты зæронд мад дэр.

Дзагдар нын балæууыд иу мойгæнæг «уæздан» чызг. Æвзистбыл сыкъамæ рауагъта арахъхъ. Радта йæ хæдзары хицаумæ. Акувыны размæ мæ инæлар афарста:

– Де ‘мбал та чи у?

– Ме ‘мбал Хетæгкаты Къоста у, – загътон хъазæгау.

Уый дын айхъуыста, цы!.. Йæ бынатæй пуртиау фесхъиудта. Бинонтæ æддæг-мидæг ауадысты.

– Гъе уый дын арвы цæф, гъе, цы мæ схондзæн ныр Хетæджы-фырт, – нызылд йæ мидбынат бадилон.

Цы гæнæн ма йын уыд, ацыд Къостама хатыр кураг, фæрæдыдтæн, зæгъгæ, сита йын йæ худ, фæлæ кæм... Фæстагмæ йæм рарвыста йæ мады. Къоста зæронд усæй фæфсармы æмæ кæртмæ бахызт. Уым йæ зæрдæйы тыппыртæ суагъта:

– Гъе Дзаххот, мах фæзмут, зæгъгæ, уыцы уæздандзинадæй фæзæгъут?.. Сымах стут, мæнæ кæуыл не ‘рвæссут, уыцы рæстзæрдæ адæмы знæгтæ! Нæ, нæ, бадилатæ æмæ тæгиатæ, сымах уæздан никуы уыдыстут... Æнхæл дæн, уыцы бухъхъ цард бирæ нал ахæсдзæн... Хæрзбонтæ кæн, Тугъанты уæздан инæлар!..

Уыцы ныхæстимæ Къоста разæй, æз йæ фæдыл, афтæмæй уынгмæ рахызтыстæм. Æмбойны æрбаздæхтыстæм Салыгæрдæнмæ...»

КЪОСТА ЛАБÆЙЫ

1939 азы Ирыстоны намысджын хъæбул Хетæгкаты Къостайы райгуырдыл 80 азы куы æххæст кодта, уæд поэты мысыдысты канд ирон адæм нæ, фæлæ æппæт советон фæллойгæнджытæ дæр.

Уыцы бон Къостайы зæрдиагдæрæй мысыдысты йæ хæлæрттæ, царды кæимæ сæмбæлд æмæ йæ хæстæг чи зыдта, уыдон.

Мæн 1939 азы Цæгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институтæй арвыстой Лабæмæ Къостайы тыххæй мысинæгтæ ныффыссынмæ. Мæ къухы бафтыд дзæвгар æрмæг æрæмбырд кæнын, фæлæ дзы 1939 азы мыхуыргонд æрцыд хæрз чысыл. Сæ фылдæр хай баззадис нырма, суанг сæ Лабæйы куыд ныффыстон, афтæмæй – гæххæты гæбæзтыл.

Мæнæн Къостайы тыххæй йæ мысинæгтæ чи радзырдта, уыцы зæронд лæгтæ цæсгомæй хорз зыдтой Къостайы, йæ хо Уæлгъа æмæ йæ фыд Леуаны дæр. Иуæй-иу зæрæдтæ Къостайæ уыдысты дзæвгар

хистæр. Зæгъæм, Козаты Бибо райгуырд 1845 азы, Айларты Барис та – 1849 азы. Абон сæ мысинагтæ Къостайы тыххæй баззадысты махæн, кæстæртæн.

Мысинагты иу хайы æвдыст цæуы, Къоста Аивæдты Академийы куы ахуыр кодта, уыцы азтимæ баст цаутæ, иннæ хайы та – поэты тох паддзахы чиновниктимæ, стæй йæ уарзондзинад фæллойгæнджытæм æмæ йæхи сæрмагонд цард.

Хуырымты Симон (1872) радзырдта ахæм хабар:

«Къостайы тыххæй дохтыр Хетæгкаты Андухъапар Бетъырбухæй фыста Леуанмæ, зæгъгæ, тагъд Къостамæ асид, кæннод стыр бæллæхтæ æрцæудзæн. Уайтагъд Къостамæ тел ныццавтой: «Леуан мæлæтдзаг рынчын у, æмæ фæзын». Къуыри нæма рацыд, афтæ Къоста схæццæ и. Андухъапар йæхæдæг куыд радзырдта, афтæмæй уый Къостайы чумæданы ссардта паддзах Алыксандр II марджыты номхыгъды гæххæтт, йæ уæлæ «Секретно» фыст. Къоста Бетъырбухæй куына рацыдаид, уæд, чи зоны, ахст æрцыдаид».

Джиоты Басил та радзырдта ахæм хабар:

«Къоста ма Бетъырбухы куы ахуыр кодта, уæд Хъæрæсейы хæхтæм арæзтой уæрдонвæндаг. Фæндагæн пълан сарæзта Къоста, æмæ суанг кæронмæ дæр конд æрцыди уыцы пъланмæ гæсгæ».

Айларты Барис радзырдта афтæ:

«Къоста-иу сæрды ахуырæй куы ссыди, уæд карста хос. «Хос кæрдын мæм хъазты уæвынæй хуыздæр кæсы», – дзырдта-иу уый. Æз Къостаимæ хæхтæм арæх цыдтæн. Уыдис-иу æм гæххæттытæ, чингуытæ, ахорæнтæ æмæ дыууæйы фаг хæринагтæ. Къоста-иу суанг сихæрттæм кодта хæхты, кæмтты æмæ хохаг хъæуты нывтæ. Фæссихор-иу нæхи цынадтам, стæй-иу йе айнагæрбын, йе бæласы бын сбадтыстæм. Уый-иу мæнæн радзырдта чиныджы фыст хабæрттæ, æз та йын-иу аргъæуттæ кодтон. Хъæумæ-иу æрыздæхтыстæм изæрырдæм».

Хъæрджынты Хадзымуссæ та радзырдта ахæм цау:

«Иухатт дæлæ хъæуы бын, Хъубаны доны былыл, цалдæр лæппуйæ уыдыстæм Къостаимæ. Уый-иу куы иу, куы иннæ сывæллоны йе ‘ккойы авæрдта æмæ ленк кодта доны. Уалынмæ ныл æрбафтыд хъæрæсейаг инженер Ислам. Уый гæххæттыл кодта цыдæр нывтæ, фæлæ йын нæ рæстмæ кодтой. Къоста йæм бирæ фæкасти, стæй æрæджиау гæххæтт къæйдурыл авæрдта æмæ, Ислам цы нывтыл архайдта, уыдон уайтагъд

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

«У ДУН-ДУНЕ ФЫДЫБАЕСТÆ МÆНÆН!»

Къостайы райгуырды 165 азы кадæн литературон-музыкалон изæр Ирон театры.
Арæст æрцыд журнал «Мах дуг», «Иры Стыр Ныхас» æмæ Уæрæсейæг
культураейы фонды хъæппæрисей

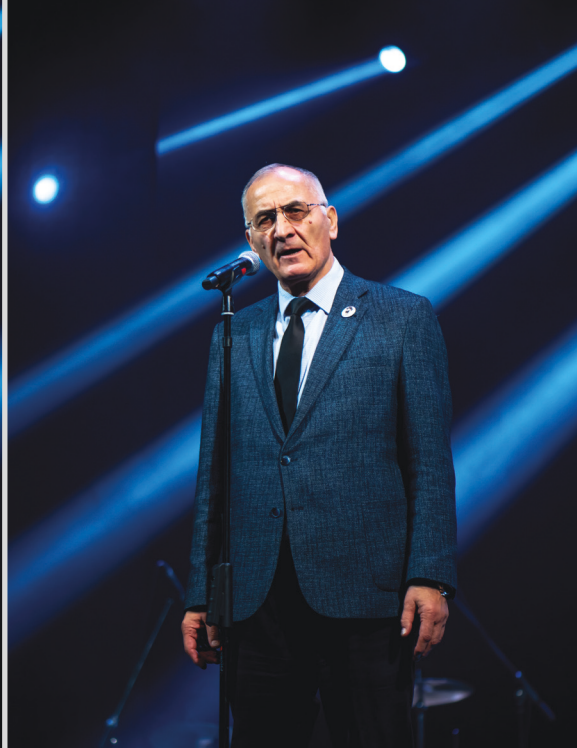

Уазджытæ Кæсæг-Балхъары Республикайæ

акодта. Мæ куыстыл баввæрс, Ислам, зæгъгæ йæм Къоста радта цæттæ нывтæ. Ислам йæ къухтæ ныццагъта, мæнæ диссаг, зæгъгæ. Къостайы зæрдиаг хъæбыс ныккодта æмæ сæхимæ афардæг».

Хуырымты Симон радзырдта ахæм хабæрттæ:

«Лекси уыди Къостайы хæстæгдæр æрвад. Иуизæр ныхасы æрæмбырд бирæ адæм. Мах дæр цалдæр кæстæрæй ныхасмæ нæхи байстам. Куы бахæццæ стæм, æрмæст гъеуæд бамбæрстам утæппæт адæмы æмбырд – Къоста уым уыд. Лекси Къостама хæстæг бацыд, йæ къухыл ын æрхæцыди æмæ йæм дзуры: «Къоста, ды дæ ме ‘фсымæр, мæхи. Мæ цæуæты мын сахуыр кæн, кæд дын иу фæдон уæддæр баззайд». Къоста радта ахæм дзуапп: «Æз ахæм хуызы дæу нæ дæн. Кæд дæн, уæддæр – адæмы, мæнæн хъæрæсейагæй, уырыссагæй хъауджыдæр нæй». Лекси ницыуал сдзырдта æмæ ныхасæй ацыди.

Иуахæмы, сæрды фæуæнты, мах цалдæрæй уыдыстæм Баталпа-шинскы базары. Фембæлдис ныл Къоста. Кæсæм, æмæ базары хицау баурæдта иу мæгуыр уырыссаг лæджы. Хъæртæ йыл кæны, домы дзы æхца. Уырыссаг æм зæрдæхъуырмайæ дзырдта: «Мæ базарæгтæ нæ ауæй сты, æхца мæм нæй, ауадз мæ». Фæлæ кæм! Базары хицау æгæр-æгæр куы кодта, уæд сæм Къоста бацыд, йæ дзыппæй æхца систа æмæ бафыста мæгуыр лæджы бæсты. Уый фæстæ уыцы æбуалгъ миты тыххæй Кавказы наместникмæ ныффыста, уайтагъд бардзырд рацыд – базаргæнджытæй æхца ист мауал цæуæд.

1920 азы иу хъæрæсейаг лæг нæ хъæуы уыдис фыййау, уый нын радзырдта ахæм хабар: «Германы хæсты æз уацары бахаудтæн Австримæ. Уым мæм радтой иу чиныг, йæ уæлæ «Ирон фæндыр» фыст. Æз чиныгыл Хетæгкаты Къостайы ном куы бакастæн, уæд æй мæ риуыл авæрдтон, æмæ мæ цæссыг фемæхст. Австрийæгтæ мын чиныг балавар кодтой, абон дæр ис нæ хæдзары. Уыдонмæ кæцæй æрбафтыд, уый та нæ базыдтон».

Уый уыди уалдзæджы, раст куадзæнæхсæв. Къоста фæсæмбисæхсæв æрбахæццæ йæ фæстаг хастæй, æмæ аргъуаны дзæнгæрæг ныццагъта. Бирæ бонты цы адæмы уындмæ бæллыд, уыдон æрæмбырд сты аргъуаны кæртмæ. Мад йæ хъæбулыл куыд цин кæна, афтæ фæцин кодта Къоста йæ хъæубæстыл. Адæм дæр æмдзыхæй дзырдтой: «Уæ нæ сæрхъуызой, нæ ныфс, нæ уарзон æфсымæр, æгайтма нын раирвæзтæ паддзахады фидæрттæй, нæ уд дын царды хос фæуæд». Æрæджиау

сауджын дэр фэзынд уыцы мæсты хуызæй, фæлæ, Къостайы куы ауыдта, уæд уайтагъд фæфæстæмæ.

Боны хъæубæстæ куадзæн фæрох кодтой, Къостайæн та куывд сарæзтой. Куывды сæмбæлдысты дыууæ хылгонд лæджы Баскаты Къаз æмæ Цъæхилты Æмзорыхъо. Хылы фæстæ кæрæдзимæ нæ дзурынц, уый Къоста куы бамбæрста, уæд сын бакодта ахæм уайдзæф: «Хыл кæны æдылы адæймаг, сымах та, гормæттæ, хæдзардар лæгтæ куы стут, уе ‘мгæртæ, уæ бинонтæ уæм æнхъæлмæ куы кæсынц, уæд уæхи куыд æдылытæй равдыстат?» Æмæ сæм радта нузæнтæ. Къаз ныхъхъæбыс кодта Æмзорыхъойæн. Дыууæйæ дæр Къостайæн раарфæ кодтой æмæ заргæ афардæг сты. Суанг изæрмæ адæм цыдысты Къостайы уынынмæ.

Цуциты Хъаныхъойы зæрдыл та æрлæууыд ахæм хабæртæ:

«Мах цалдæр хæдзарæй Лабæмæ ралыгъдыстæм фæстагмæ. Уыдис нæм рæстæгмæ цæрджыты билеттæ. Билетты рæстæг-иу куы фæци, уæд та-иу ногтæм цыдыстæм Нары приходмæ. Фæндагмæ-иу истам æфстау æхца æмæ стыр зындзинадтæ ‘взæрстам. Къоста нæ зындзинад куы бамбæрста, уæд ын уайтагъд кæрон скæнын кодта, æмæ-иу уый фæстæ зæронд билеттæ ныххастам хъæусоветмæ, æмæ-иу сæ сæхæдæг арвыстой.

Иуахæмы сæрдыгон Хъæрæсемæ æрбацыд уырыссаг инæлар. Фæндагыл амбæлд Къостайыл æмæ йын афтæ зæгъы: «Ды хицауады нæ уарзыс, æмæ дæ фесафдзынæн». Къоста йын дзуапп радта: «Кæд гæххæтт æмæ кърандас кæм нæ уа, уырдаем мæ фесафай, уæд хорз, фæлæ уыдон кæм уой, уым мæнæн фесафæн нæй!»

Къоста-иу арæх дзырдта: «Хæздыгдзинады бæсты бахъав ахуырмæ, сæдæ хæздыгæй иу ахуыргонд лæг хуыздæр у».

Пашинскмæ хæстæг, Бородков, зæгъгæ, иу инæлар тæккæ фæндагыл сарæзта цад. Алы бон дæр-иу дзы йæ ус йæ чызджытимæ хъазыдысты, улæфыдысты. Фæндаг фехæлд æмæ адæм цыдысты дæттыл, цъыфдзастыл тухитæгæнгæ. Уыдоныл Коста сарæзта карикатурон ныв æмæ йæ рауагъта, куыд хъуыды кæнын, «Северный Кавказ» чи хуынди, уыцы газеты».

Айларты Барис (90 азы):

«Мах Къостайы рынчынаей арæх бæрæг кодтам. Уайтагъд-иу нæ афарста: «Ницы ма хъуысы? Революци нæма райдыдта? Адæм нæма змæлынк?»

Уæд æй иуахæмы мах бафарстам:

– Къоста, адæймаг куыд æгъдауæй хуыздæр фæцæрдзæн?

– Адәймагмæ рæстдзинад куы уа, уæд фæцæрдзæн амондджынай, суанг куы амæла, уæд дæр йæ хорзы кой хъуысдзæн æгасау, – дзуапп нын радта рынчын Къоста».

Уырысты Сергей (60 азы):

«1905 азы æз æмæ Чехты Гæлæу Хъубаны донбылтыл рацæйластам галтыл суг. Кæсæм, æмæ донвыцæны сæрмæ ауындзæг къæдзæхы сæрмæ бады Къоста, йæ уæлæ урс цухъхъа æмæ нымæт, йæ худы счылы та хъазы систæ, афтæмæй. Мах куы ауыдта, уæд нæм æруади æмæ нæ бафарста:

– Кæдæм ласут суг?

– Стонг аз ралæууыд, æмæ суг ласæм уаймæ Пашинскмæ, нæ сы-
вæллæттæн хор æлхæнæм.

Уæд нын Къоста загъта:

– Хъæды куыстæй лæг мæгуыр кæны. Зæхмæ зилут, хуым фылдæр кæнут, зæххы куыст у царды бындур.

Иуахæмы Бахъуыты Естъамæ уыд куывд. Уыцы бонты Къоста хастæй ссыди. Куывды уыдис Хетæгкаты Абел дæр. Абел куывды кодта ахæм зарæг:

*Махæн Къоста дæр æрцыди,
Ныр Хуыцауæй дæр нал тæрсæм.
Цæйут-ма, фæсивæд, базарæм,
Йæ цæрæнбонтæ йын бануазæм!*

Зарæг уыдис даргъдæр, фæлæ дзы æз æндæр ницыуал бахъуыды кодтон, хъæлдзæг бонты-иу æй фæсивæд арæх зарыдысты».

Айларты Узийы зæрдыл та æрлæууыди ахæм хабар:

«Халеры заман Къоста дæр уыди ам, Лабæйы. Чи марди, уыдоны ныгæнын кодта иу ран. Рынчынтыл та æнæнизты æмбырд кæнын нæ уагъта. Къоста рынчынтæм фылдæр зылди йæхæдæг. Дохтырдзинад сын кодта».

Хъæрджынты Алимæрзæ:

«Къоста-иу арæх дзырдта, зæгъгæ, фæстагмæ дунейы адæмтæ цæрдзысты лымæнай, дзурдзысты иу æвзагыл, нал уыдзæн хъæздыг æмæ мæгуыр, хæст цию, уый ничиуал зондзæн». Рухсаг уæд нæ иумæйаг зондамонæг Къоста, – загъта йæ мысинаджы кæрон.

7. 09.1959 аз

НÆ ИРОН ЗÆХХ – МÆ ЦИН ÆМÆ МÆ РИС

ФЫД

Уромы йæ цæссыг тыххæй,
Йæ кæуын йæ хъуыры ныббадт,
Йæ уарзон хъæбулы ныфсæй
Фæцух ис зæронд лæг, æрхауд

Йæ уæрджытыл сынтæджы раз.
Йæ цæсгом цикъæйау – фæлурс.
Æрбайсы йæ хъæбулы баз,
Æруадзы йыл хъавгæ йæ рус,

Йæхинымæр цыма фæрсы:
«Мæ хъæбатыр хæстон фæмард?»
Йæ риуæй йæ хъæрзын хъуысы,
Нытталынг йæ дуне, йæ цард!

«Дæ рынтæ бахаера дæ фыд...
Дæ бæсты æз раттин мæ цард.
Мæ къонайы бындур ныззылд, –
Мæ цардуарзаг хъæбул фæмард!

Нæ кæуын, нæ дæтты мæ уд
Кæуыны бар, зæрдæ ныддур.
Бæргæ ма куы фенин дæ худт, –
Нæ хæдзарыл ракаесид хур.

Кæуинаг мæ урс сæр фæци.
Æлгыстау ласгæ – дæ мард.

Цæй талынг мыл абон ныцци,
Цæй зын у лæгæвзарæн – цард!»

Йæ цæстысыг не ‘вдисы фыд,
Нырризы йæ тыхстæй, хъæрзгæ...
Уæззау цæф йæ сæрыл æрцыд.
Цы ма уа уæззаудæр уæдæ?!

14.12.2023 аз

ИУДЗИНАД

Нæ тых – нæ иудзинады махæн.
Куы уæм кæрæдзийыл мах баст,
Уыдзæн цыфæнды тыхджын знагæн
Йæ ныфс йæ хъаруимæ саст.

Ирон, цæцæйнаг æви лекъаг,
Кæсгон, хъазахъхъаг дæ, якут...
Цæмæй нæм ма бауæнда не знаг,
Кæрæдзимæ æнгомдæр ут.

Зæгъæм кæрæдзийæн æрвылбон:
«Салам! Дæ амонд бирæ уæд!»
Цæмæй нæ цард кæна æхсызгон,
Нæ сæрмæ зил, уæларвон зæд!

22.10.2023 аз

ФÆТКЪУЫ БÆЛАС

Фæткъуы бæлас. Зæронд. Дыргъдоны астæу.
Йæ быны – бадæн, рæстæгæй ныссаст.
Мæ фыды сагъд тала, нæмынц æй азтæ,
Æз арæх уымæ саразын мæ каст.

Æнкъард – йæ хуыз, куы нал у ныр цæринаг,
Йæ хус къалиутæ арты сыгъдау – зул.

Кæддæр – лыстæг уис, иу белгом – йæ уидаг,
Стæй дыргътæй йæ зад цæнгтæ – зæбул.

Æз-иу чысылæй акастæн йæ цъуппæй...
Йæхи æруагъта бадæныл мæ фыд...
Тæлфаг уыддæн, йæ хъæбулæн фыр буцæй
Хатыргæнæг йæ галиу митæн уыд.

Æрдæгхæрдæй-иу фæткъуытæ куы фехстон,
Ныццъæл-иу кодтон къалиуты æмбис...
Æз арæх уæд йæ уайдзæфтæм нæ хъуыстон.
Куыд мын барста, кæнын ыл абон дис?

Мæ фæлмæн фыд, дæу абон арæх мысын.
Дæ арæзт бадæн рæстæгæй ныссаст.
Фæкæсын æм, мæхинымæр фæтыхсын,
Мæ хъуыдытæ дæуимæ иуыл – баст.

Æрæхсæддзынæн бæласæн йæ цæнгтæ,
Цæмæй æрзайа фидæн аз хуыздæр.
Æмæ æркъуырон бадæны зæгæлтæ,
Куыд мын хæсса йæ аууон та сыфтæр.

Цæмæй зыдтон, кæй у рæстæг æгъатыр,
Нæ царды бонтæн раздахæн кæй нæй.
Зноны цинæй тынг мæ цард фæкъахыр, –
Æрыгæттæй мах хъал вæййæм фынтæй.

4.02.2024 аз

ЦАРД

Дæу бар у, зонын, Стыр Хуыцау, мæ цард.
Уыдтæн ныры онг хорздзинадæй хайджын.
Дæуæн сты мæ фæндæгтæ нымæд,
Дæ фæндæгтыл та абон дæр æз – барджын.

Зæххыл нын раттыс иу цардæн рæстæг,
Зæрдæйæ ифтонг уæд ваййы сыгъдæг уд.
Цæуынаен мадзал – нуар æмæ ыстæг,
Нæ буар та – лæджы улæфгæ агъуд.

Зæрдæйæ æз куынае кæнон лæггад,
Мæ удæн аргъ куынае зонон бынтондæр,
Уыдзæни уæд æнаæсæрфат мæ цард,
Дзæгъæлы сты мæ «райсом» æмæ «знон» дæр.

Зæгъын уын бузныг, о мæ фыд, мæ мад –
Сымах амыдтат барын æмæ уарзын,
Сымах фæрцы у амондджын мæ цард,
Уæ фæрцы æз зындзинæдтæн фæразын.

О Стыр Хуыцау, рæдийынаей мæ хиз!
Мæ царды балцы ма рафтæнт мæ тыхтæ.
Мæ Ирон зæхх, мæ цин æмæ мæ рис,
Фæнды мæ фенын мин куывды дæ сыхты!

Лæппуйы гуырдтæ фенын мæ фæнды,
Цæмæй нын уой мыггагхæссæг æнусты.
Цы знаг нæм абон бакæсын уæнды,
Нæрæд нæ хъару зарæгау йæ хъустыл.

Кæд сомбон искуы рафæлгæсон æз
Нæ Иунæг Кадджын Скæнæджы къæсæрæй,
Фæнды мæ фенын хæхты рæбын фæз,
Кæцыйы амонд у уæлдæр йæ сæрæй.

Цæр мын мæ Ир, дæ фидæн уæд рæсугъд,
Мæ Иры дзыллæ, уарзын дæ, сæттын ыл.
Мæ зæрдæ – демæ, хæхты ис мæ уд.
Æрмæст дæ цардæй разы дæн цæрыныл.

10.12.2023 аз

ИРОН АЕВЗАГ

Æмæ, дам, ирон æвзаг нæ хъæуы...
Цы ис рæсугъддæр а дунейыл, цы?
Фæндыры зæлдаг мелоди куы зæлы,
Æмæ фæлмæн ирон зарæг хъуысы.

Æмæ, дам, ирон æвзаг кæм хъуыди?
Æндæрбæстагæй аразынц сæйраг.
Ирон мадæн Хуыцау кæд радта саби,
Уæд хъуамæ зона мадæлон æвзаг.

Дзæбæхæй рæзæд алкæмæн йæ хъæбул,
Зындгонд лæгтæ сæ рацæуæнт рæхджы.
Фæлæ фыдæнæн мады ‘взагыл ма дзур,
Уый худинаг кæны ирон лæджы.

Æмæ, дам, ирон æвзаг нæ хъæуы...
Æз дæн ирон! Ирон лæг уыд мæ фыд дæр.
Æмæ мæ фæстæ Иры фарн кæм цæры, –
Сæ мады ‘взагыл дзурдзысты мæ фырттæ.

18.10.2023 аз

ШПИОН

Роман

VI

Дэлбулкхон Токайы-фырты аерфарсты суагъайа. 1947 азы 24 декабры майор Хопкинсы аерфарст:

«– Афтамэй, райстай Берлинмә ацауыны бардырд. Уый кәд уыд?

– 1945 азы июны фыццаг бонты.

– Поездыл цыдтә?

– Нә, хәдтәхәгыл.

– Цавәр аэродромәй?

– Внуковойә.

– Цавәр хәдтәхәгыл тахтә?

– Хәстон-транспортон «Ли-2»-йыл.

– Иунагәй тахтә?

– Хәстон тәхджыты кьордимә.

– Цалай тахтысты?

– Фынддәсы бәрцай. Уыдон аервыст уыдысты 16-әм Уәлдәфон әфсадмә.

– Ды йә цәмәй базыдтай?

– Мә зонгә афицер мын дзырдта. Уый дәр мах академийы цәттә кодтой.

– Кәдәм әртахтыстут?

– Иоганистальмә.

– Цас тахтә?

– Фондз сахаты бәрц.

– Аэродромы дәм чи әнхәлмә каст?

– Капитан Квашнин СМЕРШ-әй «виллисыл». Уый суанг райдайәнай уыд мәнмә фидаргонд. Әххәст кодта оперативон фәдылцыд.

– Уый цы у?

– Хьахьхәдта мә, әххуыс мын кодта мә куысты, уәләмхасән тыхтә мә-ну куы бахьуыд, уәд.

* Дарддәр. Райдайән 2024 азы 9-әм номыры

– Цавær тыхтæ уыдысты?

– Иу-дæс салдаты бæрц. Зæгъæм, архивтæ-иу куы ссардтам æмæ-иу сæ раласын куы бахъуыд, уæд. Уæлдайдæр, ныгуылаены оккупацигонд хайæ.

– Йæ цæстдарды уыдтæ?

– Иудадзыгдæр, уый йæ хæс уыдис.

– Ды йæ куыд базыдтай?

– Уæд алкаемæ дæр уыд цæстдард. Уый иууылдæр зыдтой.

– Дæумæ йæ цæст æрмæст капитан Квашнин дардта?

– Мæнмæ гæсгæ, нæ, йæхи адæм ын уыдис. Фæлæ сæ æз нæ зонын.

– Уæдæ дæм аэродром Иоганисталы капитан Квашнин æнхъæлмæ каст. Кæдæм дæ аласта?

– Карлхорстмæ, уым уыдис не ‘фсæддон къордты разамынд иу-уылдæр. Æз фехъусын кодтон инæлар-дæлбулкъон Серовæн ме ‘рцыд, æмæ мын суткæ радтой æрбынæттон уæвынæн.

– Кæм æрцардтæ?

– Иу къуырийы бæрц ацардтæн афицеры æмдзæрæн Карлхорсты, стæй немыцаг бинонтæй агъуыст баххуырстон Трептов-парчы цур. Агъуыст мын Квашнин ссардта.

– Сырх Æфсады хистæр афицертæ иууылдæр фатерты Карлхорсты цардысты. Дæуæн цæмæн радтой уым нæ цæрынæн бар?

– Нæ зонын. Карлхорсты уæгъд бынæттæ нæ уыдис. Мæнмæ гæсгæ, капитан Квашнин йæ хицауадæй барлæвæрд райста.

– Куыд цыдтæ Трептов-паркæй дæ службæйы бынатмæ?

– Машинæ мын радтой шофыримæ. Фыццаг уал зæронд «Фольксваген». Фæлæ-иу арæх фехæлд, æмæ мын æй уæд «Ганза»-йæ баивтой.

– Шофыр советон æфсæддон службæйы уыд?

– Нæ, немыцаг уыд. Йæ ном Норберт Бинер. Æз ын фыстон 200 маркайы мæй, мæ фæлхас мын уый фæстæ лæвæрдтой финхайы. Уый размæ мын уыд æндæр шофыр, Вилли Брем, фæлæ уый машинæйæн ницы ‘мбæрста, гыццыл хæлд дæр йæ бон аиуварс кæнын нæ уыд. Æмæ йæ уæд баивтон.

– Æдзухдæр шофыримæ цыдтæ?

– Нæ, кæдæм цæуын, уый зоной, уый мæ-иу куына фæндыд, уæд-иу æй ауагътон æмæ мæхæдæг тардтон машинæ.

– Дæ шофыртæ СМЕРШ-ы цæстдарджытæй уыдысты?

– Гæнæн ис, «нæ уыдысты» зæгъын мæ бон нæу.

– Загътай, уæ хæс уыд немыцаг архивтæ æмæ, фон Брауны ракетон программæйыл чи куыста, уыцы ахуыргæндты ссарын. Контролон цæдисон советы нымæрдар та куыд сдæ?

– Уый æнæнхъæлæджы рауад. Иухатт Серовы кабинетмæ бацыд маршал Жуков. Æз уыцы рæстæг доклад кодтон нæ куысты фæдыл. Серов мæ Георги Константиновичæн бацамыдта. Уый мæ бафарста: «Раст фыссынмæ хорз арæхсыс?»

Серов ын дзуапп радта:

– Техникон наукæты кандидат у.

– Дæ фысты хъæд хорз у? – бафарста мæ ногæй.

– Æнцонавзарæн, – дзуапп ын радтон æз

– Бæззы. Цом, фысдзынæ суагъæтæ.

Советы уæнгтимæ уыдысты инæлар Эйзенхауэр, фельдмаршал Монтгомери æмæ инæлар де Тассиньи. Советы æрбадтыты мæ бынат уыд Жуковы фарсмæ, маршал мыл æууæндыд. Стæй Жуковы Мæскуымæ аивтой æмæ йæ фистæг æфсæдты Сæйраг командыгæнæгæй снысан кодтой. Йæ бæсты та йын сæвæрдтой æфсады инæлар Соколовскийы. Гытцыл фæстæдæр Соколовский маршал ссис.

– Контролон советыл ма фæстæдæр адзурдзыстæм. Раздæхæм, Берлинмæ куыд æрцыдтæ, уымæ. Иунæгæй цардтæ?

– 1946-æм азы майы кæронмæ иунæгæй. Стæй мын бар радтой мæ бинойнаг æмæ мæ чызджы æркæнынæн.

– Мах зонæм, æрмæст искуы-иутæн лæвæрдтой Берлинмæ йæ бинонты æркæныны бар. Æрмæстдæр Германийы Советон æфсæддон администрацийы æппæты бæрзонддæр разамындæн. Уыдонæй дæр се ‘ппæтæн нæ. Дæуæн цæмæн радтой ахæм бар?

– Афтæ рауад. Иуахæмы мæм маршал Соколовский фæдзырдта йæхимæ. Фехъусын ын кодтой, гуырысхогæнинаг бастдзинадты мæ кæй бафиппайдтой, уый.

– Чи йын фехъусын кодта? Капитан Квашнин?

– Æнхъæл нæ дæн, уый Соколовскиимæ не ‘мбæлд. Серов уыд йæ хицау.

– Уæд та Серов?

– Гæнæн ис. Нæ бафарстон, Соколовский мын æй уæддæр нæ загътаид.

– Цавæр бастдзинадтæ уыдысты?

– Немыцаг сылгоймагимæ.

– Кæимæ?

– Эльзæ Рихтеримæ, Курфюрстендаммы отель «Кронпринц»-ы ресторантæй иуы зарæггәнæгимæ.

– Курфюрстендамм бритайнаг оккупацион зонæйы ис. Куыдæй бахаудтæ уырдаем?

– Берлины нæй арагнтæ, маæ бон уыд сæрибарæй цауын æгас сахарыл дæр.

– Дзур дарддæр. Эльзæ Рихтер дæ хæзгул уыд?

– О.

– Куыд базонгæ стут?

– Отель «Кронпринц»-ы рестораны мын, фон Вернеримæ чи куыста, уыцы ахуыргонд-ракетчыкы чи зыдтаид, иу ахæм адæймагимæ фембæлд уыд. Фембæлд фæцис изæрæй. Тыхджын къявда ракодта. Эльзæ уыцы рæстæг рацыд отелæй. Æз æм, уæхимæ дæ аласон, зæгъгæ, сдзырдтон, æмæ маæ машинæйы сбадт. Фæндагыл нын ныхас бацайдагъ. Цыдис ыл фондз æмæ ссадз азы. Радзырдта мын, йæ лæг скæсæйнаг фронты кæй фæмард, цæры иунагæй йæ цыппараздыд чызгимæ. Йæ чызгæн йæ рæуджытæ суазал сты, æмæ йын хуыд антибиотиктæ, хостæ та базары тынг зынаргъ уыдысты. Æз ын зæрдæ бавæрдтон баххуыс кæнынæй, пенициллин ын райстон нæ госпиталы æмæ йын æй баластон. Мидæмæ маæ бахуыдта. Агъуыст ын уыд Фридрихштрассейы, немцыцаг зæронд уæлмæрдты раз.

– Куыд арæх æмбæлдыстут?

– Куыд-иу рауад, афтæ. Хатгай къуыри иу хатт, стæмдæр хæттыты дæр-иу уыдис. Нæ фембæлдтæ маæ службæйæ аразгæ уыдысты.

– Куыд æмбæлдыстут?

– Æз-иу машинæйыл «Кронпринц»-мæ бацыдтæн, йæ куыст-иу куы фæци, уыцы рæстæгмæ. Сбадт-иу машинæйы, æмæ-иу уымæ ацыдыстæм.

– Отельмæ-иу нæ бацыдыстут?

– Нæ. Рестораны æдзухдæр бирæ америкагтæ, англисæгтæ æмæ немцыцаг хъæздыг саудæджергæнджытæ уыдис. Уырыссаг афицеры уынд сæ йæхимæ æгæр æркасын кодтаид, æмæ маæn уый нæ фæндыд.

– Соколовский дын цы загъта?

– Маæ бон дын æй у рафæзмын, фæлæ йæ нæ бамбардзынæ.

– Хыл дæм кодта?

– Хыл дæр ма хылы хуызæн куы уыдаид. Схуыдта мæ æнæбæрнон нæл хæтаг дзæгъæлдзу куыдз, чи йын цы зоны, кæимæ баст у уыцы зарæггæнæг сылгоймаг, зæгъгæ. Æвæстиатæй, дам дæ Мæскуымæ арвитин, цы куыст кæныс, уый афтæ ахсджиаг куынае уайд, уæд.

– Цавæр дзуапп ын радтай?

– Цы йын хъуамæ загътаин? Иууылдæр, зæгъын, хæтаг куыйтæ стæм, æрмæст иутæ тынгдæр, иннæтæ къаддæр.

– Уый та дын цы загъта?

– Загъта, ис, дам, æрмæст иу хос. Æмæ бардзырд радта, цæмæй мæ бинойнаг Азæ æмæ мæ чызг Беллæ Берлинмæ æртæхой. Мæйы фæстæ æрцыдысты. Эльзæимæ уымæй фæстæмæ нал фембæлдыстæм.

– Дæ бинонты æрцыды тыххæй Серов цы хъуыды кодта?

– Тынг æнаразыйæ баззад. Суанг райдайæнæй фæстæмæ дæр мæм цыдæр гуырысхойы цæстæй каст. Æнæуи та алкæуыл дæр гуырысхо кодта, ахæм адæймаг уыд».

Майор Хопкинсы комментари:

«Дæлбулкъон Токаевы æвдисæн ныхасæй уырнинаг у Берлинмæ йæ ацыды хай. НКВД-йы бæстыхай куыд æрфыста, уый дæр у, раздæр æндæр мадзæлттæй кæй сбæлвырд кодтам, уыцы æрфысты хуызæн. Хæд-тæхæг «Ли-2»-йы цæйбæрц бынæттæ ис æмæ Мæскуыйæ Иоганисталы аэродроммæ цас рæстæг бахъуыд тæхынæн, уый дæр раст бæрæггонд у. Дызæрдыггаг у æрмæстдæр, Карлхорсты æдде йæ кæй бауагътой цæрын, уый. Берлины советон патрультæ кæм сты, уырдыгæй йын 1947 азы 3 ноябры бирæ зындæр уыдаид бритайнаг сектормæ рацæуын.

Уæлдай тынгдæр йæхимæ кæсын кæны æнахуыр барлæвард Токаевæн йæ бинонты Берлинмæ æркæнынæн. Кæд нæ гуырысхо, Токаев советон агентæй æрвыст кæй у Великобританимæ, уый фæдыл раст у, уæд уый бамбарын кæнæн ис афтæ: сразы сын уыдаид Ныгуылæнмæ ацæуыныл æрмæст йæ бинонтимæ. Инæлар-дæлбулкъон Серовы гуырысхо та ис афтæ бамбарын кæнæн: агенты цæттæ кодтой, Серовы дæлбар чи нæ уыд, уыцы советон сæрмагонд службæтæ инæлар æмæ йæ кусджыты сусæгæй. Уый та дзурæг у операцийы сусæггады бæрзонд къæпхæныл.

Æнæмæнг хъæугæ мæм кæсы:

- Булкъон Токаевы бæрц паддзахадон сусæгдзинæдтæ чи зоны, ахæм адæймаджы алыгъд Ныгуылæнмæ Советон Цæдисы нымæд у

райгуырэн бәстәйыл гадзрахатәй рацыдыл, әмә репресситәй тәссаг вәййи, Цәдисы чи баззад йә уыцы хәстәджытән әмә хәләрттән. Ссарын хәуы йә хо Нинайы, йә фыдыфсымарты ләппуты Темур әмә Хагудийы, йә хәрәфырт Хәритоны әмә, Токаевмә Жуковскийы номыл Хәстон-уәлдәфон академийы кусджытәй хәстәгдәр чи уыд, уыдоны хысмәттә базоныны амал. Сбәрәг кәнын хәуы, дәлбулкьон Токаевмә цәст дарын кәмән бахәс кодтой, уыцы капитан Квашнины хабар дәр. Йә цәст кәмә дардта, уый алыгды фәстиуджытә йә хуамә әркәниккой карз дисциплинарон әфхәрдмә, суанг суды онг;

- Германы нә агентурәйән бахәс кәнын хәуы отель «Кронпринц»-ы зәрәггәнәг Эльзә Рихтеримә фембәлын әмә сбәрәг кәнын Токаевы ныхәсты рәстдзинад».

VII

Йә бинонты әрцыдмә Токаты Григори баххуырста әртә агъуысты Трептов-паркмә хәстәг коттеджы ас немыцаг ләг әмә усәй. Хәдзары хицәуттә сәхәдәг әрцардысты сә пәдвалы, уәллаг агъуыстытә та ләвәрдтой әххуырсты. Карточкәтәм гәсгә истой бон 300 граммы дзул, 20 граммы дзидза, 20 граммы сәкәр, 400 граммы картоф, 7 граммы сой, стәй алы мәй дәр 25 граммы кьофи нәмгуытәй, 100 граммы эрзац-кьофи әмә 30 граммы цәхх.

Карточкәтә уыдысты цалдәр хуызы: кусджытән, службәхәсджытән, пенсиисджытән. Әппәты фылдәр ләвәрдтой, уәнгдыхәй уәззау куыст чи кодта, уыцы кусджытән, әппәты кьаддәр (уәлмәрдонтә сә хуыдтой) – чи нә куыста, уыдонән әмә пенсиисджытән. Советон афицер немыцаг бинонтән агъуысты әххуырсты мыздән цы фыста, уый сын әххуыс уыд аирвәзынән, ноджы ма сын-иу, службәйә цы хәлц иста, уымәй дәр фәхәй кодта. Уый сын тынг әххуыс уыд, уымән әмә базары продуктты әргьтә уыдысты аһахьинон бәрзонд.

Коттедж Токайы-фыртән ссардта капитан Квашнин. Квашнин уыд Рязанәй – сәрән, бәрнон адәймаг. Григори зыдта, Квашнин әрвылбон фыссы рапорттә, йә цәст кәмә дары, уый цы куыста, кәм уыд, кәимә фембәлд, фәлә Григори уыдәттә ницәмә дардта, әмбәхсинагәй йәм ницы уыд. Уәдмә йын радтой дәлбулкьоны цин, әмә службә кодта Советон секцийы Цәдисон Секретариаты, 1945

азы июны æвзæрст æрцыд организацийы партбюройы секретарæй, фæстæдæр æй аивтой Секретариаты Æфсæддон управленимæ. Йæ сæйраг хæс раздæрау уыд архивтæ æмæ, Вернер фон Брауны ракетон программæйы чи архайдта, уыцы ахуыргæндты ссарын.

Фон Браунæн йæхи уæдмæ америкæгтæ ‘рцахстой æмæ йæ Иугонд Штаттæм аластой, йæ ‘мкусджытæй Германийы чи баззад, уыдон æмбæхстысты, кæмæн куыд йæ бон уыд, афтæ, цардысты æндæр æрхъуыдыгонд мыггæгтæ æмæ нæмттимæ. Уыдонæй искай фæд ссарын уыд тынг зын хъуыддаг, бахъуыд-иу немыцæгты дæсгæйттæй æрфæрсын.

Авиаконструктор Ойген Зенгер, Токайы-фыртæн инæлар-булкъон Серов кæй кой кодта, уый афтæ дæр сæ къухы нæ бафтыд. Йæ бинойнагимæ, математик Иренæ Брендимæ, æмбæхстис Францы.

Берлины уыцы рæстæг службæ хаста инæлар-майор Васили Сталин. Григори йын радзырдта проект «Зильберфогель»-ы тыххæй. Зенгер ыл кусын хæсты размæ райдыдта. 1941 азы проект урæд æрцыд, ахуыргонд æм раздæхт æрмæст 1944 азы. Уый уыд фантастикон проект. Йæ сæххæст кæнын сæ къухы куы бафтыдаид, уæд немыцаг ракетæты бон суыдаид сæхи сисын стратосферæмæ, Атлантикæйы сæрты атæхын æмæ Нью-Йоркыл бомбæтæ калын. Уыцы хабар Васили Сталины хъуыдытыл бафтыдта. Дæлбулкъон Токайы-фыртимæ Францмæ атæхын, Зенгеры ссарын æмæ йæ Советон Цæдисмæ æрласын ссис Василийы сæйраг идейæ. Æмæ тынг æнæразыйæ баззад, инæлар-булкъон Серов ын цæхгæр куы загъта, ууыл хъуыды дæр ма кæн, зæгъгæ, уæд. Зæгъгæ та йын афтæ кодта: «Цы саразынмæ хъавут Францы, æвзаг нæ зонгæйæ? Уым ис, Зенгеры кой чи бакæна, ахæм адæм, æмæ уыдон кусæнт». Уайтагъд уый фæстæ Васили Сталины аивтой Мæскуымæ æмæ йæ снысан кодтой Мæскуыйы æфсæддон зылды Хæстон-Уæлдæфон Тыхты командьгæнæгæй. Йемæ хæстæг кæй базонгæ, уый Григорийы карьерæйыл дæр сахадыдта.

Германийы сæйраг ракетон центр уыдис Балтикæйы, Пенемюнды. Ам фæлвæрдтой ракетæтæ «Фау-1», ардыгæй уагътой уæлдæфмæ, Лондоны чи пырх кодта, уыцы «Фау-2», бетонæй арæзт бункерты Пенемюнды куыстой, æнæхъæн бæстæйы кæй сæмбырд кодтой, уыцы немыцаг ахуыргæндтæ сæдæгæйттæй. Токайы-фырт дæр йæ куыст райдыдта Пенемюндмæ ацæуынай.

Центры ницыуал уыд ссарæн: 1943 азы 17-æм августы йæ ныппырх кодтой Британийы бомбæтæ.

Немыц раздæр Лондон цы ракетæтæй æхстой («А-3», фæстæдæр сæ схуыдтой «Фау-1»), уыдоны-иу бритайнаг Уæлдæфон Хихъахъхъæнынад æнцонай рацахста: тынг тагъд нæ тахтысты, æмæ-иу сæ локатортæ уайтагъд ссардтой. Хъуыддаг фендæрхуызон, немыц «Фау-2»-мæ куы рахызтысты, уæд. Уыдон-иу æвиппайды æрхаудтой Лондоныл, суанг-иу уæлдæфон фæдис сидынмæ дæр нал фæцарæхстысты. Алы ракетæйы дæр уыд 800 килограммы рæмудзæн æрмæг. Æмæ-иу кæд бынтон рæстдзæвин нæ разындысты, уæддæр горæтæн цы фыдбылызтæ хастой, уыдон немыцмæ фаг кастысты. Британийы разведкæ сбæрæг кодта, ракетæтæ Пенемюндæй кæй уадзынц, уый æмæ рахаста центр ныппырх кæныны уынаффæ.

17-æм августы фæсæмбисæхсæв Пенемюнды сæрмæ фæзынд бомбæхæссæг хæдтæхджыты фыццаг къорд, фæлæ иунæг бомбæ дæр не 'рхауд. Бынай уæлдæфон фæдисмæ дæр нæ фæсидтысты. Уалынмæ æнæнхъæлæджы ссыгъдысты рухсгæнæн ракетæтæ, æмæ Пенемюнды райдыдта историйы æппæты тыхджындæр уæлдæфон бабырст. Æртæсæдæ уæззау цыппармоторон бомбæхæссæг хæдтæхæджы центрыл æркалдтой мин фугасон æмæ судзæн бомбæйы. Хæдтæхджыты иу уылæн ивта иннæйы, лыстæг пырх кодта, цыдæриддæр бынай уыд, уыдон – хæцæнгарзæй, бæстыхайæ. Пенемюнды Уæлдæфон Хихъахъхъæнынад разынд æнæбон. Æвæстиатæй фæдзырдтой Берлинмæ, æмæ æхсæвыгон тæхæг куынаггæнджытæ æрæппæрстой дæс æмæ дыууиссæдзы бæрц америкаг «тæхгæ фидар»-ы – хæдтæхджытæ В-27. Фæлæ уæдмæ хъуыддаг ахицæн. Ракетæты центр бирæ рæстæгмæ сæхгæдтой.

Пенемюнды фæмард авдсæдæ адæймагæй фылдæр, уыдонæй бирæтæ уыдысты хуыздæр ахуыргæндтæ, семæ змæлынганæг хæйтты сæйраг конструктор доктор Вальтер Тиль дæр. Уыцы уæлдæфон бабырсты хабар фехъусгæйæ, йæхи фехста инæлар-булкъон Йешоннек, районы Уæлдæфон Хихъахъхъæнынадæн дзуапдæттæг. Фæлæ Пенемюнды хицау инæлар Дорнбергер æмæ Вернер фон Браун СС-ы обергруппенфюрер, æдасдзинады службæйы хицау Кальтенбруннерæн ныфс бавæрдтой, æгасæй ма цы кусджытæ базадысты, уыдоны бон кæй бауыдзæн куыст кæронмæ ахæццæ кæнын. Вермахты уынаффæмæ гæсгæ Польшæйы арæзт æрцыд резервон фæлварæн полигон Фау-2-йыл куыст адарддæр кæнынæн.

Токайы-фырт разамынд кәмән ләвәрдта, советон специалистты уыцы кьорд Пенемюндмә цәуәг фыццаг экспедици нә уыд. Уымәй размә, 1945 азы июны, инәлар-булкьон Серовы бардзырдәй ардәм әртахтысты реактивон хәдтәхджытыл архайәг НИИ-1-ы куджытә, фәлә байрәджы кодтой. 10-әм мартыйы 1945 азы 2-аг Белоруссаг фронт бацыд Пенемюнды районмә, 2-әм майы та центры гарнизон әнәхьәнәй дәр ацыд Нордхаузенмә, әмә иууылдәр сәхи радтой америкагтәм. Уыцы бон, уырыссаг салдәттә рейхстаджы пиллонуадзгә кьултыл сә нәмттә куы фыстой, уәд америкагтә та байстой, аргь кәмән нә уыд, ахәм трофейтә: центры цыппарсәдә сәйраг наукон-техникон кусәджы, документтә әмә, цы арәзтой, уымән хыгьдләвәрдтә, завод «Миттельверк»-ы та фронтмә әрвитынмә цәттә «Фау-2»-йы 100 ракетәйы.

1945 азы АИШ-ы рацыд президент Трумэны бардзырд – уымә гәсгә НСДАП-йы активон уәнгтимә кусыны бар нә уыд. Пенемюнды та ракетәтыл куджытә иууылдәр уыдысты нацистон партийы уәнгтә, Вернер фон Браун та ма 1943 азы суанг штурмбаннфюрер СС-ы цин дәр райста. Цәмәй уыцы бардзырд хәлдыл нымәд ма 'рцәуа, уый тыххәй немыцаг специалисттән әвәстиатәй арәзтой әрхьуыдыгонд профессионалон әмә политикон биографитә, уыдонмә гәсгә иууылдәр уыдысты фәзминаг, әмә-иу уый фәстә кусын райдыдтой Америкайы ракетон центрты. Операцийән радтой ном «Скрепкә», немыцәгтән сә ног биографитә сә гәххәттытәм скрепкәтәй фидаргонд кәй уыдысты, уый тыххәй. 1945 азы майы әмбисы уыцы зынаргь специалисттә әмә архивтә ласт әрцыдысты АИШ-мә, советон хәстон специалисттән та НИИ-1-әй баззәд кәләддзәгтә кьахын әмә Пенемюнды ләггадгәнәг персоналы фәрсин.

Әрмәстдәр иу хабарәй ацыд сә хьуыддаг. Афицертәй иу йәхи хьуыдыйы иуварс ацыд әмә кәләддзәгты 'хсән йә цәст ацахста әрдәгсыгьд цьарджын брошюрә, йә уымәл әддаг цьарыл фыст уыд: «Streng Geheim» – «Бынтон сусәггаг». Уый уыд Зенгеры реактивон хәдтәхәг-бомбәтәхәссәджды проект. Уымән йә техникон характеристикәтә стыр дисы баппәрстой советон специалистты. Йә змәлынгәнән хайы тых уыд 100 тоннаы (махонтән иу тонна әмә әрдәг дәр нә уыд уәд), йә тагьд 30 хатты фылдәр, йә тахты бәрзәнд 300 километры онг, йә дәрддзәг та 25 мин километры. Брошюрә мыхуыргонд уыд 100 экзemplярәй, әмә кәдәмты әрвыст

арцыд, уыдоны номхыгъдмæ гæсгæ йæ арвыстой вермахты сæйраг разамонджытæм, авиацийы министрадмæ, æппæт институттæм æмæ, хæстон авиацийыл чи куыста, уыцы организацитæм се ‘ппæтмæ дæр, стæй, немыцаг специалисттæй-разамонджытæй ракетон техникамæ бар чи дардта, уыдонмæ, ноджы, æфсады чи гæрзифтонг кодта, уыцы хайадмæ дæр инæлар Дорнбергермæ.

Се ссараггаджы тыххæй никæмæн ницы зæгъгæйæ, брошюрæ кусджытæй иуы роны атыыстой, кусæджы хæдтæхæдджы абадын кодтой æмæ йæ Мæскуымæ арвыстой. Фæстæдæр, брошюрæйы проектыл кусæг ахуыргæндты номхыгъд кæм уыд, уыцы хай раргом кодтой æмæ йæ сгарæг къордтæм радтой. Токайы-фырт æмæ йе ‘мгуыстгæнджытæ дæр уыдонмæ гæсгæ агуырдтой немыцаг ракетчикты æнæхъæн Германийы. Уый уыди тынг лыстæг куыст, домдта хиуылхæст æмæ фидардзинад. Уыдон та дæлбулкъон Токайы-фыртæн искæмæй æфстау исын нæ хъуыд.

Немыцаг авиаконструктортæй фон Брауны ракетон программæйы чи архайдта, уыдонæй советон разведкæйы æппæтæй тынгдæр хъуыдаид ахуыргонд Курт Танк. Уый, америкагтæм чи бахауд, уыдоны номхыгъды нæ уыд. Уымæн æмæ уыцы рæстæг Польшæйы резервон ракетон полигоны арæзтады куыста. Сырх Æфсады хæйттæ Польшæмæ куы бацыдысты, уæдмæ Курт Танкæн йæ фæд фесæфт.

VIII

1947 азы февралы Курт Танкыл сæххæст цыппор фараст азы. 1933 азæй хæсты кæронмæ уыд «Фокке-Вульф-Верк»-ы сæйраг конструктор. Йæ проекттæм гæсгæ арæзт æрцыдысты хæсты азты æппæты цыррдæр куынаггæнджытæ Fw 58 «Weihe», Fw 190 æмæ бæрзæндыл ахсæг Ta 152. Хæсты кæрон сарæзта турбореактивон куынаггæнæджы проект Ta 183, æмæ дзы æххæстгонд æрцыдысты реактивон авиацийы æппæты размæдзыддæр идейæтæ. Пенемюнды ракетон центрмæ йæ бакодтой 1945 азы райдайæны, æмæ куыста «Фау-2» аэродинамикæйыл. Советон разведкæ зыдта, АИШ-мæ ласт немыцаг ракетчиктимæ нæ бахауд операци «Скрепкæ»-йы. Æвæццагæн, æмбæхстис кæмдæр Берлины ныгуылæйнаг оккупацигонд секторты.

Курт Танкæн дæлбулкъон Токайы-фырт йæ фæдыл фæхæст бынтон æнæнхæлæджы: 1947 азы февралы кæрон æм иуизæр коттеджмæ

мотоциклыл æрхæццæ капитан Квашнины æрвыст лæг фыстæгимæ. Фыст дзы уыд: «Не ‘нгуыр цымыдисаг цыдæр æрцахста, хъæуы йæ æвæстиатæй æрфæрсын». Григори араст Карлхорстмæ, уым уыд сæрмагондæй цæттæгонд агъуыстытæ, «сау» базары цы дызæрдыггаг адæймæгты бауromынц, уыдоны рæстæгмæ дарынæн.

Æппæты стырдар «сау» базартæ Берлины уыдысты рейхстаджы цур æмæ Бранденбургжы кулдуары районы. Æрвылбон цыфæнды боныхæды дар уырдаæм адæм æмбырд кодтой мингæйттæй. Æрмæст уым уыд балхæнæн кæнæ баивæн исты хæринагтæ. Берлины комендант инæлар Берзарины бардзырдæй гом уыдысты дуканитæ æмæ дзулфыцæнтæ иу-уылдар, æцæг дзы, цы уæй кæной æмæ цы фыцой, уый нæ уыди. Суанг, карточкæтæй цы уыдис балхæнæн, уымæн дар нæ уыд ссарæн. Бирæ берлинагтæ хъæрмхуыпп æмæ кас хæрынмæ цыдысты сырхæфсæддон-ты быдырон хæринаггæнæнтæм, уым-иу сæмбырд дæргъæй-дæргъмæ рад. Фæлæ хæринаг фылдар æлхæдтой «сау» базарты. Ардаæм хастой, бомбæты бынæй æмæ ма сын зынгирвæзтытæй цы баззад, уыдон иу-уылдар: уæлæдарæс, къахы дзаума, хæдзары мигæнæнтæ. Батинкæтæ баивæн уыд хуыйы дзидзайы тушенкæйы къоппыл, гауыз – голладжы ‘рдæг картофыл. Нæлхæйы килæ уыд 600 рейхсмаркæйы, къофийы килæ – 1100-1200 маркæйы, америкаг сигаретты къопп – 20 маркæйы. Сигареттæ дар валютæйы хуызæн уыдысты доллæрты æмрæнхъ. Сылгоймаджы цъындатæ ивтой цыппар «Кэмэл»-ы кæнæ «Честерфилд»-ы къоппыл, бынтон дæрдджын чи нæ уыд, ахæм пьалто – 20 къоппыл. Сæудæджер кодтой алцæмæй дар. Сигаретты блок лæвардта уæлæмхасæн æфтиаг 100 доллары, шнапсы авг – 40 доллары, сапоны къæртт – 5 доллары. Æппæтæй зынаргъдар уыдысты хостæ æмæ сахаттæ. Афтæ дар-иу рауад, æмæ АИШ-ы 3 доллары æмæ 95 центы цы сахат уыд Микки Маусимæ, уый кодта 500 долларыл. Æмæ, америкагтæн сæхицæй æнæхъæн къоппыты дзæгтæй куы райдыдтой æрвитын ахæм сахаттæ, уæд сæ амы хицауад сæрмагонд бардзырд рауагъта, цæмæй америкаг æфсæддон службæхæсджытæн «сау» базармæ цæуыны бар ма уа. Бардзырд халджыты ахстой æмæ сæ ахæстоны дардтой.

Тынг активон æлхæнджытæ уыдысты Сырх Æфсады салдæттæ: цалдар азы мызд сын бафыстой, æмæ æлхæдтой алцы дар – дзаумæттæ, къамисæн аппараттæ, аккордеонтæ, сахаттæ – æмæ сæ æрвыстой, хæсты азты чи смæгуыр, уыцы райгуырæн бæстæмæ.

Ныгуылæн оккупацион зонæты немцымæ карточкæтæ дæр нæ уыдис, уыдонæн мызд фыстой рейхсмаркæтæй, суанг, куыстæттæ æхгæд куы уыдысты, уæд дæр. Маркæтæн сæ аргъ бынмæ тагъд хауд, æмæ немцы архайдтой, куыд гæнæн ис, афтæ рæвдздæр сæ бахардз кæныныл. Скæсæн Берлины алцы дæр уыд бирæ асламдæр, «сау» базартæ сæхимæ æлвæстой сахары æппæт цæрджыты дæр. Рейхстаг советон зонæйы уыд, æмæ йæм хæстæг нæ цæуыныл архайдтой, арæхдæр æвзæрстой Бранденбурджы кулдуары цур базар, бæлвырд кæй никæмæ хауд, уый тыххæй. Ам советон патрульты бæсты иудадзыг дæр уыдысты СМЕРШ-ы кусджытæ хуымæтæг дарæсы, сæ хъус дардтой амынд бæрæггæнæнтæм гæсгæ дызæрдыгтаг адæймæгтæм, æмбæхст нацисттæй чи уыд, уыдонмæ. Уыцы бон, февралы кæрон, контрразведкæйы кусджыты цæст æрхæцыд, иу-цыппор азы бæрц кæуыл цыдаид, ахæм нæлгоймагыл. Йæ уæлæ уыд дæрджын дзаумæттæ, йæ къепкæ – йæ цæстыты онг уагъд, йе уæхскыл – гыццылгомау хордзен. Иудадзыг йæ алыварстæм фæкæс-фæкæс кодта, афтæмæй, аргъыл нæ дзургæйæ, æлхæдта хæлц. Бæлвырд уыд, тагъддæр куы балхæнид, цы йæ хъæуы, уый æмæ тæссаг ранæй куы ацæуид, ууыл архайдта. Чи у, уый бæрæггæнæн гæххæтты фыст уыд: ном – Генрих Хиль, дæсныиад – лаборант, цæрæн бынат – Штеглицы зылд. Штеглиц уыд Берлины ныгуылæн секторы.

Уый кары адæм хаудысты вермахты æнæмæнг мобилиацимæ. Капитан Квашнин уыцы бон радгæс уыд Бранденбурджы кулдуары, уымæ гæсгæ йæ, цавæр æфсæдты службæ кодта, уымæй бафарста. Уый йын дзуапп радта, зæгъгæ, уагъд уыдис службæйæ тъæпкъахы тыххæй, дохтырты гæххæтт дæр æм уыдис. Хиль архайдта йæхи æвæлмонæй дарыныл, суанг ма цыдæр къæйныххуызæй дæр, фæлæ бæрæг уыд, кæй фæтарст. Æмбæхсинаг æм кæй ис, уый дæр ыл зынд.

Хилы машинæйы сбадын кодтой æмæ йæ Карлсхортмæ æрбаластой. Куы йæ басгæрстой, уæд йæ хордзены разынд 10 америкаг тушенкæйы банкæйы, æхсæз банкæйы та сбæзджынгонд адджын æхсыр, айчы ссады стыр дзæкъул æмæ къофийы гыццылгомау дзæкъул. Хиль бамбарын кодта, уыдæттæ иууылдæр, фæстаг азты кæмæ куыста, уыцы профессорæн кæй балхæдта. Профессор йæхæдæг æнæфæразгæ у, базармæ цæуын йæ бон нæ баци.

– Профессор цы хуыйны? – бафарста йæ Квашнин.

– Герр Танк, – дзуапп радта Хиль.

Карл Танк. Уыцы ном хорз зыдта капитан Квашнин. Йæ æрфарст фæурæдта æмæ арвыста дæлбулкхон Токайы-фыртмæ.

Григори Карлхорстмæ куы ‘рбахæццæ, уæдмæ, кæй баурæдтой, уый дæр гыщыл йæхимæ ‘рцыд æмæ советон афицеры йæхæдæг фыццаг афарста:

– Герр оберст, цæмæй мæ аххосджын кæнынц?

– Нырма ницæмæй. Документты хуымæтæджы сгæрст. Мах агурам нацистон партийы зынгæдæр архайджыты æмæ СС-ы уæнгты.

– Æз никуы ницавæр партийы уыдтæн. Æз дæн хуымæтæг æфсæддон службæйæ уæгъд лаборант. Куыд хъуамæ уыдаин СС-ы уæнг?

– Æмæ дæ патрон, профессор Танк та?

– Уый тыххæй æз ницы зонын. Уый политикайæ дард ахуыргонд у. Кæд партийы уæнг уыд, уæддæр, афтæ кæй æмбæлд, уымæ гæсгæ. Мах уый тыххæй никуы ныхас кодтам.

– Цавæр наукон хаххыл куыста профессор Танк? – дарддæр фарста Григори.

– Математик у.

– Цæйбæрц рæстæг æм кусыс?

– Фондз азы. Хæсты размæ мæ баххуырста.

– Æдзухдæр йемæ уыдтæ?

– О, æххуысгæнæг æй иудадзыг дæр хъуыд.

– Пенемюнды дæр-иу йемæ ды уыдтæ?

Хиль фæкуыддæр, æвиппайы исты дзуапп раттынмæ нæ фæцарæхст.

– Не ‘мбарын, цæй кой кæныс, уый. Æз Пенемюнды никуы уыдтæн.

– Ма тыхс, Генрих, – хæлархуызæй йæм сдзырдта Григори. – Мах зонæм, профессор Танк хуымæтæджы математик кæй нæу, уый. Уый у зындгонд авиаконструктор æмæ архайдта фон Брауны ракетон программæйы. Йæ центр уыд Пенемюнды. Мах суанг, уым цæуыл куыста, уый дæр зонæм – «Фау-2»-йы ракетæты аэродинамикæйыл. Лондоныл кæй æппæрстой, уыдоныл.

– Кæд алцы дæр зонут, уæд ма мæ цы фæрсут?

– Цæмæй йæ зонæм, махимæ æмгуыстыл разы дæ æви нæ, уый. Нырма йæ нæма бамбæрстон.

– Æмæ куынæ сразы уон, уæд цы?

– Æвзæр фæнд. Уæд бæлвырддæр райдайдыстæм зонгæ кæнын дæ ивгъуыд хабæрттимæ. Æмæ куы рабæрæг уа, хуымæтæг æфсæддон

службæйæ уæгъд лаборант кæй нæ дæ, фæлæ, зæгъæм, æппынкъаддæр, оберштурмфюрер СС...

– Цы хъуамæ бакæнон?

– Уый æндæр хъуыддаг у, – разыхуызæй загъта Григори. – Мах, Генрих, ды нæ хъæуыс. Профессор Танк нæ тынг хъæуы. Куыд æмбарын, афтæмæй ам кæмдæр Ныгуылæн Берлины æмбæхсы. Мах дæ тыхæй нæ агурам йæ адрес. Фæлæ мæн фæнды йемæ фембæлын. Ис нæм, тынг æй цы сцымыдис кæна, ахæм фæнд. Ды йæм фембæлыны тыххæй мæ курдиат фæхæццæ кæн.

– Фæхæццæ кæндзынæн, кæд æй фенон, уæд, – цыдæр æбæлвырдхуызæй зæрдæ бавæрдта Хиль.

– Æнæмæнг æй фендзынæ, продуктæ йын куы дæттай, уæд. Æви дæ патроны æххормагæй ныууадзынмæ хъавыс? Мæнæ дын мæ телефон. Æрбадзур мæм-иу, фембæлдыл куы баныхас кæнат, уæд. Мæ мыггаг Токаев, дæлбулкъон Токаев. Йæ зæрдыл ын-иу æрлæууын кæн, Мæскуыйы, зæгъ, 1940 азы Хæстон-Уæлдæфон академийы фембæлдыстут.

– Æмæ йæ куына бафæнда фембæлын, уæд та?

– Уæд мын-иу зæгъ, фембæлд нæ уыдзæн. Æндæр дæ ничи ницы домы. Баныхас кодтам?

– Абгемахт, – йæ сæрæй ацамыдта Хиль.

Григори фæдзырдта капитан Квашнинмæ.

– Мæ машинæйы сбад æмæ господин Хилы алас йæ хæдзармæ. Штеглицы цæры. Хорзыл амбæл, Генрих. Дæ продуктæ дæ ма ферох уæнт. Хиль рацыд. Григори Квашнины фæурæдта.

– Æддаг цæстдардæй дыууæйы айс демæ. Æфсæддон дарæсы нæ. Хилы фæдыл цæуæнт. Уый абон æнæмæнг фендзæн Танкы.

Райсомæй капитан Квашнин фехъусын кодта:

– Ссардтой йæ, Хиль сæ комкоммæ бакодта Танкмæ. Цæры Штеглицы, кæлæддзаг хæдзары пъадвалы. Æмбал дæлбулкъон, уромæм æй?

– Ма тагъд кæн. Серовæн æй фехъусын кæнын хъæуы. Уынаффæ уый хæссы.

Инæлар-булкъон Серов дæлбулкъон Токайы-фыртмæ хъуынтъыз цæстæй бакаст.

– Цæимæ æрбацыдтæ? Дзур.

Курт Танкæн йæ адрес кæй базыдтой, уый куы фехъуыста, уæд бæлвырд фæхæлдзæгдæр.

– Аппынфæстагмæ цыдæр уæ къухы бафтыд, æндæр цы кусут, уымæн ницы бæрæг ис, уæ фæдыл цавæрдæр гæххæттытæ ралас-балас кæнут.

– Æмбал инæлар-булкъон, уыдон цавæрдæр гæххæттытæ не сты, фæлæ сусæг архивты документтæ. Сæ аргъ сын нæ ахуыргæндтæ сбæрæг кæндзысты, – Серовы ныхæстимæ не сразы Григори.

– Ма ма ахуыр кæн, зонын æй, – сбустæ кодта Серов. – Дæуæн, Токаев, хæс: Танчы сусæгæй раласынæн къорд бацæттæ кæн. Кæм цæры?

– Штеглицы, америкаг секторы.

– Уый зындæр у. Операци хъуамæ уа ноджы бæстондæр цæттæгонд. Ма йæ ныддаргъ кæн. Танк Мæскуыйы цас тагъддæр балæууа, уыйас хуыздæр.

– Æмбал инæлар-булкъон, бар мын ратт ма хъуыдытæ зæгъынæн?

– Цавæр хъуыдытæ ма дæм хъуамæ уа? Цæй, дзур.

– Ис, кæй зæгъын æй хъæуы, Танчы исты хуызы Мæскуымæ аласæн. Фæлæ растдæр нæ уыздæн хъуыздаг æндæр хуызы бакæнын?

– Æндæр хуызы, уый куыд?

– Гельмут Греттрупы хуызæн.

Гельмут Греттруп уыд немыцаг ракетчик, Пенемюнды разамынд дæттыны æмæ метрологийы системæты управленийы хайады хицау æмæ фон Браунæн йæ иууыл хæстæгдæр кусæг. 1945 азы майы уый дæр йæхи радта америкагтæм. Нордхаузенæй йæ æрбаластой Витценхауз-мæ, АИШ-мæ операци «Скрепкæ»-йы фæлгæты кæй æрвыстой, уыцы специалистты къордимæ йæ цæттæ кодтой уырдаг æрвитынмæ. Сæ ацæуыны æмгъуыдаг цалдæр боны размæ Гельмуты ус Ирмгардтæн куыддæртæй йæ къухы бафтыд, Германимæ немыцаг ракетон технологитæ сахуыр кæныны куыст рацаразыны тыххæй цы советон специалистты къорд æрцыд, уыдонимæ бастдзинад ссарын, æмæ сæ ракуырда, цæмæй фембæлой. Фембæлдысты америкаг æмæ советон хайтты арæныл. Фрау Ирмгардт, бæрзонд бурдзалыг сылгоймаг урс спортивон костюмы, фембæлдмæ æрбацыд йæ астадзыд лæппуимæ. Бамбарын кодта: «Уый, мыййаг, исты æнæзæрдæзæгъгæ хабар куы рауайа, уый тыххæй. Зæгъдзынæн, сывæллонимæ тезгъо кодтам æмæ фæдзæгъæл стæм». Ирмгардт радзырдта, зæгъгæ йын йæ лæджы АИШ-мæ æрвитынц, фæлæ сылгоймаджы æппындæр уырдаг цæуын нæ фæнды. Йæ лæгимæ разы сты Советон Цæдисмæ ацæуыныл, кæд сын уырыссагтæ се ‘дасдзинады, куысты æмæ царды хъæугæ уавæрты тыххæй фидар ныфс бавæрой,

уэд. Хьуыддаг лыг кæнын хьуыд æвæстиатæй. Махонтæ Серовимæ аныхас кодтой. Уый сразы немьцæгты домæнтимæ, æмæ Гельмуты, Ирмгардт æмæ сæ дыууæ лæппуйы арвыстой Мæскуымæ, уырдыгæй та – сакъадах Городомльмæ Селигеры, горæт Осташковмæ хæстæг. Уым ракетон НИИ-йы сæрмагонд филиалы куыстой цыппарсæдæ специали-сты бæрц, 177 бæрц дзы уыдысты немьцæгтæ – профессортæ, наукæты доктортæ æмæ инженертæ, тыхæй Германийæ кæй раластой, кæнæ та бархийæ Гельмут Греттрупы хуызæн чи рацыд, ахæмтæ. Бархионты куысты фæстиуджытæ уыдысты бирæ бæрзонддæр, æвæндонæй кæй кусын кодтой, уыдонимæ абаргæйæ.

Ныр Токайы-фырт Серовæн йæ зæрдыл уыцы лæджы æрлæууын кодта. Афтæ хьуыды кодта: Карл Танкæн уыдис АИШ-мæ ацæуыны фадат, фæлæ дзы не спайда кодта. Чи зоны, махæрдыгæй йын æдас-дзинад æмæ куысты хорз уавæртæй зæрдæ æвæрд куы уа, уэд сразы уыздæн Советон Цæдисмæ ацæуыныл. Æмæ ма йæ ноджы мæскуыйаг радиойæ радзурынмæ дæр куы сразæнгард кæнæм, уэд уый уыздæн хорз пропагандистон эффект.

Иналар-булкьон Серов æрхуымæй бирæ фæрацу-бацу кодта, йæ сæр-иу батылдта, цыма дзы æрмæст уымæн зындгонд варианттæ зылдысты, уыйау. Фæстагмæ загъта:

– Баууæндын мæ кодтай. Архай. Фæлæ кæсгæ кæн, Токаев, Танк нын куы аирвæза, уэд дын дæ сæр де уæхсчътæй фæхицæн кæндзынæн! Бамбæрстай?

– Бамбæрстон, æмбал инæлар-булкьон, – дзуапп ын радта Григори.

Хиль æрбадзырдта дыууæ боны фæстæ æмæ фехъусын кодта, зæгъ-гæ, профессор Танк цæттæ у дæлбулкьонимæ фембæлынмæ, æрмæст цæмæй Токайы-фырт уа иунæгæй æмæ граждайнаг дарæсы.

Григорийы зондахастыл тынг чи фæзынд, уыцы фембæлд рауад къуырийы фæстæ.

IX

«Бынтон сусæггаг. МИ-5-ы директоры хæдивæг Э. Браунмæ майор Д.Хопкинсæй.

Хьуыддаджы афыст.

Сэр, хъусын дын кæнын, махæрдæм ралидзæг дæлбулкьон Токаевы бæрæггæнæн мадзæлтты тыххæй.

Дæ бардзырд æххæстгæнгæйæ, бастдзинад сарæзтон МИ-6-ы оперативон управлениимæ æмæ сын радтон ахæм амындтытæ:

1. Нæ агентурæ Уæрæсейы базонад дæлбулкæн Токаевы хо Нинæ æмæ йæ фыдыфсымæры лæппу Темуры тыххæй: цæрынц Мæскуыйы, йæ иннæ фыдыфсымæры лæппу Хагуди цæры Налцыччы, йæ хæрæфырт Хæритон та – Ирыстоны, Мызуры. Мадзалы нысан – сбæрæг кæнын, дæлбулкæн Токаевы алыгъды тыххæй репресситы бахаудысты æви нæ, уый.

2. Сбæрæг кæнын, Мæскуыйы Жуковскийы номыл Хæстон-Уæлдæфон академийы кусджытæй Токаевимæ хæларæй чи цард, уыдоны истæмæй бафхæрдтой æви нæ, уый.

3. Берлины нæ агентурæйæн раттын хæс, цæмæй сбæрæг кæной СМЕРШ-ы капитан Квашнины хъысмæт.

4. Фембæлын ресторан «Кронпринц»-ы зæрæггæнæг Эльзæ Рихтеримæ æмæ сбæлвырд кæнын, Токаевимæ цы уавæрты базонгæ, уый. Райстам ахæм информаци:

Токаевы хо Нинæ Александровнæ æмæ йæ лæг, æфсæддон службæхæссæг Клыков Михаил Ефимович, фыццагау цæрынц Мæскуыйы, ницавæр æфхæрд баййафгæйæ. Йæ фыдыфсымæры лæппуты Темур æмæ Хагудийы, стæй йæ хæрæфырт Хæритоны тыххæй сæ бон ницы баци ссарын.

1947 азы ноябры Мæскуыйы Жуковскийы номыл Æфсæддон-Уæлдæфон академийы наукон кусджытæй дыууæйы ‘рцахстой, фæлæ, Токаевимæ хæларæй цардысты æви нæ, уый бæрæггонд не ‘рцъд.

Берлины резидентурæ фехъусын кодта, зæгъгæ, капитан Квашнин раздæрау кусы СМЕРШ-ы, æрæджы райста майоры цин.

МИ-6-ы агент Карлхорсты советон госпиталы дохтыр-невропатолог фембæлд Эльзæ Рихтеримæ æмæ ныффыста, цыдæриддæр дзы фехъуыста, уыдæттæ. Æнæхъæнæй йæ æрхæсдзынæн:

«Эльзæ Рихтеримæ фембæлыны тыххæй бардзырд райсгæйæ, иуизæр æрбацыдтæн, кæм зары, уыцы отель «Кронпринц»-ы ресторанмæ. Рестораны зал стыр нæу – дæс æмæ ссæдз стъолы бæрц. Стъолты иу хай бацахстой америкаг æмæ бритайнаг афицертæ, иннæ хай та – тынг хæрзарæзт æмæ æхцаджын немьцæгтæ Ныгуылæн Берлинай. Хæссын кодтой виски æмæ немьцаг зынаргъ сæнтæ. Бирæтæ дзы уыдысты æрыгон сылгоймæгтимæ. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу немьцæгтæ рацыдысты фойемæ æмæ хъуыддаджы ныхас кодтой. Хатгай уыцы хъуыддаджы

ныхасы архайдтой америкаг афицерта дэр. Куыд бамбærстон, афтæмæй цавæрдæр бадзырдтæ арæзтой. Джаз-банд эстрадаейы цагъта ныгуылаей-наг музыка, стьолты æхсæнты кафыдысты. Рестораны атмосфера мын маæ зæрдыл æрлæууын кодта хæсты фыццаг азты Берлин йæ æнæрхæц æмæ талф-тулф хъæлдзæгдзинадæй – уый уыд хæстæг мобилизаци æмæ, фæстæмæ бирæтæ кæцæй нал здæхтысты, уыцы фронтмæ кæнынимæ баст.

Эльзæ Рихтер зарыд концерты программæйы астау. У хæрзконд бурдзалыг сылгоймаг цæсгомы раст æвæрд хæйттимæ. Йæ хъæлæс тынг тыхджын нæу, фæлæ хорз æвæрд. Зарыд Марлен Дитрихы репертуарæй. Уæлдай æнтыстджын уыд йæ зарæг «Лили Марлен», æнæхъæн зал дæр йемæ зарыд. Зард куы фæцис, уæд залмæ æрхызт æмæ бацыд америкагтæм. Сæ иу æй рестораны фæстæ аласта йæ джипыт.

Кæимæ маæ дзурын хъæудзæн, уый куы бамбærстон, уæд дыккаг бон Эльзæйæн йæ хæдзармæ бацыдтæн Фридхофштрассемæ. Маæ бацыд æй батыхсын кодта, фæкъæрцхъус. Фæлæ йын куы загътон, дохтыр дæн, æмæ мын Токаты Григори бафæдзæхста сæ бабæрæг кæнын, йæ чызг рынчын уыд æмæ ныр куыд у, уый базонын, зæгъгæ, уæд мыл баууæндыд. Радзырдта мын: йæ чызгæн йæ рæуджытæ суазал сты æмæ рынчын уыд, фæлæ ныр дзæбæх у; Григорийы ныр афæдзы æмбисы бæрц нал федта. Йæ бинойнаг æм куы ‘рцыд Мæскуыйæ, уæд Эльзæйæн загъта, нал фембæлдзыстæм, зæгъгæ. Эльзæ тынг æхсызгон æнкъарæнтимæ кодта йæ кой: æдде бакæсгæйæ, куыд мадзура æмæ æхгæд зыны, ахæм, дам, нæу. У тынг зæрдæхæлар адæймаг æмæ тынг хорз хæзгул, æмæ, Григорийы фæстæ дзæвгар рæстæг æндæр нæлгоймагмæ йæ бон бакæсын дæр нæ уыд. Æз æй бафарстон, фæстæдæр æй фæрох кодтай, зæгъгæ. Æмæ мын загъта: «О, цæрын хъуыд».

Цалынмæ мах, эрзац-къофи нуазгæйæ, ныхас кодтам, уæдмæ йæ чызг æмбæрзæны фæстæ тухгæ хуыссæныл фынаей кодта. Маæ фарстæн, нæлгоймагтимæ кæм фембæлы, Эльзæ дзуапп радта: «Ам, æндæр ма кæм хъуамæ? Æндæр цæрæн бынат мын най». Радзырдта, зæгъгæ, хæсты размæ ахуыр кодта консерваторийы. Йæ лæг куы фæмард, уæд æй йæ ахуыр ныууадзын бахъуыд. Зарын райдыдта «Адлон»-ы, стæй «Адлон»-ыл бомбæтæ æрæппæрстой. «Кронпринц» йæ зæрдæмæ нæ цæуы, фæлæ йын æвзаргæйæ нæу. Хæрзбон зæгъыны размæ мын бафæдзæхста, цæмæй Григорийæн салæмттæ раттон. Æз ын куы загътон, маæ бон нæ бауыдзæн, уымæн æмæ уый Великобританимæ фæлыгъд,

зæгъгæ, уæд Эльзæ фæххæр кодта: «Уæддæр бакодта афтæ!» Æмæ мын радзырдта, иухатт дзы Григори ракуырда, цæмæй йæ бритайнаг афицертæй искæимæ базонгæ кæна. Цæмæн, уый йын нæ загъта, Эльзæ та йæ нæ бафарста. Йæ курдиат ын сæххæст кодта. Британийы Хæстон-Уæлдæфон тыхты майоримæ Григори фембæлд цалдæр хатты. Цæуыл дзырдтой, уымæн Эльзæ ницы зыдта, фæлæ ныр бамбæрста, Григори Ныгуылæнмæ ацæуыны фæнд уæд кæй скодта. Æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта: «Григорийæ мæ фарстой». Кæд æмæ чи, зæгъгæ йæ куы бафарстон, уæд мын загъта: «Куы фæхицæн стæм, уæд мæм гыццыл фæстæдæр æрбацыд уырыссаг афицер-капитан. Йæхи мын нæ бацамыдта. Рæстæмбис йæ бæрзæнд, мыдхуыз сæрыхуынтæ, схæлфындз, æрбацыд «виллисыл». Тынг лыстæг мæ фæфарста, Григорийы кæимæ базонгæ кодтон, уыцы бритайнаг майорæй».

– Радзырдтай йын?

– О, тынг карзæй мæ фарста. Ноджы ма мын загъта, исты куы бамбæхсон, уæд мын мæ цард сæнад кæнынæн зоны фæрæзтæ, зæгъгæ. Фæтарстæн. Григорийы уый исты бахыгдардта?

Æз ын дзуапп радтон: «Уымæн ницæмæйуал ис бахыгдарæн». Ууыл фæхицæн стæм».

Цы информаци райстам, уымæй нæй хатдзæг скæнæн, дæлбулкхон Токаевы ацыд Ныгуылæнмæ йæ идейон хуыдытимæ баст у, йæхи ныхæстæм гæсгæ, æви советон разведкæйы агент у, уымæн. Йæ æрфыстмæ гæсгæ, Эльзæ Рихтеры цы советон афицер фарста Токаевы тыххæй, уый уыд капитан Квашнин. Дæлбулкхон Токаев æмæ бритайнаг афицеры базонгæйы тыххæй хуамæ уый фехъусын кодтаид иналарбулкхон Серовæн. Æмæ уæд афтæ уайы, зæгъгæ, СМЕРШ гуырысхо кодта Токаевыл. Æмæ бынтон æнæмбæрст у, советон контрразведкæ йын йæ фæндаг кæй не ‘рæхгæдта Ныгуылæнмæ, уый.

*Майор Д. Хопкинс.
1948 аз, 15 февраль»*

Х

Профессор Танк дæлбулкхон Токайы-фыртæн фембæлд цы бон снысан кодта, уыцы бон изæрæй Григори йæ автомобиль «Ганза»-йыл араст Ныгуылæн Берлинмæ. Ванзейы афтид былтыл баурæдта.

Иу-ссæдз минуты фæстæ тар кæлæддзæгтæй фæзынд Генрих Хиль, сбæдт машинæйы æмæ, кæдæм цæуын хъæуы, уый загъта. Уый размæ Григори картæйыл сбæлвырд кодта Танчы хæдзармæ маршрут, фæлæ ныр цыдысты дæрдтыл, фæдсафæн фæндæгтыл. Григори бамбæрста, Хилы нæ фæнды, цæмæй Григори фæндаг бахъуыды кæна, фæлæ дзургæ ницы скодта. Иу-дыууиссæдз минуты фæстæ бацыдысты хæлд хæдзæрттимæ уынггондмæ. Хиль Григорийæн йæ машинæ кæлæддзæгты арфдæр батæрын кодта æмæ йæ уый фæстæ, Танк кæм цард, уыцы пьадвалмæ ныккодта.

Пьадвал уыд, æрмæст ма къултæ цы бирауæладзыг хæдзарæй баззад, уый бын. Иу-фынддæс къæсгонды дзы уым кæддæр хæдзары цæрджытæ сæ инструменттæ, велосипедтæ æмæ уæлдай дзаумæттæ дардтой, ныр та сын ссис цæрæн бынат. Дуæртты мидагæй хъуыст сылгоймæгты æмæ нæлгоймæгты хъæлæстæ, сывæллæтты кæуын. Иу къæсгонды раз Хиль æрлæууыд æмæ рагацау ныхасгонды хост бакодта. Дуары æхгæнæны зæлланг фæцыд, æмæ дуар байгом. Къæсгонды сыгъд алайæ æмбæрзт авгджын фæтагены цырагъ.

– Ёрбахизут, – фæхуыдта сæ хæдзары хицау узалдзыд фæсусгомау хъæлæсæй æмæ цырагъы фитилыл уæлдæр схæцыд. Фæрухсдæр.

Григори акаст йæ алыварсмæ. Хатæн уыд гыццыл, æнæ рудзынг, бынат дзы разынд æрмæст нарæг сынтæгæн æмæ асыччытыл æвæрд дуарæй конд стьолаен. Стьолатыл аив амæд уыдысты чингуытæ æмæ гæххæттытæ, сæ уæлæ та – логарифмон линейкæ. Профессор Танк уыд къæсхуыртæгомау, йæ цæсгом – низæфхæрдхуыз. Тынг фендæрхуызон, 1940-æм азы, немыцаг авиаконструкторты делегацимæ Мæскуыйы Жуковскийы номыл академийы куы уыд, уæдæй нырмæ. Профессор Григорийæн бандонмæ ацамыдта, йæхæдæг та сынтæгыл æрбадт.

– Сбад, герр оберст. Мæ бон дын у къофи скæнын. Ёцæг къофи. Ме ‘ххуысгæнæджы къухы бафтыд кæмдæр гыццыл самал кæнын. Генрих, фæкæс.

Цалымæ Хиль къофийы нæмгуытæ гыццыл æрмгуыройы ссадта æмæ спиртовкæ сыгъта, уæдмæ Танк æнæдзургæйæ каст йæ узæгмæ.

– Дæ изæр хорз, профессор, – райдыдта Григори. – Хъуыды мæ кæныс?

– О, Мæскуыйы базонгæ стæм. Уый тынг раджы уыдис, æндæр царды. Мæ фенын дæ бафæндыд. Цæмæн?

– Мах стыр аргъ кәнаәм де ‘нтыстытәән әмә цәттә стәәм, мах ных-
мә кәй куыстай, уый фәрох кәнынмә, – дзуапп ын радта Григори.

– Америкаә дә хуыдта семә кусынмә?

– О, бамбарын мын кодтой.

– Цәуылнә сразы дә?

– Әз бафәлләдтәән хәстәй. Ныр, хәст куы фәцис, уәд мәм ис әр-
мәстдәр иу фәндиаг: цәмәй мә иуран ныууадзой, фәрох мә кәной.

– Хәст нәма фәцис, профессор, – не сразы йемә Григори. – Ёвәц-
цәгәән, фехъуыстай Черчиллы раныхасы тыххәй Фултоны?

– Фехъуыстон. Тынг сагъәсы мә бафтыдта. Уый у сәрызонды
фәцыд. Иу хәст фәуәвгәйә, иннәмә цәттә кәнын. Истори сә ни-
цәуыл ахуыр кәны. Суанг йә ахәм әнахъинон фәстиуджытәй дәр.

– Уә кьофи, – сә ныхас сын фәскъуыдта Хиль.

– Бузныг, Генрих. Фен кьофи, герр оберст. Ёцәг кьофи тынг стәәм у
Берлины. Генрих, кәдәм цәуыс? – бафарста Танк, Хилы дуары ‘рдәм
фәцәйцәугә куы фәдта, уәд.

– Нә мә фәнды хыгдарын.

– Ам ләуу. Мәнмә ме ‘ххуысгәнәгәй сусәггагәй ницы ис.

– Нә, акәсон. Ёдде уавәр фенон. Мән аххосәй дә ссардтой
уырыссәгтә. Мәхицәән әй никуы ныббардзынән, тыхәй дә куы
акәной, уәд.

Уымән ис гәнән? – бафарста Танк, йе ‘ххуысгәнәг әддәмә куы
ахызт, уәд.

– О, – сагъәсхуызәй бакодта Григори. – Нә ныхасән хорз кәрон
куынаә уа, уәд.

– Цавәр хорз кәронмә әнхәлмә кәсыс?

– Гельмут Греттрупимә зонгә дә? – бафарста Григори, йә фарстән
ын дзуапп нә ратгәйә.

– Зыдтон әй. Мах ныхасмә уый цы бар дары?

– Нырма никәй бон бацис, истори йә цы әвзарәны раз әвәры,
уымәй йәхи фәиуварс кәнын. Гельмут Греттруп равзәрста, сразы
махимә кусыныл. Ныртәккә йә бинонтимә цәры Советон Цәдисы,
арәзт ын ис алы уавәртә дәр кусынән әмә цәрынән.

– Пенемюнды Греттруп «Фау-2»-йыл куыста. Уәрәсейы та цәуыл
кусы?

– Уыцы куыст кәны. Ракетәты куыст.

– Хæстæн та ногæй кусы? Зоныс, герр оберст, немыцаг адæммæ мын æнауынон цавæр миниуæг у? Закъонан коммæгæсдзинад. Æз немыцаг дæн æмæ махиуыл уый тыххæй æлгъ кæнын. Закъонан коммæгæсдзинад адæмæй скæны фосы дзуг, цагъартæ. Æгомыг фос сарæзта махæй Гитлер. Ахæм æгомыг фос сымахæй аразы Сталин. Уый диссаг у! Уыцы æвирхъау хæсты фæстæ, дæсгай милуантæ куы фæмард сты, æнахъинон хъуæгты фæстæ! Нæ, æз дын зæгъын, ницæуыл нæ ахуыр кæны истори!

– Дæхи ма стыхсын кæн, профессор, – дзуры Григори. – Ничи дæ хъавы тыхæй Советон Цæдисмæ ласын.

– Дæхæдæг дæхиуыл æууæндыс? Бардзырд дын ратдзысты, æмæ йæ сæххæст кæндзынæ. Дæ къофи бануаз, æмæ нæ ныхас фæуæм. Æз никуыуал кусдына æн хæсты пайдайæн. Нæдæр Советон Цæдисы, нæдæр Иугонд Штатты. Уый у, мæнæй аразгæ цы у, уымæй мæ къухы бафтæн цæмæн ис, ахæм гыццыл хъуыддаг. Мæ бинонтæ иууылдæр фæмард сты Дрездены. Мæн фæнды семæ сыгъдæг цæсгомимæ сæмбæлын.

Хиль æрбаздæхт æмæ фехъусын кодта, æдде тæссагæй ницы ис, зæгъгæ.

Танк сыстад.

– Хæрзбон, герр оберст. Бузныг, кæй мæм байхъуыстай æмæ дæ дамбацамæ кæй нæ фæлæбурдтай, уый тыххæй. Мæнæн уæлдай нæу, ды цы бакæндзынæ, уый. Дæ намыс дын цы зæгъа, уый бакæндзынæ.

Хиль Григорийы машинæмæ ракодта, фæлæ дзы бадгæ не скодта.

– Æз профессоримæ баззайдзынæн. Цы нæ вæййы, йæ зæрдæйæ фæхъæрзы. Фæндаг ссардзынæ?

– Ссардзынæн.

– Æз æй афтæ дæр бамбæрстон, йæ адрис ын кæй зоныс, уый.

– Æрбадзур мæм-иу, профессор йæ хъуыды куы аива, уæд.

– Нæ йæ аивдзæн.

– Уæддæр мæм-иу æрбадзур. Мæ телефон дæм ис.

Дыккаг бон Григори инæлар-булкъон Серовæн фехъусын кодта:

– Профессор Танк мын ахъуыды кæнынæй зæрдæ бавæрдта.

– Æртæ боны йын фаг у?

– Иу къуыри йын раттæм.

– Хорз, иу къуыри, – æнаббары сразы Серов. – Къуырийы фæстæ Танчы раласынæн къорд бацæттæ кæнын хъæуы.

Къуырийы фæстæ СМЕРШ-ы оперативон куджытæ æхсæвы æрхула кодтой, Штеглицы профессор Танк цы хæдзары пъадвалы æмбæхст, уый алыварс. Фæлæ Танк уым нæ разынд. Æвæдсæфт фæцис йе ‘ххуысгæнæг Генрих Хиль дæр. Дыууæ майы фæстæ рабæрæг, Аргентинайы кæй сты.

XI

Майор Хопкинс-иу конспиративон бæстыхаймæ æмбисбонмæ ‘ввахс фæзынд æмæ иу-цыппар сахаты бæрц фæфарста Токайы-фырты. Уымæй фылдæр сын не ‘нтыст, зын куыст уыд, æмæ-иу дыууæйæ дæр бафæлла-дысты. Фæлæ 1948 азы 24-æм апрелы Хопкинс фæзынд сæумæрайсом, дæлбулкъоны йæ хуыссæнæй сыстын кодта æмæ йын бардзырд радта, цæмæй, Германийæ йемæ цы мундир æрбаласта, уый скæна.

- Фæтагъддæр кæн, Григори, рæстæг нын гыццыл йеддæмæ нæй.
- Кæдæм тагъд кæнæм? – бадис кодта Григори.
- Базондзынæ йæ, – æбæлвырд дзуапп радта Хопкинс.

Машинае сæм æд шофыр хæдзары цур æнхъæлмæ каст. Куыддæр фæстаг бынæтты бабадтысты, афтæ хæдтулгæ уыциу хæст акодта; æдхотых хъахъхъæнджытæ йæ нæ басгæрстой, афтæмæй йæ ных сарæзта Лондонмæ. Фæлæ Лондонмæ нæ бахæцца, фæзылд, йæ иувæрсты цы фæндаг цыд, уымæ æмæ фæсгорæты сосæвæндагмæ рахызт. Сахаты фæстæ разындысты ангартæ, тæхтытæн разамынд чи лæвæрдта, уый бадæн бæрзонд цъупп, уæззау «Ланкастер»-тæ, «Либерейтор»-тæ æмæ америкаг тæхгæ фидæрттæ В-27 камуфляжы ахорæнтæй хъулаæттæй. Машинае æнæкъуылымппыйæ агæпп кодта Контролон уадзæн пунктыл æмæ æрлæууыд, хæдтæхджыты стæхæн æмæ æрбадæн уадздзæджы цы дыууæмоторон æфсæддон-транспортон «Оксфорд» лæууыд, уый цур. Хæдтæхæджы фюзеляжыл уыд бритайнаг Уæлдæфон-Æфсæддон Тыхты бæрæггæнæн нысæнттæ. Куыддæр Хопкинс æмæ Токайы-фырт хæдтæхæджы хуылфмæ бахызтысты, афтæ «Оксфорд» скуыста, бетонæй фæхицæн æмæ хуссарырдæм атахт.

- Кæдæм тæхæм? – бафарста Токаев.
- Берлинмæ.
- Цæмæн?
- Базондзынæ йæ.

Григори бакаст Хопкинсы æрхуым цæсгоммæ æмæ йæм фæрстытæ нал радта, уæддæр ын дзуапп кæй нæ ратдзæн, уый йыл зынди.

Хопкинсæн та, цæуыл хъуыды кодтаид, уый уыд.

Дæлбулкъон Токайы-фырт Советон Цæдисæй иунаг æрбалидзæг нæ уыд: Ныгуылæны сæрмагонд службæты кусын кæимæ бахъуыд, уыдонæй æппæты зындгонддæр уыдис Сталинаен йæхи сæрмагонд секретарь Борис Баженов, фæлыгъд 1928 азы. Йæ чингуытæй æмæ æвдисæн æрмæджытæй Ныгуылæны базыдтой, Политбюройы куысты æмæ йæ уæнгты æмахастыты тыххæй. 1930 азы Константинополæй Францмæ ралыгъд советон сусæг разведкæйы резидент Георгий Агабеков. 1937 азы йæ НКВД амардтой испайнаг-францаг арæныл. Йæ мард ын афтæдæр не ссардтой.

1938 азы Советон Цæдисы политикон æмæ æфсæддон разамынды рæнхъыты сыгъдæггæнаен егъау куыст куы райдыдта, уæд паддзахадон æдасдзинады майор Александр Орловæн Европæйы советон разведкæйы резидент радта Антверпенмæ советон нау «Свирь»-мæ фæзыныны бардзырд НКВД-йы фæсарæйнаг хайы хицауимæ фембæлынмæ. Фæлæ Орлов уырдаем фæзыныны бæсты оперативон фондæй 60 мин долларимæ æд бинойнаг æмæ чызг сусæгæй алыгъд Францмæ, уырдыгæй та Канадæйыл ахызт АИШ-мæ.

Хæсты размæ бæрзонд бынæтты кусæг разамонджытæн æмæ НКВД-йы кусджытæн Ныгуылæнмæ алыгъды сæйраг аххосаг уыд сæ цардæн тæссаг уавæр, фæлæ 1945 азы фæстæ хъуыддаг фендæрхуызон. Уал азы хорз уавæрты ацæрыны фæстæ сæ нал фæндыд Советон Цæдисмæ, фæсхæсты пырхытæм, цæрджытæй хъуырманад коммуналкæтæм, карточкатимæ рады лæууын алцæмæ дæр. Ахæм уыд Канадæйы советон минаварады шифртæ æвæрæг 26-аздыд лейтенант Игорь Гузенко. 1945 азы йын Мæскуыйæ йæ бынатмæ æндæры куы 'рбарвыстой, уæд йæ пьартфел байдзаг кодта сусæг документтæй, булкъон Зарубины, æфсæддон атташейы, фыстæджытæй Советон Цæдисы агенттимæ, афтæмæй бацыд газет «Оттава джорнэл»-ы редакцимæ æмæ сын фехъусын кодта, зæгъгæ йæм ис æвдисæн æрмæг, Канадæйы цы советон шпионты хыз ис, уымæн. Фæлæ йын редакци йæ документтæ ницæмæ 'рдардта, бауынаффæ йын кодтой, цæмæй сæ пьæлицæйæн фенын кæна. Гузенкойæн зынтæй, фæлæ йæ къухы бафтыд контрразведкæ æмæ Канадæйы ус-къаролы бæхджын пьæлицæйы йæхимæ æркæсын

канын. Уым, пьартфелы цы уйд, уыдэттæ куы федтой, уæд æй йæ бинойнаг æмæ гыццыл лæппуимæ хъахъхъæнджыты 'вджид бакодтой.

Шифртæ æвæрæджы сусæг документты (уыдысты сæдæйæ фылдæр) æмæ йæхи æвдисæн ныхасы азарæй раггом Канадæ, АИШ æмæ Великобританийы наукон куыстуæтты æмæ хицауады америкаг атомон проекты архайæг советон агентты æнæхъæн хыз. Уыцы агенттæй иуæн уйд оперативон псевдоним Алек. 1945 азы фæззæджы Алек Канадæйæ ацыд Европæмæ, уым куысты ныллæууыд Лондоны Кинг-колледжы. Алек булкъон Заботинаæн фехъусын кодта, зæгъгæ, æнхъæлмæ кæсдзæн бастдзинадмæ алы мæй дæр 7, 17 æмæ 20 бонты Британийы музей Грит-Рассел-стритыл. Канадæйы премьер-министр Кинг Британийы премьер Эттлимæ, советон шпион Лондоны ис, зæгъгæ, хабар куы фæхæццæ кодта, уæд Эттли МИ-5-æн бардзырд радта, цæмæй, Алек кæй псевдоним у, уыцы адæймаджы сбæрæг кæной. Зыдтой, кæй агурынц, уымæн йе 'ддаг бакасты бæрæггæнæнтæ: ныллæггомау, йæ сæрыл стыр гæмæхтæ, дары кæсæнцæстытæ, йæ рихитæ Чарли Чаплины рихиты хуызæн. Уый разынд 33-аздыд физик, доктор Аллан Нанн Мэй. Рабæрæг: у галиурадикалон цæстæнгасыл хæст, 1936 азы уйд Советон Цæдисы æмæ уæд ссис Советон Цæдисы Сæйраг разведкæйы агент.

Чи у, уый куы рабæрæг, уæдæй фæстæмæ Мэйы фæдыл зылдысты МИ-5-ы кусджытæ. Уыдонæй иу уйд майор Джордж Хопкинс дæр. 1946 азы 3 февралы америкаг радио фехъусын кодта, зæгъгæ, Канадæйы раггом шпионты егъау хыз. Мэймæ фæсидтысты, Англисы ядерон иртасæнты фарстатыл чи куыста, уыдоны штаб-фатермæ. Уым ын загътой, шпионажы йæ кæй аххосджын кæнынц. Фыццаг ницы хъæр кодта, фæлæ стæй басаст, советон минаварады кусджытимæ йын бастдзинад кæй уйд, ууыл. Аллан Нанн Мэй слестгæнджытæн фехъусын кодта, зæгъгæ йæ ахæм хуызы фæндыд æнæхъæн дунейы æдасдзинад бахъахъхъæныны хъуыддагмæ йæ чысыл бавæраен бахæссын. Физикы æвдисæнтæ ма Британийы сәрмагонд службæты бафтыдтой ноджыдæр ядерон энергетикæйы иу шпионы фæдыл. Уый уйд америкаг ахуыргонд Клаус Фукс. 1946 азы майы мæйы Мэйæн рахастой 10 азы ахæстоны фæбадыны тæрхон. Канадæ, АИШ æмæ Великобританийы гуырысхо кæуыл кодтой, уыцы æхсæз æмæ ссæдз адæймагæй иуæндæсæн тæрхон рахастой, дæс дзы растгонд æрцыдысты, фондзмæ та дзы ницы аххос ссардтой æмæ сæ суæгъд кодтой:

Гузенкойы хъуыддагыл конфиденциалон фембæлды æрдзырдтой Канадаы премьер-министр Кинг, АИШ-ы президент Трумэн æмæ Великобританийы премьер-министр Эттли. 1946 азы июны канадаыаг паддзахадон къамис бацæттæ кодта хыгъдлæвæрд шпионажы ныхмæ йæ архайдæ фæстиуджыты тыххæй. Уыдис дзы 733 сыфы. Хыгъдлæвæрды банысан кодтой, зæгъгæ, Советон Цæдис æппæтадамон конференциты йæ раныхасы фæсиды сабырдзинад æмæ æдасдзинад хъахъхъæнынмæ, æцæгдзинадай та йæхæдæг сусæгæй цæттæ кæны æртыккаг дунеон хæст. Афтамæй, Гузенкойы хъуыддаг ссис, æнæхæцæнгарз кæнæ «уазал» хæст кæй хонынц, уый тæккæ райдайæны Советон Цæдисмæ иннæ бæстæты ахаст аивыны сæйрагдæр аххосæгтæй иу.

Шифртæ æвæрæджы документты уыд советон агент, МИ-6-ы бæрзонд бынаты кусæг Ким Филбийы, англисаг интеллектуалты «кэмбриджаг пятерка»-йæ иуы кой. Ким Филби бирæ азты куыста советон разведкæйы. Æххæстæй йæ раргом кодтой æрмæст 1963 азы, Бейрутæй Мæскуымæ куы алыгъд, уæд. Нырма та уал Британийы контрразведкæ, йæ къухы ницы ‘фтыд, афтамæй архайдта, Советон Цæдисмæ ахсджиаг хæстон æмæ политикон информаци чи хæццæ кæны, уый базоныныл.

Фæстæмæ Советон Цæдисмæ здæхын чи нæ бакуымдта, стæй Советон Цæдисæй иннæ фарсмæ алидзджытæ МИ-5-æн уыдысты зынаргъ лæварау. Фæлæ уыдонимæ кусын хъуыд уæлдай хъавгæдæрæй. Æдзухдæр тæссаг уыд, иннæ фарсмæ алидзджыты хуызы советон разведкæйы агенттæ куы разыной, уымæй.

Ууыл хъуыды кодта майор Хопкинс дæр хæдтæхæджы. Æрмæст фæстагмæ загъта дæлбулкъон Токайы-фыртæн, Берлинмæ цæмæн тæхынц, уый.

Уырыссаг æвзагæй Безаты Фаризæйы тæлмац

Уыдзæн ма

ХЪАЙТАРТЫ ФÆЛГОНЦТÆ НЫВÆНДÆГ

Тауаситы Сослæнбеджы райгуырды 130 азы бонмæ

Курдиат æмæ фæллоуы рухсæй æххæстæй хайджын уыд ЦИ АССР-йы æмæ Башкирийы АССР-йы адæмон нывгæнæг, ССР Цæдисы Паддзахадон премийы лауреат, Хæстон Сырх Тырысайы ордены æмæ Фæллойдон Сырх Тырысайы дыууæ ордены кавалер, Аивæдты академийы Сызгъæрин майданæй хорзæхджынгонд Тауаситы Дафайы фырт Сослæнбеджы фæндаг аивады бæрзæндтæм.

Чи зоны, куыд рауадонд Дыгургомы Фæсналы хъæуы райгуыраг лæппуйы хысмæт, хохæгты 'хсæн курдиатджын фæсивæд агурыны паддзахадон политикае куынае парахатгонд цыдæнд, уæд. Суинаг нывгæнджыты къордмæ кæй бахауд, уымæй сбæрæг йæ цардвæндаг – ахуырмæ æрвыст æрцыд Беттырбухы Аивæдты академимæ.

Цалымæ ахуыр кодта, уæдмæ йæ зондамонджыты хæслæвæрдмæ гæсгæ æмбырд кодта хохаг нывæфтыдтæ æмæ аивадон цыртдзæвæнтæ, æвзæрста хохæгты цардыуаджы миниуджытæ.

Студент ма уыд, афтæмæй райдыдта равдыстыты архайын. «Советон Цæдисы адæмты цардыуаг», зæгъгæ, уыцы равдысты тыххæй 1926 азы газет «Красная звезда» фыста: «Цалдæр сæдæ экспонатæй сæрмагонд ныхасы аккаг сты Рыловы пейзажтæ, Тауасийы-фырты æмæ Манизеры скульптурæтæ».

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты размæ скульптор бацархайдта къорд æппæтцæдисон равдысты, фашистимæ тохы рæстæг та йе 'ргомылдæр аздæхта ивгъуыд дугты хъайтартæм. Кусынмæ æрвыст æрцыд Уфамæ, æмæ бавнæлдта нæрæмон башкираг хъайтар Салават Юлаевы фæлгонц нывæндынмæ. Горæты Аивадон музейы йæ эскиз æвдыст æрцыд 1942 азы майы Башкирийы нывгæнджыты куыстыты равдыст «За Родину»-йы фæлгæты. 25 азæй йыл фылдæр фæкуыста Тауасийы-фырт, æмæ 1967 азы цыртдзæвæн сфидыдта Уфайы.

Йæ райгуырæн Ирыстонимæ йын кæддæриддæр бастдзинæдтæ кæй уыд, уымæн æвдисæн у, УСФСР-йы фидæны адæмон нывгæнæг Дзанæгаты Чермены курдиат кæй раиртæста æмæ йæ Мæскуымæ йæхицæн æххуысгæнæгæй кæй фæхуыдта, уыцы хъуыддаг дæр. Ёрыгон скульптор бригадиры хуызы дзуапп лæвæрдта Салават Юлаевы бæхы фæлгонц аразыныл.

1952 – 1953 азты скульптор Тауаситы Сослæнбег архитектор Исмагил Гайнутдиновимæ иумæ скодтой Советон Цæдисы дыууæ хатты Хъæбатыр Плиты Иссæйы бронзæ бюст Дзæуджыхъæуы.

Уыцы хъуыддагæй дзæвгар раздæр, суанг 1939 азы, хаст æрцыд номдзыд ирон фыссæг Хетæгкаты Къостайæн Дзæуджыхъæуы цыртдзæвæн сæвæрыны уынаффæ. Хæсты фæстæ йæ æххæст кæнын райдыдтой, æмæ 1955 азы Ирон театры раз фæзы æвæрд æрцыд Тауаситы Сослæнбеджы куыст.

Алы азты зындгонд скульпторы куыстытæ æвдыстæуыд Мæскуыйы, Ленинграды, Ашхабады, Ташкенты, бирæ æндæр горæтты, ныридæгæн та сты раздæры Советон Цæдисы республикæты бирæ музейты.

«Стыр æмæ рухс курдиат» хоны йæ мысинæгты æнæхъæн дунейыл дæр зындгонд æмзæххоны Уæрæсейы сгуыхт нывгæнæг Дзбойты Михал: «Тауаситы Салават æмæ Юлаев Сослæнбег» куы зæгъон, уæд ницæмæй фæрæдидзынæн. Скульптор æмæ йæ уацмыс кæрæдзийæ атонын куы нал фæкомынц, уæд уый сфæлдыстадон амонд у. Салават Юлаевы фæлгонцы равдыстæуыд башкираг адæмы уд æмæ зæрдæ.

Уый тыххæй нымайынц башкирæгтæ Тауасийы-фырты сæхионыл, хонынц æй «Башкирийы фырт». Цы кад ын кæнынц, цы бæрзонд æй æвæрынц, ууыл дзурæг у, Сослæнбеджы Салават республикайы гербыл нывгонд кæй у, уый.

Скульптурон уацмыс арæст у классикайы æппæт домæнтæм гæсгæ. Уæлдæр аивадон ахуыргæнæндæтты скульпторы дæснийады сусæг-дзинæдтæ ацы куыстмæ гæсгæ кæй амонынц, уый хуымæтæджы нæу.

Лæгæй-лæгмæ фембæлды тыххæй та мысы: «Уый уыдис Мæскуыйы 1971 азы зымæджы. Соскъиты Владимиримæ уæд ахуыр кодтам Суриковы номыл Аивадон институты. Тауаситы Сослæнбегæн Салават Юлаевы цыртдзæвæны тыххæй Советон Цæдисы Паддзахадон преми саккаг кодтой, уый куы базыдтам, уæд нæ бафæндыд скульпторæн арфæ ракæнын. Бадзырдтам æм телефонæй æмæ баныхас кодтам, æрмæдзмæ йæм кæй бацæудзыстæм.

«Къамисы уæнгтæй чидæртæ æнхæл уыдысты, Юлаевыл кусгæйæ мæ сæ критикон-æфхæрæн ныхæстæй хыгдаргæ кæнынц, зæгъгæ, фæлæ мын уымæй æххуыс фесты. Аивадон советы сæрдар та мын комкоммæ загъта, демæ, дам мæ авторæй куынæ ныффыссай, уæд дæ Салават æвæрд никæд æрцæудзæн. Мæхинымæр ахъуыды кодтон, уый фендзыстæм, зæгъгæ», – радзырдта нын йæ уацмысы тыххæй.

Ныхас рацыд Къостайы цыртдзæвæныл дæр. Æвæццæгæн, йæ

хуыстыл æрцыдысты, Къоста поэты нæ, фæлæ æфсæддон разамонæджы хуызæн у, зæгъгæ, уыцы ныхæстæ. «Мæ нывмæ гæсгæ архитектор скодта ахæм композици: Къоста лæууы Ныхасы астау æмæ дзуры адæммæ, йæ фæдонтæм. Къоста канд поэт нæу, фæлæ у тохгæнæг, адæмы уды цардæгас фæлгонц. Уымæ гæсгæ йæ бæллицтæ нывæндæг поэтæй æвдисын нæ хъæуы», – загъта нæ фысым.

Æз бадтæн æмæ ныв кодтон нæ номдзыд æмзæххоны. Фæстæдæр сарæзтон композици «Скульптор Тауаситы Сослæнбег». Уыд Æппæтуæрæсеон равдысты Мæскуыйы, уым æй чидæр балхæдта, æмæ, кæм ис, уый бæрæг нæу.

Дзанагаты Чермен
æмæ Тауаситы Сослæнбег

Ахуыры рæстæг Дзбойы-фырты курсæн лекци кæсынмæ бацыд аивадиртасæг профессор Юрий Колпинский. Йемæ бахаста францаг журнал. Иу уацæй ахуыргонд ратæлмац кодта ахæм скъуыддзæг: «Памятник Петру I работы Фальконе в Санкт-Петербурге говорит о расцвете Европы, памятник же Салавату Юлаеву в Башкирии работы Тавасиева говорит о расцвете Азии». Уыцы ныхæстæ фыста францаг аивадиртасæг!

Тауаситы Сослæнбег йæ цардæй ахицæн 1974 азы, фæлæ йын аивады йæ тырысахæсджытæ фесты йæ чызг Галинæ æмæ йæ фырт Ростан – систы нывгæнджытæ. Уыцы фæндагыл ацыд Ростаны фырт Ростан дæр.

МАЙРÆМЫХЪУАТЫ Фатимæ,
Ирон æвзаджы рæзты центры
ахуырадон-методикон хайады
сæргълаууæг

НЫВМÆ ГÆСГÆ ФÆЛТÆРÆНТЫ ХУЫЗТÆ

Нывмæ гæсгæ куыст методикæйы хауы ныхасы рæзтыл куыстыты системæмæ, æххæст кæны коммуникативон хæстæ, йæ фæрцы рæвдздæр кæнынц скъоладзауты ныхасы арæхстдзинæдтæ, сæйрагдæр та – хи хъуыдытæ æргом кæныны арæхстдзинад.

Нывмæ гæсгæ куыстытæй канд аивадон уацмыс æвзарыны æмæ ныхасы аивгæнæн мадзæлттæй пайда кæныны арæхстдзинæдтæ нæ рæзынц, фæлæ ма ахуырдаутæ фæцалх вæййынц алыхуызон ахуырадон архæйдтытæ æххæст кæныныл. Рæзы сæ хъуыдыкæнынад, разæнгард вæййынц хибарæй куыстмæ.

Мадæлон æвзаг амоныны методикæйы нывмæ гæсгæ куыстæн ис алыхуызон фæлтæрæнтæ. Сæ ахуырадон архæйдтытæй сæ адихгæнæн ис цалдæр хуызыл. Равзардыстæм сын сæ сæйрагдæртæ, ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн нывимæ куыст парахатдæр кæнынæн æххуыс чи у, уыдон.

Стыр æргом здахын хъæуы нывы композицимæ. Нывы композици равзарынц йæ аивгæнæн мадзæлтты анализимæ иумæ, нывы мидисмæ лæмбынæг кæсгæйæ, йæ сюжетмæ йын хъус даргæйæ. Ахуыргæнæгæн йæ бон у, нывмæ тематикон æмæ эмоционалон æгъдауæй хæстæг чи у, кæнæ та дзы цæхгæр чи хицæн кæны, ахæм аивадон уацмыстæ райсын дæр, кæрæдзийыл сæ абарын, нывы сюжет æмæ эмоционалон ахуырст æнцондæр бамбарынаг æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм литературон æмæ музыкалон уацмыстæ бацагурын.

Ахадгæ куысты хуызыл нымад у нывмæ гæсгæ беседæ. Беседæйы фæрстытæ аразгæ сты нывы сюжетай, йæ композицийæ.

Ныв æвзаргæйæ, æнæмæнг кæнын хъæуы дзырдутон куыст. Равзарын æмбæлы, ахуырдаутæн нывы мидисыл æрдзурынаг æххуыс чи фæуыдзæн, ахæм дзырдтæ, дзырdbæстытæ æмæ цыбыр хъуыдыйæдтæ.

Ныв хуыздæр равзарынаг æххуыс сты, йæ сюжет æмæ тематикæ-

мæ хæстæг чи у, ахæм тексттæ. Зæгъæм, цардыуаджы нывы æвдыст фæцауы бæлвырд цау кæнæ, нæ алыварс фенæн кæмæн вæййы, ахæм фæзынд. Ахæм нывы мидис хуыздæр банкъарынаен скъоладзаутæн феххуыс уыдзысты темæимæ баст тексттæ (пейзажон ныв равзарынаен æххуыс уыдзысты æрдзыл фыст уацмыстæ).

Урочы гæнæнтæ куыд амонынд, уымæ гæсгæ радзурын фембæлы нывы истори, йæ авторы царды хабæрттæ.

Нывмæ гæсгæ фæфыссынц сочиненитæ. Куыст фæрогдæр кæнынаен скъоладзаутæн раттæн ис сочиненийы райдайæн, йæ астæуккаг, кæнæ та кæронбæттæн хай. Сочинени фыссынаен æххуыс сты æнцойгæнæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ.

Ранымæд куысты хуызтæ æххæстгонд цауынц, нывыл бакусынаен цы сæрмагонд урок скæнынд, уым кæнæ та хицæн фæлтæрæнгай кæцыфæнды урочы дæр.

Нывмæ гæсгæ куысты хуызтæ сæ нысан æмæ, куыд æххæстгонд цауынц, уымæ гæсгæ адихгæнæн ис цалдæр къордыл.

Фæлтæрæнты фыццаг къорд (аналитикон) рæзын кæнынц ахæм коммуникативон арæхстдзинæдтæ, куыд уацмысы темæ æмæ сæйраг хъуыды бæрæг кæнын; аивгæнæн мадзæлттæ (хуыз, рухс, нывы фон, нывы композицийы анализ æ. а.д.), нывтæ сæ жанртæм æмæ темæтæм гæсгæ хицæн кæнын, алыхуызон нывгæнджыты куыстытæ (сæ стиль æмæ тематикæ) кæрæдзийæ иртасын. Ардæм ахæссæн ис фæлтæрæнтæ:

1) ахуырдауты нывмæ лæмбынаг бакæсын кæнын (ам ма спайда кæнæн ис музыкæйæ дæр);

2) ахуырдауты бафæрсын, нывмæ кæсгæйæ сæм цы хъуыдытæ сæвзæрд, уыдонæй («Уæ цæстытæ бацъынд кæнут æмæ, нывы цы фæдтат, уый радзурут»);

3) банкъарын кæнын нывы «зæлынад» («Цавæр зæлтæ фехъусæн ис, нывмæ кæсгæйæ?»);

4) ахуырдауты нывмæ «бахызын кæнын» («Нывы тыгъдады (йæ мидæг) куы фестиккат, уæд цы ми кæниккат?»);

5) нывмæ гæсгæ диалог саразын; нывы персонажтимæ аныхас кæнын;

6) нывы жанр сбæрæг кæныныл куыст («Цавæр у ныв йæ жанрмæ гæсгæ? (пейзаж, портрет, натюрморт, цардыуаджы ныв)» æ. а.д.);

7) нывы темæ сбæрæг кæнын.

Фæлтæрæнты дыккаг къорд (синтетикон) арæзт у ахуырдауты

иумайаг ахаст аивадон уацмысмæ сбæрæг кæнынмæ. Сæ нысан у сывæллæтты ассоциативон хъуыдыгæнынад райрæзын кæнын, аивадмæ сын сæ эмоционалон ахаст раргом кæнын, уацмыстæ кæрæдзийыл барын сын бацамонын, цалдæр уацмысы анализæй хатдзæг кæнынмæ сарæхсын. Ардæм ахæссæн ис ахæм куысты хуызтæ:

1) нывы темæимæ баст литературон уацмысы (æмдзæвгæйы, радзырды, аргъауы) темæ æмæ сæйраг хъуыды, йæ аивгæнæн мæдзæлттæ равзарын, нывыл æнцой кæнгæйæ;

2) сбæрæг кæнын (кæрæдзийыл абарын), нывмæ кæсгæйæ æмæ музыкалон уацмысмæ хъусгæйæ, цы æнкъарæнтæ сæвзæры, уыдон;

3) алыхуызон аивадон уацмысты мидис кæрæдзийыл сбæттын («Музыкамæ хъусгæйæ, уæ цæстытыл цы уайы, уый сныв кæнут», «Пейзажон æмдзæвгæйы хъуыды ахорæнтæй равдисут»);

4) лæвæрд æмбисæндты 'хсæн ссарын, нывы сæйраг хъуыды кæцы æргом кæны, уый;

5) сæ тематикамæ гæсгæ хæстæг нывтæ кæрæдзийыл абарын;

6) сæ сæйраг хъуыдымæ гæсгæ хæстæг нывтæ кæрæдзийыл абарын;

7) сæ сæйраг хъуыдымæ гæсгæ алыхуызон нывтæ кæрæдзийыл абарын;

8) нывы сюжет – архайд, персонажты æддаг бакаст, сæ зæрдæйы уаг пластикайæ равдисын («коплей» – цæсгомæ змæлдæй, къухæй амонгæйæ, лæудтытæй, змæлдтытæй æ. а.д.).

Æртыккаг къорды фæлтæрæнтæ æххæст кæнгæйæ, ахуырдау-тæм сæвзæры аивадон уацмысæн (нывæн) иумайаг анализ кæныны арæхстдзинад нывæн йæ мидис, йæ структурон арæзт, йæ аивадон мæдзæлттимæ æмбастæй. Ацы къордмæ бахæссæн ис фæлтæрæнтæ:

1) бацамонын нывы сæргонд («Куыд уæм касы, нывæн ахæм сæргонд цæмæн ис? Уæ хъуыды бафидар кæнут»);

2) нывæн сæргонд æрхъуыды кæнын («Нывæн сæргонд æрхъуыды кæнут. Нывы хицæндзинадтæй уын цы феххуыс ис ахæм сæргонд æрхъуыды кæнына?»);

3) абарын сывæллæтты æрхъуыдыгонд сæргæндтæ нывы сæргондимæ;

4) лæвæрд сæргæндтæй иу равзарын (ахуыргæнæг сæ рагацау бацæттæ кæны);

5) сæргондмæ гæсгæ нывы темæ, йæ мидис базонин;

6) нывы рахицән кәнын (ссарын), фәлгонц саразынән әххуыс чи у, уыцы элементтә, характеристика сын раттын;

7) нывы ахорәнты хуызтән характеристика скәнын, әрдзурын, цы әнкъарәнтә әвзәрын кәнынц, уыдоныл;

8) әрдзурын, авторы хъуыды, йә идея нывы куыд равдыстәуыд, иумәйагәй нывгәнәгән йә хъуыды куыд раргом, ууыл;

9) әрдзурын, нывы сәйраг хъуыды куыд раргом, ууыл; сәйраг хъуыды раргом кәнынән цы әххуыс сты ахорәнты хуызтә, композици, рухс бынәттә ә. а.д.;

10) нывы персонажтән характеристика раттын (се ‘ддаг бакаст, сә лауд, сә цәстәнгас әмә уәләдарәсмә гәсгә); сбәрәг кәнын, персонажты ‘хсән цы ахастдзинәдтә ис, уый;

11) скәнын иумәйаг хатдзәг нывы жанры тыххәй: «Цавәр ныв у? Цәмәй бәрәг у? Уә хъуыды бафидар кәнут»;

12) нывы бындурыл фыст тексты (кәнә сочиненийы) анализ: тексты структура, йә мидис, йә аивгәнән-нывәфтыд мадзәлттә («Текст хәйттыл адих кәнут», «Сбәрәг кәнут тексты хәйтты бастдзинады мадзәлттә», «Куыд әмә цавәр фәрәзтәй баст сты кәрәдзийыл текстаразәг хъуыдыйәдтә?» ә. әнд.).

Фәлтәрәнты цыппәрәм къорд әххуыс у ахуырдауты дзырдует фәхъәздыгдәр кәнынән. Куысты хуызтә әххәст кәнгәйә, ахуырдауты дзырдуетмә бацәудзысты, канд ныв равзарынән әххуыс чи фәуыдзән, ахәм дзырдтә нә, фәлә ма сын хи хъуыдытә әргом кәнынән чи бәздзән, ахәм фәлтәрәнтә дәр:

1) ләвәрд дзырдты ‘хсән ссарын, ныв равзарынән әххуыс чи уыдзән, ахәмтә;

2) карточкәтыл фыст контекстуалон синонимтимә куыст («Бакәсут дзырдтә әмә дзырdbәстытә (зәгъәм, нывгәнәг, автор, нывы автор, ныв сфәлдисәг). Пайда кәнын сә хъәуы, ныв әвзаргәйә, бесәдәйы рәстәг әмә нывмә гәсгә сочинени фысгәйә. Дзырдтимә хъуыдыйәдтә саразут»);

3) ләвәрд дзырдтә синонимтә ссарын, семә дзырdbәстытә саразын («Әрбакәсут нывмә. Цавәр хуызтә дзы уынут? Дзырд «бур»-имә дзырdbәстытә саразут. Цавәр предметтән ис бур хуыз?»);

4) микротемәтәм гәсгә дзырдтә әрхъуыды кәнын («Цавәр миногонтәй әмә мивдисджытәй спайдагәнән ис персонажы әддаг ба-

каст / удыхъæды миниуджытæ рагом кæнынæн? (Зæгъæм, Калманты Батыры ныв «Чындзыл разгæмттæ кæнынц»-ы зæронд нанайы æддаг бакастыл дзургæйæ»); «Лæвæрд дзырдтæй равзарут, Дзантиаты Юрийы ныв «Хосгæрстæй»-ы разæй цы æрыгон лæппу цæуы, уый миддуне рагом кæнынæн»);

5) дзырдуатон куысты алыхуызон мадзæлттæй пайда кæнгæйæ, дзырдты нысаниуджытæ бацамонын (æмбарынгæнæн дзырдуаты йын йæ нысаниуæг бакæсын, дзырд контексты сæвæрын; дзырдæн морфемон / дзырдарæзтон / этимологион анализ скæнын; дзырдмæ синонимтæ / антонимтæ ссарын æ. а.д.);

6) хъуыдыйады ссарын, йæ нысаниуæгмæ гæсгæ раст пайдагонд кæмæй не 'рцыд, ахæм дзырд, хъæугæ дзырдæй йæ байвын;

7) лæвæрд дзырдты 'хсæн ссарын æнкъарæнтæ æвдисæг дзырдтæ («æнкъарæнты дзырдуат») («Цавæр æнкъарæнтæ рагом кæнын хъавыд нывгæнæг ацы нывы?», «Цавæр дзырдтæй спайда кæндзыстут уе 'нкъарæнтæ рагом кæнынæн?»);

8) лæвæрд дзырдты 'хсæн ссарын удыхъæды миниуджытæ æвдисæг дзырдтæ;

9) нывгæнынады аивады терминтимæ куыст, сæ нысаниуджытæ сын бацамонын, хи ныхасы мидæг сæ пайда кæныныл ахуыр кæнын.

Фæлтæрæнты фæндзæм къорд æххæстгонд цæуы нывы темæимæ кæнæ нывгæнæджы цард æмæ сфæлдыстадимæ баст текстты бындурыл. Ардæм бахæссæн ис ахæм куысты хуызтæ:

1) сфæлдыстадон диктанттæ ахæм хæслæвæрдтимæ:

- текст баххæст кæнын миногонтæ æмæ мивдисджытæй, æмхуызон уæнгтæй, бавæргæ æмæ бахæсгæ арæзтытæй, иртæстгонд уæнгтæй;

- текст баххæст кæнын персонажтæй иуы (кæнæ архайд кæм цæуы, уыцы бынаты) æрфыстæй;

- текст архайд æндæр афоны ныффыссын (мивдисджыты афон аивын), текст дзырдтæ æндæртæй (синонимтæй кæнæ антонимтæй) байвын;

2) нывы кæнæ нывгæнæджы тыххæй текстты бындурыл изложени ныффыссын;

3) нывы кæнæ нывгæнæджы тыххæй фыст текст хи ныхæстæй радзурын;

4) нывы тематикаимæ баст текстты структурон-мидисон анализ æ. æнд.

Фæлтæрæнты æхсæзæм къорд скъоладзауты цæттæ кæны хуызæджы бындурыл нывмæ гæсгæ сочинени фыссынмæ. Нывимæ баст æнцойгæнæн æрмæджытæ (дзырдтæ, дзырdbæстытæ, хъуыдыйæдтæ), рагацау фыст хи чысыл тексттæ, литературон уацмыстæй ист текстты фрагменттæ, бæлвырд рекомендацитæ (амындтытæ) ахуырдаутæн хорз æххуыс сты нывмæ гæсгæ æххæст сочинени ныффыссынæн.

Ахæм фæлтæрæнтыл нымад сты:

1) лæвæрд æнцойгæнæн дзырдтæ, дзырdbæстытæ æмæ хъуыдыйæдтæй пайда кæнгæйæ, сочинени-миниатюрæ ныффыссын;

2) нывы микротемæтæ сбæрæг кæнын, сæ раргом кæнынæн цы æнцойгæнæн дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ хъæуы, уыдон микротемæтæм гæсгæ кæрæдзийæ фæхицæн кæнын, рахицæнгонд æрмæджытыл æнцой кæнгæйæ, сочинени ныффыссын;

3) сочиненийы райдайæныл куыст: нывмæ гæсгæ сочиненийæн иумæ æрхъуыды кæнын цалдæр райдайæны;

4) текстты хуызтæй иумæ гæсгæ (таурæгъон, æрфыстон, тæрхон) сочинени ныффыссын;

5) нывмæ гæсгæ фыст сочиненийы рæдыдтытæ срасст кæнын (хъуыдыйæдты фæткæвæрд текстты, дзырдты рæнхъæвæрд хъуыдыйæды, текстты хайтты фæткæвæрд æ. æнд.);

6) сочиненийæн цалдæр хуызы пъланы бацæттæ кæнын (фарстон хъуыдыйæдтæй арæзт, абзацты райдайæн хъуыдыйæдтæй арæзт, сæргондтæй арæзт æ. æнд.);

7) радзурын текстты кæнæ нывы персонажы тыххæй: йæ ‘ддаг бакаст, йæ мидхарактеристикæ, йæ цардыуаг («Цавæрæй уайы уæ цæстытыл персонаж?», «Цы хуызæн у, сымахмæ гæсгæ, ацы персонаж?», «Радзурут уæ хъуыдытæ персонажы тыххæй: цавæр адæймаг у, кæм цæры, цы уарзы, цы дæсныадыл хæст у, цавæр бæллицтæ йæм ис, цæмæ тырны, кæм хъомыл кодта æ. а.д.»);

8) бакаст литературон текстмæ гæсгæ иллюстрацитæ бацæттæ кæнын.

Ранымæд куысты хуызтæ раргом кæндзысты ахуырдауты ахаст нывмæ, се ‘нкъарæнтæ, нывмæ гæсгæ сæм цы хъуыдытæ сæвзæрд, уыдон.

Æвдæм къорды фæлтæрæнтæ сты сфæлдыстадон куысты хуызтæ, æххуыс сты ахуырдауты ныхасы рæзтыл бакусынæн, нывыл

әнцой кәнгәйә, коммуникативон арәхстдзинәдтә райрәзынән. Куысты хуызты фылдәр хай ахуырдаутәй домынц сочинени ныффыссын. Нывы бындырыл фыссән ис куыд таурәгъон сочиненитә, афтә әрфыстон әмә сочинени-тәрхон дәр; сочинени ныффысән ис әнәхъән нывыл кәнә йә хицән эпизодыл (сочинени-миниатюрә). Ахәм фәлтәрәнтә сты:

1) сюжетон нывтәм гәсгә сочинени фыссын;

2) иу нывмә гәсгә сочинени фыссын;

3) нывы персонажтәй иуыл йе ‘ддаг бакаст әмә йә характермә гәсгә сочинени ныффыссын («Бацәттә кәнүт персонажы әрфыст йе ‘ддаг бакастмә гәсгә. Цымә йын цавәр характер ис?»);

4) нывы архайд бынаты әрфыст бацәттә кәнын («Куыд равдыста нывгәнәг, нывы архайд кәм цәуы, уыцы бынат?»); «Нывгәнәг архайдмә кәцәй кәсы?»; «Цавәр әнкъарәнтә уәм әвзәрын кәны ныв?»);

5) нывы персонажтәй иуы номәй сочинени ныффыссын («Зәгъәм, ды нывы персонажтәй иу дә. Радзур йә номәй, нывы цы цәуы, уый тыххәй. Цавәр у ацы персонажы ахаст нывы иннә персонажтәм?»);

6) нывы персонажтәй иумә фыстәг ныффыссын.

Ранымад фәлтәрәнтә әххәст кәнын хъәуы урокәй-урокмә, урочы кәцыдәр хайы нывыл кусгәйә. Фәлтәрәнтә хъәздыгдәр кәнынц ахуырдауты ныхас, арәхстджындәр сә кәнынц дзурынмә, хи хъуыдытә әргом кәнынмә.

Куысты хуызтәй скьоладзутәм гуыры цымыдисдинад аивадмә, хәстәгдәр базонгә вәййынц нывгәнәджы сфәлдыстадимә, әххуыс сты нывгәнынады жанр хуыздәр әнкъарынән.

ХУРÆН ХЪАЗЫ ЙÆ ЦÆХÆР

ХОСГÆРСТ

Хохыл ис уыгæрдæн,
Нæй кæрон йæ хорзæн.
Хос дзы фаг ныккæрдæм
Алы аз нæ фосæн.

Абон дæр та зиуæй
Хохы сæр куы дасæм.
Сау зымты æхситтæй
Мах хъæрдæрæй зарæм.

Хосдзаутæ фæд-фæдыл
Даргъ уистæ æрхæссынц.
Сойджын арф кæрдæгыл
Иууылдæр æххæссынц.

Ныр лæууы фæлдæхтæй
Хохы сæр, йæ корто.
Скæс æм, уæд æппæтæй
Булкъдаст у уый, лопъо.

НАЕ ДЫРГЪДОН

Зад ваййы нае дыргъдон,
Баззад дзы мае уд.
Уый нырма – арыгон,
Къабазджын, рæсугъд.
Сау кæрдо фæцæттæ,
Ныр ваййы рæдау.
Алы аз йæ цæнгтæ
Иууылдæр – уæззау.

Ирд, сырхфарс фæткъуытæ
Цъуппытæй кæсынц.
Раст цыма фæрдгуытæ,
Афтæ маем зынынц.
Хуры ад сæ бацыд,
Хуры ирд тæмæн.
Бирæтæн наема уыд
Ахæм дыргъ – фæлмæн.
Къомси – дзаг сæкæртæй,
Бур кæны, хъуынджын.
Судзгæ зынг цæхæрæй
Нал зыны сырх цым.
Алтъами ныр тонæм,
Курага фæцис.
Не стыр зад дыргъдонæн
Цас у, цæ, йæ ис!

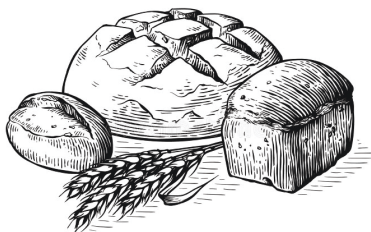

НÆ ДАРÆГ

Дзул нæм рахызт
Суджы артæй.
Бабуц кодта
Мах йæ хъармæй.

Ахæм ма дзы
Фенд ыснæрсгæ.
Хус сыфтæрау
Бур – йæ фæрстæ.

Фенæм-ма йæ
Иумæ адæй.
Зæххы сойтæ
Дзулы – тадæй.

Хурæн хъазы
Уым йæ цæхæр.
Цагъд бæмбæгæй
У фæлмæндæр.

Дзул нæ дары
Цины цардæй.
Нæй тыхджындæр
Хоры ардæй...

ПОСТХÆССÆГ

Нæй зæгъæн, йæ куыст у зын,
Фæлæ нæу уæддæр æнцонтæй:
Йе ‘ккойы ыстыр хызын
Дзаг у ацы хатт дæр постæй.
Алкæд дæр йæ фезмæлд – цырд,
Цас æхсызгон у йæ фенд дæр!
Абон дæр та нæм æрцыд,
Уары хæдзæрттыл газеттæ.

Нал у, нал, нана æнкъард
Райста цины телеграммæ:
Ис йæ хæстон хъæбул дард,
Тагъд æм уый фæзындзæн хъæумæ.
Постхæссæг нæ ваййы хъуаг
Адæмы рæсугъд ныхæстæй.
Арфæтæ хызыны дзаг
Исы алы бон хъæубæстæй.

ДЖИТЬРИ ÆМÆ КЪАБУСКА

Джितъри нæм ис,
Къабуסקа.
Чи сæ, цымæ,
Бакуыста?
Салам æмæ
Зæрæбег, –
Кæд сæ фенди
Æнæ бел?
Куы зæхх къахтой,
Куы – рувгæ,
Хæмпæлгæрдæг
Рæдугæ.
Джитъритæ

Ныр – цыбыртæ,
 Цъæхтæ вæййынц,
 Къуызыртæ.
 Къабускатæ –
 Тымбылтæ,
 Цыма ысты
 Гуымбылтæ.
 Æдзух вæййы
 Сæ бæркад
 Нæ лæппутæн
 Куыд хæрзад!

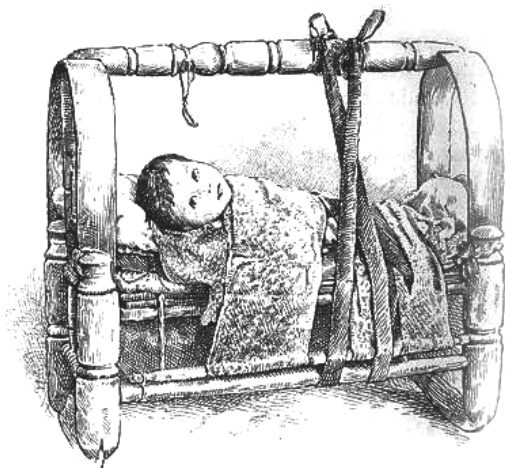

КУЫРОЙ

Ирд фынккалгæ доныл
 Хохы ис куырой.
 Иу æхсæв нæ зоны
 Кæд æмæ æнцой.
 Цас цæуы йæ хъуыры
 Алы бон дæр хор!
 Радыгай ныхъуыры
 Бур мæнæу, нартхор.
 Адæмы бæркадтæ
 Хойрагæн ыссы.
 Иудадзыг æппæтæн
 Царды цин хæссы.
 Йе ссадæй фæкæны
 Алы хатт Дзыцца
 Сау-сауид бæгæны,
 Чъыритæ, дзыкка.

РАГОН ЗАРÆГ

Нæ фыд – хъæды,
Мад – куыройы,
Хæдзары стæм
Дыууæ хойæ.
Фæлæ ма тыхс,
Ды, мæ кæстæр,
Кæд фæзыникой
Фæстæдæр.
Ныр та уал мын
Чысыл бабыхс,
Дæ авдæны
Цъындæй ахуысс.
Фендзынæ уæд
Аджын фынты,
Ды нæ мад
Æмæ нæ фыды.

УАСТЫРДЖИ ЗÆД КУЫД ФЕСТАДИ

Уастырджи кадджын æмæ уæздан лæг уыди. Хуыцау æй бирæ уарзта.

Чырыстон нæ уыди Уастырджи. Хуыцау æй зæд кодта, æмæ йын нæ куымдта. Уæд Тутыр загъта Хуыцауæн: «Æз дын æй скæндзынаен зæд».

Тутыр рараст æмæ Уастырджимæ æрцыд. Загъта йын: «Цом къæрныхы. Фурды фале бирæ фæллой рахæсдзыстæм». Уастырджи сразы.

Райсомæй фæндагтаг ахастой æмæ ацыдысты. Фурдмæ куы бацыдысты, уæд Тутыр йæ бæхы баскъæрдта. Йæ бæх суры куыд цыди, доны дæр афтæ цыди, нæ дзы ныхсти. Уастырджимæ дзуры: «Раскъæр дæ бæх, кæд ме 'мбал дæ, уæд».

Уастырджи фыццаг нæ уæндыд, фæлæ йын Тутыр куы загъта, уæд баскъæрдта уый дæр. Йæ астæумæ куы бахæццæ денджызæн, уæд Уастырджийы бæх хауын байдыдта Тутыры зондæй æмæ хуыррыттытæ кодта. Уастырджи ныххъæр кодта: «Гъæйтт, ме 'мбал, мæнæ дын куы сæфын!»

Тутыр ын загъта: «Дæхиуыл дзуæрттæ бафтау æмæ Хуыцауæн дæхи бафæдзæхс, кæннод æнаæмæнгæй сæфыс!»

Уастырджи йæхиуыл дзуæрттæ бафтыдта æмæ зæд фестад.

Бæхтæ ныттыгæбæртт кодтой æмæ денджызæй алиуырджой. Къæрныхмæ нал ацыдысты: зæдтæ цæй къæрныхы цæуынц!

ЦÆМÆН У УАСТЫРДЖИ ЛÆГТЫ ДЗУАР

Уастырджи зæххон дзуар уыдис æмæ уæларвы дауджытимæ дæр уыди æмвынг.

Раджы кæддæр фурдты æмæ дæтты хицæуттæ дон хæссын никæмæн уагътой æнæ хаццон. Уæд ну хъæу афæдзæй-афæдзмæ фыстой кæфхуындарæн чызг хаццон. Иу аз ну хæдзар, иннæ аз дыккаг хæдзар, æмæ афтæ радгай.

Уастырджи ацы хъуыддаг уыдта, æмæ йæм хыг касти.

Иуахамы йæхи зæххон адæммæ рауагъта уæларвæй йæ урс бæхыл æмæ зылди адæмтыл. Иу ран фæндагыл мæгуыр лæг суг фæцæйласта, æмæ йæ дзоныгъ асасты цыфы. Йæ бон нæ уыд йæ сæшпарын, æмæ сфæнд кодта хъæумæ æххуысагур ацæуын. Галты æд суг уым ныууагъта

æмæ загъта: «Уастырджи, дæ фæдзæхст фæуæнт мæ галтæ!» Лæг куы фæаууон ис, уæд Уастырджи дзоныгъы дзыхъхъынног фестын кодта, галты ууыл сифтыгъта æмæ сæ рауагъта сæхи бар. Мæгуыр лæг æндæр галты фæцайкодта æмæ кæсы, йæ галтæ рацауынц, ног дзоныгъыл йæ сугтæ амад, афтæмæй. Мæгуыр лæг дæр тынг бацин кодта.

Уастырджи дарддæр ацыди æмæ уыны: бæрæгбоны бон æндæр мæгуыр лæгæн йæ хъæбул уæззау фæрынчын æмæ йæ мæлæты къахыл ныллаууыди. Уастырджийы дзуары бон уыди, æмæ лæг тыхсы: йæ кусæрттаг хæрнæгæн ныуадза æви бæрæгбонæн. Уæд æм бацыдис зæронд лæджы хуызы æмæ йын арфæ ракодта.

Фысым æм дзуры:

– Мидæмæ, уазæг, фысым дын стæм, абон бæрæгбон куы у!

Уастырджи бацыди хæдзармæ, æмæ та йæм фысым дзуры:

– Уазæг, ма мыл фæхуд, иуæй, абон Уастырджийы кувæн бон у, иннæмæй та мæ хæдзары зианмæ кæсæг дæн æмæ, чердæм фæкæнон маехи, нæ зонын.

Уастырджи загъта:

– Дæ дзуарæн кув, рынчына æн ма тæрс!

Фысым скъæтмæ ныуад кусæрттагмæ. Уæдмæ Уастырджи рынчыныл бафу кодта, æмæ авд ахæмы хуыздæр фести. Лæппу йæ фыды размæ рауади худгæ. Фысым джихæй азад æмæ загъта:

– Сызгъæрин фест, Лæгты дзуар, мæгуыр лæгæн æххуысгæнæг дæ, æмæ дæ ном фæстагæттæн дæр ныфсæн баззайæд!

Уый фæстæ Уастырджи йæ урс бæхыл фурды былтыл араст и, кæсы: фурды былыл – чызг æмæ йæхи кæуынаей мары. Уастырджи йæ фæрсы:

– Цы кæныс, хорз чызг, ам цæмæн дæ?

Чызг ын загъта:

– Цы кæнон, нæ калак хъæу алы аз радæй чызг дæтты кæфхъуындарæн, цæмæй сын дон хæссын бауадза. Æз дæн иунаг чызг мæ мад æмæ мæ фыдæн, æмæ мæ фыды рад æрзылди. Æз дæн куырдуаты, æмæ мын загъта: «Ацу, кæд дын фæтæригъæд кæнид». Мæн цы лæппу куры, уый та дард балцы ис. Ныр мæм кæфхъуындар æрбацаудзæн æмæ мæ аныхъуырздæн. Мæ мад æмæ мæ фыд та æрдиаг кæнынц.

– Уæдæ кæд афтæ у, уæд ма тæрс, – зæгъы Уастырджи, – уæхимæ ацу, уымæн æз хос кæндзына æн.

Уалынмæ кæфхъуындар æрбаленк кодта, чызг кæм бадти, уырда æн.

Уастырджи йæ урс бæхыл бадти æмæ йын арц йæ синты ныссагъта æмæ йæ зæхмæ нылхывта, стæй йæ амардта. Чызг хæрзæггураггаг фææнис йæ мад æмæ йæ фыдмæ.

– Ды сайгæ кæныс, – загътой мад æмæ фыд. – Уæдæ-ма сау кьобор галы æмæ урс кьобор галы ауадзут донмæ.

Сау кьобор æмæ урс кьобор галты ауагътой донмæ, æмæ дон тыхнуæзт фæкодтой. Фæстæмæ здæхгæйæ, сау кьобор гал доны был атыдта, урс кьобор гал та чысыл уæлдæр. Уæд калак хъæуыл айхъуыстис хабар, æмæ адæм дон хæссынмæ ныххæррæтт кодтой. Паддзах лæвæрттæ кодта Уастырджийæн, фæлæ сæ уый нæ райста, магуыртыл сæ байуарын кодта.

Уырдыгæй ацыди æмæ иу сау коммæ бахызтис Уастырджи. Хъæды кæрон аззади иу æрдуз, уым нæууыл кæугæйæ баййæфта иу лæппуйы.

Уастырджи йæ фæрсы:

– Уæлæмæ цауылнæ стыс, лæппу, бæх дæ йæ быны кæны!

– Уадз æмæ мæ фæкæна, мæ цардæй мæ мæлæт хуыздæр у! – зæгъы лæппу.

– Цæмæн дæ фæнды амæлын?

Лæппу загъта:

– Мæнæн мæ чындзæхсæвы бон æрцæйæввахс кодта, æз та дард балцы ацыдтæн, тагъд ма кодтон, фæлæ ардæм æрхæццæ дæн, æндæр нæ. Мæ зæрдыл æрбалæууыд, мæ каисы рад кæй у кæфхъуындарæн чызг раттын, æмæ ма тагъд кодтон, фæлæ афонмæ бабын ис мæ уарзон, æмæ ууыл кæуын.

– Тæрсгæ ма кæн уæдæ, сабыргай цу, дæ уарзон чызджы удагасæй ныййæфдзынæ, кæфхъуындары та – мардæй.

Лæппу йын арфæ ракодта æмæ рацыд. Уастырджи та уæларвмæ атахт. Иу бон ын цауын æнтысти къуырибонцауы бæрц лæппуйæн. Сæхимæ æрцыд æмæ чындзæхсæв скодта. Фыццаг рæгъæн Уастырджийы гаджидау бануæзтой. Уæдæй фæстæмæ Уастырджи у Лæгты дзуар.

УАСТЫРДЖИ ÆМÆ БЫДЫРЫ ДЗУАР

Хæресы уыди цæхкъахæнтæ. Быдыры дзуар фæлвардта уырдыгæй цæхх радавын, фæлæ йæ къухы ницы æфтыд, уымæн æмæ сæ хъахъхъæдтой Уастырджи æмæ йæ фырт.

Иуахæмы Уастырджи сфæнд кодта балцы цæуын. Йæ фыртæн бафæдзæхста, цæмæй змæлæг ма уадза цæхкæхæнтæм фæндагыл.

Цæхкæхæнтæ лæппуйы æвджид баззæдысты, уый Быдыры дзуар куы базыдта, уæд егары хуызы бацыд, Хæресмæ бауад æмæ дзы цæхх рахаста.

Уалынмæ балцæй æрыздæхт Уастырджи æмæ фæрсы лæппуйы, фæндагыл цæуæг федта æви нæ. Лæппу йын загъта: «Фæндагыл ауад æрмæст иу егар куыдз». Уастырджи уайтагъд бамбæрста хъуыддаг æмæ фат фехста Быдыры дзуары фæстæ. Фат дзуарыл нæ сæмбæлд, фæлæ йæ зынг стъæлфæнтæй сæвзæрдысты, Æхсæуы цур цы кæрдо бæлæстæ ис, уыдон. Задæлесчы цур дыккаг фат суагъта Уастырджи, æмæ уый стъæлфæнтæй сæвзæрд Моргы хъæд. Нал аийæфта Уастырджи къæрныхы, йæ маст нал баурæдта, афтæмæй, йæ разы цы айнаг къæдзæх фæци, уый фыццаг кардæй æрриуыгъта, стæй йæ арцæй барæхуыста. Карды цæфæй къæдзæх афæсти, арцы рæхуыстæй та дзы лæгæт баззад. Уыдон абон дæр бæрæгæй зынынц уыцы къæдзæхыл.

ИУ АЙ АКАРСТА, ИННÆ ЙÆ АХУЫДТА...

* * *

- Баба, ма фыны федтон, цыма мын мин сомы радтай.
- Уадз сæ дæхицæн, ма хъæбул.

* * *

- Дыууæ къуырийы дзидза ма цæсты кæронæй дæр нæ федтон, – тæригъæддаг хъæлæсæй дзуры магуыргур.
- Ма чызг, физонаг ма йæм равдис.

* * *

- Мад кæсы хъæлдзæг цауты чиныг. Йæ гыццыл чызг æй фæрсы:
- Хъæлдзæг цаутæн дзуаппытæ ис?
- Цавæр дзуаппытæ?!
- Уæдæ, кæм худын хъæуы, уый куынæ зонай, уæд та?

* * *

- Ус йæ лæгмæ модæты журнал æвдисы:
- Ацы аз нæлгоймæгтæ дæрдзысты æнæцæппузыр хæдæттæ.
- Диссæгтæ! Уæдæ æз фæстаг фынддæс азы дзаума уыцы модæмæ гæсгæ дарын!

* * *

- Зындгонд киноактрисæ йæ ‘мбал чызгæн дзуры:
- Михалимæ чындзæхсæв уал мын фæстæдæрмæ баззад.
- Цæмæн?
- Сергеймæ уал ауайон чындзы.

* * *

– Агтæ боны йеддæмæ зонгæ куынаæ стæм, уæд мæ куыд хъуамæ ракурай?

– Аз дæ рагæй зонын. Дæ фыд йе ‘хца кæм дары, уыцы банчы кусын...

* * *

– Тамако æгæр бирæ дымыс.

– Æмæ цы?

– Уый дын дæ цард цыбырдæр кæны.

– Куыnnæ стæй! Рагон бердзенæгтæ тамако нæ дымдтой, фæлæ уæддæр иууылдæр амардысты.

* * *

– Дохтыр, ахæм зынаргъ хостæ мæ æнæмæнг хъæуы? Бинонтæ даринаг мын ис...

– Мæнæн дæр.

* * *

Зындгонд фыссæгмæ æрыгон дохтыр æрбацыд æмæ йын æппæлы:
– Медицинайыл мæ къух ауыгътон фыссæг суæвыны тыххæй. Афтамæй адæмæн фылдæр пайда ‘рхæсдзынæн.

– Медицина кæй ныууагътай, уымæй дæр сын ныридæгæн кæуылты хæрзты бацыдтæ!

* * *

– Дохтыр, бузныг дæ зæрдиаг лæггады тыххæй!

– Бахатыр кæн, фæлæ дæ кæд дзæбæх кодтон, фыццаг хатт дæ куы уынын?

– Дæ бæрны мæ фыдыфсымæр уыд. Йæ бынтæ мæнæн баззадысты.

* * *

– Хорз лæг, дæ хосгæнæн кæрдæджытæ æцæгдæр исты пайда сты?

– Уæдæ! Мæ фыртæн хæдзар балхæдтон, мæ чызгæн – машина.

* * *

Зæронд ус йæ царды фыццаг хатт уырыссаг бæгæныйæ ацахуыста.
Йæ дисæн кæрон нал уыд:

– Нæ лæг фæстаг ссæдз азы дæргъы цы хос нуæзта, уый дæр ахæм
ад кодта!

* * *

– Дæ низ æнцон дзæбæхгæнæн у, – зæгъы дохтыр. – Алы изæр дæр
– ваннæйы дзаг хъарм дон æмæ уый фæстæ – коньячы чысыл агуывзæ.
Цалдæр боны фæстæ рынчын ногæй фæзынд:

– Дохтыр, коньяк мын æнцонæй цæуы, фæлæ ваннæйы дзаг дон мæ
бон бануазын нæу...

* * *

Адвокат фæрсы:

– Ахæстонæй куыддæр рацыдтæ, афтæ газеты редакторы фæнадтай.
Куыд æмбаргæ у уый?

– 20 мины йеддæмæ нæ адавтон, газеты та 30 мины ныффыстой.
Не ‘фсин мын цытæ бакодта, уый зоныс?

* * *

Дохтыр:

– Мæ хос дын феххуыс?

Рынчын:

– Тынг хорз хос! Мæ хуыфæг фæцыдæр, мæ фыртæн йæ ахсæн нал
риссы, цы ма дзы баззад дæ хосæй, уымæй та не ‘фсин рудзгуйтæ
ныхсадта.

* * *

Тæрхонгæнæг:

– Дæ ныхæстæм гæсгæ, дукани фæкъахтай, сыдæй кæй мардтæ, уый
фыдæй. Æмæ уæд æхца цæмæн адавтай, хæринæгтæ цæуылнæ райстай?

Давæг:

– Уымән, әмә цәсгомджын адәймаг дән – цы хәрын, уымән хъуамә бафидон.

* * *

– Нана, 500 сомы ма мын авәр әмә сә, уәртә парчы цы мәгуыр ус ләууы, уымән раттон.

– Цы тәнзәрдә дә, мә чызг. Цу, ахәсс ын әхца. Әвәццәгән, йә бон кусын нал у.

– Әвәццәгән, нал. Къафеттә уәй кәны.

* * *

– Мә зынаргъ, цы ма фәуон? Знон мә фыд йе ‘хца иууылдәр къамәй фәхәрд, әмә нәм, чындзәхсәв ма цәмәй скәнәм, уый нал ис!

– Ма тыхс! Йе ‘хца йын әз рамбылдтон...

* * *

– Не ‘фсинимә хъуамә ахицән уон. Алы бон хәрәндәттә әмә сәндәттыл зилы.

– Афтә тынг нуазы?

– Нә, мән фәагуры.

* * *

– Дохтыр, иудадзыг мә сәр риссы.

– Изәры мәнә ацы хосәй бануаз, райсомәй ма кәд райхъал уай, уәд та дзы ногәй бануаздынә.

* * *

Ләг рестораны бафынәй. Иу кәстәриуәггәнәг чызг иннәмә дзуры:

– Цом, фәддәдуар әй кәнәм.

– Цытә дзурыс! Цал хатты йә райхъал кәнын, уал хатты та йе ‘хсәвәрән ногәй-ногмә бафиды.

* * *

Магуыргур тәрхоны раз әрләууыд, кәрц кәй адавта, уый тыххәй.
 – Худинаг дәм нә кәсы! – дзуры тәрхонгәнәг. – Әртә азы размә
 дәр ахәм давды тыххәй куы бахаудтай!
 – Омә уәдә уыцы кәрц кәдмә дардтаин?!

* * *

Ләг әхсәвы феххал әмә уыны, хуыснәг ын йә уаты куыд джигул
 кәны, уый.
 – Гъей, цы агурыс?
 – Әхца!
 – Дә хорзәхәй, кәд исты ссарай, уәд-иу мән дәр райххал кән.

* * *

Зәхкусәгән йә хьуг фесәфт.
 – Әнәрай фәу! – смәсты уый. – Ермәст дә ссарон, әндәра дә
 хуынкъ суариыл нә ныууәй кәнин!
 Уалынмә хьуг хәдзармә фәзынд. Ләджы йә ныхас сайын нә
 бафәндыд, хьугыл гәдыйы абаста әмә базармә фәраст.
 – Иу суарийә хьуг уәййаг! – хьәр кәны. – Гәды та – дәс мин
 сомәй! Хицәнтәй сә нә уәй кәнын, әрмәстдәр – иумә!

* * *

Чысыл горәты дохтыр йә фәллад уадзынмә ацыд әмә йә бәсты
 ныууагъта йә фырты – уәд ын медакадеми каст фәци. Дыууә кьу-
 ырийы фәстә куы әрыздәхт, уәд әрыгон дохтыр аппәлыд:
 – Сона дәс әмә ссәдз азы дәргъы йә ахсәнәй хьәрзыдта, ныр
 әй әз адзәбәх кодтон.
 – Цы бакуыстай! Уыцы ахсәны руаджы куы фәдә каст скьола,
 колледж әмә институт!

* * *

– Чындзы цаугайæ, дам, чызг хъуамæ урс дарæсты уа. Уый, дам, амонды нысан у, йæ чындзæхсæв йæ царды амонджындæр боныл нымад у.

– Тынг раст. Фæлæ мын уыдæттæ цæмæн дзурыс?

– Усгурæн та йæ уæлæ тар уæлæдарæс цæмæн ваййы, уый мын, зæгъын, кæд бамбарын кæнис...

* * *

Чызг хъаст кæны йæ мадæн:

– Дæ сияхсы мæ бон иу миниæгыл сахуыр кæнын нæу! Йе ‘хцатæ алы хатт дæр æндæр ран бамбæхсы.

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ

► **8 – 15 октябры** Мæскуыйы уыд Цæгат Ирыстоны Культурæйы бонтæ. Сæ кæронбæттæны нæ республикæйы аивады архайджитæ равдыстой концерт.

► **15 октябры** Ирыстоны дзыллæ сбæрæг кодтой Къостайы райгуырды 165 азы юбилей.

Алы кары адæм райсомæй дидинджитæ сæвæрдтой йæ уæлмæрдыл, скъоладзаутæ йын бакастысты йе ‘мдзæвгæтæ. Уый фæстæ иууылдæр сæ фæндаг акодтой Нармæ.

Стæй Къостайы кадæн Ирон театры уыд литературон-музыкалон концерт «У Дун-дуне Фыдыбæстæ мæнæн». Бацæттæ йæ кодтой Уарæсейы Культурæйы фонды цагатирыстойнаг хайад, Æппæтдунеон æхсæнадон змæлд «Иры Стыр Ныхас» æмæ журнал «Мах дуг». Сæмбæлдысты дзы уазджитæ сыхаг республикæтæй дæр. Проекты автор – Хетæгкаты Оксанæ, режиссер – Пагæты Фатимæ, продюсер – Моргуаты Ладæ.

► **15 октябры** РЦИ-Аланийы Национ наукон чиныгдоны уыд нæ республикæйы фыццаг Сæргълæууæг Галазты Æхсарбеджы чиныг «Письма внуку»-йы презентаци. Чиныджы æдæппæтæй ис 22 фыстæджы.

► **23 октябры** Цæгат Ирыстоны Пысылмæтты монон куыстуат сбæрæг кодта йæ 30 азы юбилей. Муфти у Гуæцæлты Хадзы-Мурат.

► **24 октябры** РЦИ-Аланийы Филармонийы уыд мюзикл «Фатимæ»-йы премьерæ.

► **28 октябры** РЦИ-Аланийы Къостайы номыл Паддзахадон преми лæвæрд æрцыд нывкæнынады аивады Джыккайты Муратæн «Ирон нартиадæ»-йы нывты циклы тыххæй. Къостайы номыл сæрмагонд премитæ райстой Гуырдзыбеты Иринаæ, Годжыцаты Изольдæ, Хъоцыты-Æгайты Кларæ, национ балет «Фатимæ»-йы авторон къорд Æлбегаты Георги, Суанты Валери æмæ Найфонты Давид.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 11. 2024 г.
Подписано в печать 12.11.2024 г. Выход в свет: 25.11.2024 г.
Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 517. Цена свободная
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м². Вклейка 1 печ. л. мелованная

Гарнитура шрифта Times New Iron
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
PCO-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци авторы хъуыдытимæ алкаæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кхуыхыстытæ лæвард цауынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы

Рафыссæм журнал «Мах дуг»

Зынаргъ хæлæрттæ!

Райдыдта 2025 азы фыццаг æмбисæн газеттæ æмæ журналтæ рафыссыны кампани. Йæ зæрдæ ирон æвзаг æмæ литературæйыл æнувæд кæмæн у, уыдонæн 2025 азы фыццаг æмбисæн журнал «Мах дуг» сæ бон рафыссын у «Уæрæсейы пост»-ы кæцыфæнды хайады дæр. Нæ индекс: 37247. Аргъ – **795** сомы æмæ 42 капеччы (афæдзы æмбисæн), льготæтимæ – **731** сомы æмæ **34** капеччы.

Журнал асламдæр аргъæй, **400** сомæй, рафыссæн ис редакцийы. Афæдзæн та – **800** сомæй.

Нæ адрес: г. Дзæуджыхъæу, Къостайы проспект, 11-æм хæдзар, 2-æг уæладзыг.

Редакцийы телефонтæ:

**25-09-64, 25-09-74,
8 (962) 743 58 78, 8 (918) 835 33 56**

